

II E 21

THE
SÂMKHYA SÛTRA VRITTI

OR
ANIRUDDHA'S COMMENTARY

AND
THE ORIGINAL PARTS OF
VEDÂNTIN MAHÂDEVA'S COMMENTARY

TO THE
SÂMKHYA SÛTRAS

EDITED
WITH INDICES

BY
DR. RICHARD GARBE,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF KÖNIGSBERG.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:
PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.
1888.

181.4

S 187 a. 9.

159 86

DEDICATED TO
DR. OTTO VON BÖHTLINGK
AS A TOKEN OF THE EDITOR'S ADMIRATION.

PREFACE.

OF the two commentaries to the Sāṃkhyasūtras, by Aniruddha and Vedāntin Mahādeva, edited in this volume, that of the former is almost altogether neglected by the Paṇḍits of the present age, and manuscripts of the work are, therefore, of extremely rare occurrence. In preparing this edition I was, however, in the happy condition of being able to make use of the following three MSS. of the *Aniruddhavyṛitti* which are all in Devanāgarī characters:

- A. A modern, neatly written MS. on 95 leaves, belonging to the collection of the Elphinstone College, Bombay. This codex, copied S'ake 1788 (= A. D. 1866) was kindly transmitted to me by Professor P. Peterson, Registrar of the Bombay University, at the time of my residence at Benares.
- B. A MS. in the library of the Government College, Benares, on 46 leaves and apparently about 100 years old.
- C. A MS. which my learned friend, Paṇḍit Durgāprasād, discovered in private possession at Jeypur, Rājputāna, and of which he was kind enough to have a copy made for me, as the owner of the MS. could not be induced to place the original at my disposal. The first leaf of this MS. which covers 77 leaves in the transcript, is missing.

While two of these three MSS., A and C, are evidently derived from the same *codex archetypus* and perhaps have been copied directly from their common source, B is to be considered as representative of a different class. The task of preparing the text for the purpose of an edition would have been much easier, if the readings of one of these two classes had proved throughout better than those of the other; but general preference could not be given to either. I had, therefore, to follow an eclectic method in establishing the text on the basis of the most careful interpretation. The study of the *Aniruddhavyṛitti* was facilitated to me by the invaluable help of my excel-

lent teachers and friends, Paṇḍits Bhāgavatāchārya and Mohanlāl Sādhū, the latter of whom succumbed to an untimely and universally deplored death soon after my departure from Benares. Without the assistance of these sagacious Paṇḍits I could never have hoped to arrive at a thorough understanding of this book, because such an understanding is barred by the greatest difficulties, created partly by Aniruddha's aphoristic style, partly by the surprising peculiarity of his ideas, and to a great extent by the fact that large portions of the work bear the character of an inelaborate rough-draught simply hinting at the drift of the author's opinions. These difficulties were augmented by the unsatisfactory state of the MSS., everyone of which is full of clerical errors, as my critical apparatus shows. In spite of all these impediments, the present edition claims to be a perfectly correct one, and I venture to hope that the few savans who are familiar with the philosophical writings of India will not be of a different opinion; may they consider the expression of this hope, as what it is meant, an acknowledgement of the merits of both, Bhāgavatāchārya and Mohanlāl!

I admit willingly, however, one defect of my edition. In some places where the readings of the MSS. A C deviate from those of B, while the *variae lectiones* do not offer any difference of sense, the question whether the reading accepted by me or the one registered in the note below be the phrase written down by Aniruddha himself, cannot be decided with absolute certainty. But I did not consider this deficiency—one which was unavoidable under the present circumstances—, of sufficient weight to induce me to abstain from the publication of a book which is of the highest importance for the history of the Sāṃkhya philosophy.

Compared with the critical treatment of the Aniruddhavyṛitti, the preparation of *Vedāntin Mahādeva's commentary* to the Sāṃkhya-sūtras could be made with ease. This book does not offer particular difficulties, and the three MSS. of it that were accessible to me—all written in Devanāgarī—are, though of rather modern appearance, very good and correct:

- a. A MS. on 84 leaves, belonging to a Saṃnyāsin at Benares and procured for me for copying by Paṇḍit Vindhyeśvari-prasād Dube, the well-known Nyāya scholar.

- b. A MS. on 84 leaves in the library of the Government College, Benares. Two leaves are missing after the 81st, and six or seven after the 88th.
- c. A MS. on 49 leaves in the Royal library of Berlin (Chambers 338), closely related to b.

Mr. F. E. Hall says in his preface to the *Sāṃkhya-sāra*, p. 45. "The *Sāṃkhya-vṛitti-sāra*, by Mahādeva Sarasvatī, more commonly called Vedānti[n] Mahādeva, disciple of Svayamprakāśa Tīrtha, is an abridgement of Aniruddha, but contains many original remarks by the epitomist." (Cf. his Index to the Bibliography of the Indian Philosophical Systems, p. 1). This statement is more correct in its latter part than in the former. Mahādeva, it is true, professes his obligations to the Aniruddhavṛitti in the opening stanza of his work, but, as it seems, in order to conceal how infinitely more he is indebted to the *Sāṃkhya-pravachana-bhāṣhya* of Vijñānabhikṣu, whose name he does not even mention in the colophon to Adhyāya I, where he admits that the first part of his book is only a compilation of *paravākyāni*. In reality, however, more than half the bulk of Mahādeva's annotations, viz., the comment to Adhyāyas I and II, is almost entirely copied, with slight alterations, from Vijñāna's *Bhāṣhya* to the *Sūtras*. All this, of course, was not worth publishing, and, therefore, the first 107 pages of my edition exhibit only a few passages printed in the small type I have chosen to distinguish Mahādeva's commentary from that of Aniruddha. By the "original parts of Vedāntin Mahādeva's commentary," as I have, on the title-page, styled the extracts given in this volume, I mean *everything that Mahādeva has not borrowed from Vijñāna's Bhāṣhya, those annotations included which show a close resemblance to the words of Aniruddha*. Hence the reader will learn not only how many really original remarks the commentary of Mahādeva contains in the parts independent from Vijñāna's work, but also that the relation of this portion to the Aniruddhavṛitti is rather that of an explanation than of an abridgement.

As regards *the text of the Sūtras*, the one adopted by Aniruddha has been printed in this volume, while the *variae lectiones* of Mahādeva have been noted in the critical apparatus as well as those peculiar to Vijñānabhikṣu and to Nāgeśa Bhaṭṭa. Of the latter's com-

mentary, called *Laghu-Sāṃkhyasūtra-vṛtti*, which does not deserve an edition, because it is throughout a simple abstract of Vijñāna's Bhāṣya (cf. F. E. Hall, Index, p. 2, Preface to the *Sāṃkhya-sāra*, p. 46), I obtained a transcript of a codex in the library of His Highness the Mahārāja of Jeypur.

Numerous extracts from the two commentaries published in the present edition are found in 'The *Sāṃkhya Aphorisms of Kapila*, with illustrative extracts from the commentaries. Translated by James B. Ballantyne. Third Edition, London 1885.' I quote this work as *Aph.*³, but I have given only occasional references to those extracts, as they can hardly claim the value of a mediocre MS. The editor (F. E. Hall) himself acknowledges, in a note on page 461, the uncritical way in which the Sanskrit portion of the first 183 pages of Ballantyne's work has been treated, and it is much to be regretted that he did not devote greater care to the task of re-editing this book which is thoroughly unsatisfactory in its actual state, and to which a scholar of F. E. Hall's sagacity and great learning might have given a very different value. For instance, the text *Aph.*³ 83, note 1, is simply composed by Ballantyne or Ballantyne's Paṇḍit, and the extract from *Aniruddha*, p. 145, note 3, has been altered unjustifiably, as I have pointed out on page 67, note 6 of this volume. Again, the text *Aph.*³ 58, note 1, is evidently spurious, as it is neither that of Vijñānabhikṣu, nor of *Aniruddha*, nor of Mahādeva (प्रज्ञाति-संयोगो ऽप्यविवेकात् । अतो न समानत्वं दोषस्य । मुक्त्या- [or मुक्ते] विवेकाभावात् पुनः संयोगो भवतीत्यर्थः ॥), nor of Nāgeśa (वक्ष्यमाणादविवेकान्निमित्तात्संयोग इति न दोषाणां समानत्वमित्यर्थः । स चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति न पुनः संयोगः). Moreover, that spurious passage is wrongly translated, because it lacks an interpunctuation after *अप्यविवेकात्*, and, in consequence, also the text of Aphorism I, 55, the translation of which is to be corrected as follows: "Also the conjunction thereof takes place through non-discrimination; (therefore) there is no parity" (to render the Sūtra according to Vijñāna's interpretation which Ballantyne must have intended, as he has prefixed Vijñāna's introduction to it, although in a deformed state). These few examples may suffice to show that this stately volume of Trübner's Oriental Series deserves a severe criticism; the whole book is full of errors which might have been easily removed by a more careful revision.

I have to add some remarks on the position of the Aniruddha-vritti among the principal writings of the Sāṃkhya school as well as on the approximate time we must assign to both, Aniruddha and Mahādeva.

In the first place, it is of importance to know that the Aniruddha-vritti, which betrays decidedly materialistic tendencies, is the oldest of the four commentaries to the Sāṃkhyasūtras with which we are acquainted. As has already been stated by F. E. Hall in his preface to the Sāṃkhya-sāra, p. 44, note‡, Vijñānabhikṣu, in his Sāṃkhya-pravachana-bhāṣya, refers to Aniruddha; but although he does so in eight places (if I have not overlooked anything), he never mentions the name of his predecessor. References to the Aniruddha-vritti are Vijñāna's remarks at the end of his annotations to Sūtra I, 18: प्रकृतिनिवन्धना चेदिति पाठे etc., to I, 101: अचरं च व्याख्यायितमिति पाठे etc., to V, 82 (printed in the Pāthāntara-sūchīpatram): इतर-निबोधयदिति पाठे etc., and to VI, 50: अचरं व्याख्यायितमिति पाठे etc.; for all these *variae lectiones* are the readings of Aniruddha. Moreover, the कश्चित् in Vijñāna's Bhāṣya to I, 19 (page 22, line 4*), to II, 46 (p. 129, l. 6) and to V, 100 (p. 198, l. 5) is Aniruddha, as anyone may now convince himself by means of my edition; and, finally, what Vijñāna states at the end of his commentary to V, 121: न बाह्यवृत्तिनिवन्धन इत्यंशस्य दृष्टव्यत्वे ऽपि कृपदेवमेकीकृत्येतन्मेव व्याख्येयम् । कृपदेवस्य द्वैतेन व्याख्येयमिति बोध्यम् ॥ is said with regard to Aniruddha who has preserved separately the two Sūtras which Vijñāna has fused into one.

If I call the attention of my readers to the fact that Aniruddha has taken advantage of the Sāṃkhya-tattvakaumudī, the well-known commentary to the Sāṃkhya-kārikā by Vāchaspatimīśra who must have written in the beginning of the 12th century, it is not for the purpose of asserting the doubtless posteriority of Aniruddha to Vāchaspatimīśra, since I have tried elsewhere to prove that the Sāṃkhyasūtras are themselves younger than the Sāṃkhya-tattvakaumudī. These references of the Aniruddhavritti to the Tattvakaumudī, a list of which I subjoin, are in themselves important enough.

---

* I quote, of course, F. E. Hall's edition of the Sāṃkhya-pravachana-bhāṣya in the Bibliotheca Indica, Calcutta 1866, not the worthless reprint of Jīvananda Vidyābindu.

'Aniruddha's introduction to I, 2 is simply a paraphrase of the passage in Vāchaspatimītra's commentary to Kārikā 1 which begins *अथानुवृत्ते इहे वापराधो चेदिति* (p. 3, l. 15 of Tāranātha Tarkavāchaspati's edition, Calcutta 1871); not only the ideas are the same on both sides, but even characteristic expressions and the quotation of the Śloka *अर्थे चेन्नपु विन्येत* etc., the earliest occurrence of which is in the Sabarabhāṣya to the Mīmāṃsāsūtra, I, 2, 4.

Aniruddhavṛtti to I, 120: *इह च, अभिव्यक्तिः पौलनेन तिसेतु नैव* etc., is borrowed from Tattvakaumudī to Kār. 9 (p. 45, l. 3, 4).

Anir. to I, 123 from Tattvak. to Kār. 9 (p. 52, l. 6 seq.).

Anir. to I, 124 from Tattvak. to Kār. 10 (p. 55, l. 7 seq.).

Anir. to I, 132 from Tattvak. to Kār. 10 (p. 56, l. 11 seq.).

Anir. to II, 1: *तच्चतुर्विधं, यत्तन्मानसंज्ञा* etc., from Tattvak. to Kār. 23 (p. 80, l. 3, 4).

Anir. to V, 9½ from Tattvak. to Kār. 5 (p. 29, l. 1).

However interesting these references are, we want some other relation to fix the date of the Aniruddhavṛtti; and, fortunately, such a relation is to be found in Aniruddha's annotation to I, 84 which is an abstract of a portion in the Bauddha chapter of Śāyana's Sarvadarśanasamgraha, viz., *न चायमसिद्धो हेतुः अर्थेतिवाक्यारिणश्चक्षुः चक्षुः... नचायथेतिवाक्यारिणं ज्ञानज्ञानायां आतं* etc., (p. 9, l. 11 seq. of Iśvarachandra Vidyāśāgara's edition, Calcutta 1858). Hence it follows that Aniruddha is posterior to Śāyana who lived in the 14th century, while on the other hand it has been proved that he is prior to Vijñānabhikṣu whose time is the latter half of the 16th century (according to Hall, Preface, p. 37, note†). "Now in India a writer must have long ceased to have any visible connection with the present, before a Paṇḍit would trouble himself to write commentaries on his works or quote from them as a well-accepted authority," says Professor Cowell in his preface to the Kusumāñjali, p. x. Aniruddha must, accordingly, have lived at some distance of time from Śāyana as well as from Vijñānabhikṣu; that is to say, we may place him in the 15th century with as much certainty as is generally obtainable in such questions.

Perhaps even a greater accuracy might be secured to this date on the ground of Aniruddha's expression *अन्यत्राप्यन्यत्रानभिधेयम्* (II, 32) which occurs again in the Sāhitya-darpaṇa (ed. Röer, p. 102, l. 4, 5).

Now, अनिभेद is one of the rarest words of the Sanskrit dictionary, for we know only of one other passage where it is found, *viz.* in the Nyāyasūtra 4. 2. 18, and here it has a different sense. According to my opinion, therefore, it is highly probable that the अनिभेद in one of the two places where it occurs is an अनुराद of the other; and as I am not inclined to suppose that the author of the Sāhityadarpaṇa will have borrowed from the work of a philosophical writer so little known as Aniruddha, the contrary seems to me to be likely enough. If this assumption is correct, *i. e.* if Aniruddha is later than the Sāhityadarpaṇa which has been composed about the middle of the 15th century, Aniruddha might be brought down as far as 1500 A. D.

To make out the time of Vedāntin Mahādeva, two limits, very close to each other, are given to us, *viz.* the age of Vijñānabhikṣu from whose Bhāṣya Mahādeva borrowed, and—most probably at least—that of Varadarāja Bhaṭṭa, who mentions a gloss on a Sāṃkhya-bhāṣya that cannot be the one compiled by Nāgeśa, and who is known to have composed his Laghukaumudī in 1658 (cf. F. E. Hall, Preface, p. 45, note*). From these two limits we may infer that Mahādeva wrote his Sāṃkhya-vṛitti-sāra about 1600 A. D.

Complete translations of the present volume, of Vijñāna's Sāṃkhya-pravachana-bhāṣya and of the Sāṃkhya-tattvakaumudī are in preparation. After their publication I propose to write a comprehensive work on the history and the contents of the Sāṃkhya philosophy.

R. GARBE.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीं नमो व्यक्तनिदानाय ॥^१

विनायकं नमस्कृत्य विष्णुं सूर्यं सरस्वतीम् ।

लक्ष्मीं गङ्गां महेशानं वृत्तिं कर्तुं समारभे ॥

पुरुषः खलु वैराग्यान्मोक्षं शास्त्रे प्रवर्तते । वैराग्यं च^१
देहा स्यात्, शोकादिना वा जन्मान्तरीयदुरितक्षयाद्वा ।
तथा च श्रुतिः ‘यदहरेव विरज्येत दहरेव प्रव्रजेद्’
इति । शास्त्रे प्रवृत्तश्च परवैराग्यान्मुच्यते । तच्चाह^२
पतञ्जलिः^३ ‘दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकार-
संज्ञा वैराग्यं, तत्परं पुरुषस्थानेर्गुणवैतृष्यम्’ । तदेव

१ B श्रीलक्ष्मीवृत्तिहाय नमः । २ B adds साधन । ३ Corrected, A वा, B वैराग्याच्च विद्या । ४ A ०ने० । ५ B तथा चाह ।
६ B पातञ्जलिः ।

परवैराग्यं वक्तुमतिकारुणिको महामुनिर्जगदुद्दि-
धीर्षुः कपिलो मोक्षशास्त्रमारभमाणः प्रथमसूत्रं
चकार ॥

ओं नमः सच्चिदानन्दरूपिणे नमः ॥

दृष्टानिरुद्धवृत्तिं बुद्ध्या सांख्यीयसिद्धान्तम् ।

विरचयति वृत्तिखारं वेदान्धादिर्महादेवः ॥

अथ जगदुद्दिधीर्षुर्महामुनिः कपिलः फलसौन्दर्यज्ञानस्य फलेच्छा-
द्वारा साधनप्रवृत्तौ कारणत्वं पञ्चफलसौन्दर्यमाह ॥

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥ १ ॥

अयेत्ययं मङ्गलार्थो, न तु कर्मानन्तर्यार्थः, 'यद्दहरेवे'-
त्यादिश्रुतेरानन्तर्यस्याप्रयोजनत्वात् । कर्मारम्भे च
मङ्गलकरणं न्याय्यं, अथशब्दश्च मङ्गलवाचको दृश्यते^१
ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ^२ तस्मान्मङ्गलिकावुभाविति ॥
'त्रिविधदुःखे'ति शरीरमानसिकयोरार्थात्मिकत्वेन
संग्रहणादेकत्वम् । आधिभौतिकं पशुपक्ष्यादिजनितं,
आधिदैविकं ग्रहभूतादिजनितम् । नन्वेवं तेषां

१ A ०ऽयमुक्तं । अतिपरमका० । २ Corr., A B ०ज० । ३ B
०नन्तर्यार्थस्य मङ्गलाप्र० । ४ A adds तथा च । ५ B ०ऽक्रांतौ ।
६ B तेन मा० ।

निवृत्तिः स्वत एव, 'दुःखानां द्विषद्द्विषयावस्थायित्वात्,
अत आह 'अत्यन्ते'ति । न दुःखविशेषाणां निवृ-
त्तिरभिमतः, किं तु दुःखजातीयानाम् । भविष्यता-
मपि हि निवृत्तिरत्यन्तशब्दार्थः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां
पुरुषार्थत्वं, न तु चयाणामत्यन्तत्वं, क्षयित्वाद्विषयज-
सुखत्वात् । मोक्षस्य च न तथा, नित्यत्वात्प्रकाश-
रूपत्वात् । अत उक्तं 'अत्यन्तपुरुषार्थ' इति ॥

भवतु दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः, तथापि दृष्टादेव
सुकरोपायात्तत्सिद्धेः शास्त्रसाध्ये दुष्करोपाये ऽनेक-
जन्मपरंपरायांससंपाद्ये चित्तनिरोधादौ कः स्वस्यात्मा
प्रवर्तते । तथा च

अर्धे^१ चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

^२दृष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान्धलमाचरेत् ॥

तथा हि, शरीरदुःखनिवृत्तये औषधादयः सन्ति,
मानसदुःखनिवृत्तये प्रवरस्त्रीमिष्टान्नादयः सन्ति, आ-
धिभौतिकदुःखनिवृत्तये च नीतिशास्त्रार्थवादिभिः
प्रोक्ता नाना प्रकाराः सन्ति, आधिदैविकदुःखनि-
वृत्तये च शान्तिमहिमन्त्रादयः सन्तीत्येवोत्तरं^३ चम् ॥

१ B adds सुख । २ A •सुखत्वाद्वा । ३ B •परंपराया • ।

४ A B चको । ५ B दृष्टस्या • ।

अथग्रन्थो मङ्गलार्थः ॥ त्रिविधस्य दुःखस्याध्यात्मिकाधिभौतिक-
काधिदैविकरूपस्यात्यन्तनिवृत्तिः पुनर्दुःखजातीयानुत्पत्तिविशिष्टा
निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः, धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मध्ये
श्रेष्ठः पुरुषार्थ इत्यर्थः । अथाणां अथितान्मोक्षस्योक्तनिवृत्तिरूपस्याच-
थित्वादिति भावः ॥ तत्राध्यात्मिकं दुःखं शारीरं मानसं च । शारीरं
वातपित्तश्लेष्मैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्थादिजनितं,
उभयोरप्यान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकत्वम् अत एवान्तरमिद-
मित्याचक्षते । आधिभौतिकं यशूपक्षिस्थावरादिनिमित्तं, आधि-
दैविकं ग्रहादिनिमित्तम् । द्विविधमिदं बाह्यमित्याचक्षते ॥

मन्वस्त्रक्कनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः, तथापि सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-
रूपतत्त्वज्ञानहेतुग्राह्यप्रवृत्तौ को हेतुः, शारीरदुःखनिवर्तकानामौ-
षधादीनां, मानसदुःखनिवर्तकानां वरस्त्रीमिष्टाश्वादीनां, आधि-
भौतिकदुःखनिवर्तकानां नीतिग्राह्योपदिष्टनिरत्ययस्यानाध्यासना-
दीनां, आधिदैविकदुःखनिवर्तकानां मणिमन्त्रमहौषधादीनां च
सुकराणां सत्त्वे ऽनेकजन्मपरंपरायाससाध्यतत्त्वज्ञाने ऽतिदुष्करे प्रवृ-
त्तेर्दुर्लभत्वेन ग्राह्यप्रवृत्तेर्दुर्लभतरत्वात्, अत आह ॥

न दृष्टान्तस्तिद्विनिवृत्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥

न वयं निवृत्तिमात्रं पुरुषार्थ इति ब्रूमः, किं तूत्पत्ति-

निवृत्तिः^१ । औषधादिनां च^२ नावश्यं दुःखं निवर्तते,
यदि वा कथंचिन्निवर्तते^३ पुनरन्येन न भवितव्यमिति
नास्ति नियमः ॥

भवतु 'दुःखनिवृत्तिस्तथापि न पुरुषार्थः, पुनः-
पुनस्तथाविधप्रतीकारकरणादित्यत आह ॥

दृष्टात् औषधादिरूपात् तत्सिद्धिः दुःखात्यन्तनिवृत्तिसिद्धिः न
भवति । कुतः । निवृत्तेः दुःखनिवृत्तेः । अनन्तरमिति शेषः ।
अनुवृत्तिदर्शनादपि दुःखजातीयोत्पत्तिदर्शनादपि । अयं भावः ।
नोक्तैरुपायैर्दुःखानुत्पत्तिविशिष्टा दुःखनिवृत्तिर्भवति, तत्तदुपायै-
स्तत्तदुःखेषु नष्टेष्वपि दुःखान्तरोत्पत्तिदर्शनात्, तस्मादसुकरत्ने ऽपि
तत्त्वज्ञानमेवितव्यमिति ॥

ननु मा भूदौषधादिभिः पूर्वैर्भाविदुःखनिवृत्तिः, तथापि
पुनःपुनःप्रतीकारकरणे तु भाविदुःखनिवृत्तिरपि स्यादिति शङ्कते ॥

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टनात्पुरुषार्थ-
त्वम् ॥ ३ ॥

यथा प्रत्यहं क्षुत्प्रतीकाराय वरान्नभक्षणादिना तृप्तस्य

१ A C त्वनुत्पत्तिनिवृत्तिः । २ च is missing in B
३ A C निवर्तते । ४ A C दुःखानि० । ५ b पूर्वभावि० ।

पुरुषार्थता, तथा दुःखनिवृत्तये औषधादिना पुनः-
पुनःप्रतीकारात्पुरुषार्थतेति ॥

सिद्धान्तमाह ॥

यदा दुःखमुत्पत्स्यते तदा तत्प्रतिकर्मव्यम् । तथा च दुःखनिवृत्तिः
पुरुषार्थः । यथा यदा चुत्तदा भोक्तव्यं, भुञ्जानस्य दुःखनिवृत्तिः
पुरुषार्थ इति ॥

विद्वान्मयति ॥

सर्वासंभवात्संभवे ऽपि सत्तासंभवाद्देयः प्रमाण-
कुशलैः ॥ ४ ॥

न हि सर्वदेशे सर्वकाले वा वैद्यादयः संभवन्ति^१ ।
संभवे ऽपि^२ नात्यन्तविविधदुःखनिवृत्तिः स्यात् ।
अवश्यं हि देहनिबन्धनाद्रागादीनां संभवः, देही
सुखीति^३ न दृष्टमिति । तस्मादेष पुरुषार्थः प्रामाण्य-
कैर्हेयः, शास्त्रगम्यश्चोपादेयः ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

१ With B a b c; A सर्वांता०, C सर्वत्रा०; Vijñāna सत्ता०;
Nāges'a like Aniruddha and Mahādeva । २ A ०यो वा
रन्ति, B ०यो वरन्ति । ३ B adds वा, C या । ४ C सुखाणि ।

नहि सर्वस्मिन्देहे सर्वस्मिन्काले वैद्यादयः सन्ति । सम्भावे ऽपि सत्त्वे
 ऽपि वैद्यादीनां सत्तासंभवात् दुःखसत्तासंभवात्^१, नहि वैद्यादिभि-
 रप्यवशमौषधादिना दुःखं हातुं शक्यते, किं च शरीरादिदुःखा-
 पगमे मानसादेस्तस्य सम्भव इति न सर्वथा दुःखादिमोकः । तस्मा-
 त्प्रमाणकुशलैरीदृग्विधः पुरुषार्थो हेयः ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

अथवा दुःखत्रयनिवृत्तेरन्योऽन्यमुत्कर्षो दृष्टो, मोक्षश्च
 सर्वोत्कर्षो, नित्यत्वादेकत्वात्सर्वदुःखोच्छेदरूपत्वात् ॥

ननु नास्त्येव तद्दर्शनं यच्च मोक्षो न पुरुषार्थः, न
 चौषधादिना दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः । तस्माद्यस्तव
 सिद्धान्तः सो ऽस्माकं भविष्यतीत्यत आह ॥

न तैस्तैरुपायैस्ततदुःखोच्छेदे यतितव्यं, मोक्षस्य नित्यत्वेन सर्व-
 दुःखोच्छेदरूपत्वेनोत्कर्षात् । 'आत्मलाभाच्च परं विद्यत' इति सर्वो-
 त्कर्षश्रुतेरपि तत्साधने तत्त्वज्ञान एव यतितव्यम् ॥

ननु मोक्ष इत्युक्ते बन्धादिति प्रतीयते । स च बन्धः किं
 स्थाभाविक उतागन्तुकः । आद्ये नाशायोगः, अन्ये स्तव एव नश्यति,
 किं तत्त्वज्ञानेनेत्यत आह ॥

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

स्वपक्षसिद्ध्या परपक्ष उपालभ्यते, न त्वन्यथा । उक्तं च
यचोभयोः समो दोषः परिहारो ऽपि तादृशः^१ ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥

किं स्वभावतो बद्धस्य^२ मोक्षसाधनोपदेशो ऽन्यथा
वेत्यच्चाह^३ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकागन्तुकत्वयोर्मोक्षस्योपादेयत्वे ऽविशेषः । यथा
बन्धस्योपपत्तिर्यथा च मोक्षस्य तथा वयं वक्तुं शक्नुम इत्यर्थः ॥

अथ बन्धमोक्षयोरुपपत्त्यर्थमादौ तावत्स्वाभाविकत्वे बन्धस्य
दूषणान्याह ॥

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

स्वभावनाशात् स्वरूपनाशप्रसङ्गात् । उक्तं च

वस्तुस्थित्या न बन्धो ऽस्ति तदभावान्न मुक्तता ।

विकल्पघटितावेतावुभावपि न किञ्चन ॥

एतदेव द्रढयति ॥

B १ वा सम instead of तादृशः । २ B पर्यनुयोज्यः स्यात्ता० ।

३ A C स्वभावबद्धस्य । ७ A C वेत्यत आह ।

स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्॥

८ ॥

नित्यस्वभावस्य बन्धस्याप्रच्यवात्तन्नाशार्थमनुष्ठानमश-
क्यमिति ॥

कश्चिद्विप्रलम्भायाशक्यमप्युपदिशेत्, यवाङ्गुल्यग्रे
करियूथशतमित्यत आह^१ ॥

नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टे^२ ऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

स्पष्टम्^३ ॥

शङ्कते ॥

शुक्लपटवदीजवच्चेत् ॥ १० ॥

स्वभावस्यापि नाशो दृश्यते, यथा पटे^४ शुक्लत्वस्य
रागादिभिः, बीजस्य "चाङ्कुरजननात् ॥

सिद्धान्तमाह ॥

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां^५ नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

सत्कार्यसिद्धान्तं पटस्य शैक्षणं नष्टं, किं तु रागादि-

१ B °व्याह । २ A C °उपदेशे । ३ is missing in A C ।

४ A C पट । ५ B वा° । ६ A शक्त्युद्भवानिमवाच्या ।

नाभिभूतं, क्षालनात्पुनरुद्धूतम् । अक्षुरजननादपि
बीजं न नष्टं, किं त्वभिभूतं, तस्य च पुनरुद्धवो न
दृश्यते^१ वस्तुवैचित्यात् ॥

‘नन्वात्मा स्वभावतो न बद्धः, किं तु कालवशाद्बद्धो
भविष्यतीत्यत आह’ ॥

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसंबन्धात् ॥
१२ ॥

भवत्वयं, यदि तस्य कदापि कालयोगः स्यात् न
स्याद्वा । नित्यस्य व्यापिनः सर्वकालसंबन्धोपाधित्वात् ।
नित्यस्येति सर्वकालसंबन्धे प्राप्ते । व्यापिन इत्युत्तरसूत्र-
पर्यालोचनया ‘संपातायातम् ॥

देशवशाद्बद्धो भविष्यतीत्यत आह’ ॥

न देशयोगतो ऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

व्यापिनो नित्यस्य सर्वदेशसंबन्धादिति ॥

अद्यावत्सातो बद्धो भविष्यतीत्यत आह ॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः ॥ १४ ॥

१ A C add इति । २ ननु is missing in A C । ३ B
•त्वचाद् । ४ B संघाता • ।

तस्याः अवस्थायाः । देहधर्मत्वादित्युपलक्षणं, अपरि-
क्षामित्वादिति परमार्थः ॥

आत्मनो ऽप्यवस्था भविष्यतीत्यत आह ॥

असङ्गो ऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

असङ्गो ऽयं पुरुष इति^१ श्रुतिरस्ति, सा बाधिता
स्यात् ॥

कर्मवशाद्बो भविष्यतीत्येतदूषयति ॥

न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

निर्गुणत्वादात्मनः कर्मणो ऽनात्मधर्मत्वम् । किं त्वन्य-
धर्मेणापि कर्मणा बद्धो भविष्यति । तदयुक्तं, नान्य-
धर्मेणान्यच्च किञ्चिदाधीयते, विश्वस्य वैचित्यानुपपत्तेः,
अतिप्रसक्तेश्चेति । मुक्तात्मनामपि बन्धप्रमङ्गो ऽन्य-
त्वाविशेषादिति ॥

दूषणान्तरमाह ॥

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

---

१ B •तत्राह । २ These four words are missing in
B C । ३ A कर्मणो । ४ C •प्रसङ्गादन्य• ।

दृश्यते केचित्सुखिनः केचिदुःखिनः । न चानादौ
संसारे केनापि सुखहेतु कर्म दुःखहेतु कर्म वा न
कृतं, अन्यधर्मेणान्यथ कार्यजनने सर्वे सुखिनो दुःखि-
नो वा स्युः ॥

अन्यधर्मेणान्यथ कार्यजनने प्रकृतिर्नियामिका भ-
विष्यति, यं पुरुषं प्रति सा प्रवर्तते तस्य बन्धो भवि-
ष्यतीत्यत आह ॥

प्रकृतिनिबन्धना^१ चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ॥१८॥

प्रकृतेरपि व्यापित्वात्सर्वपुरुषसंबन्धाविशेषात्कर्मणा
विना न नियम इति तस्या अपि कर्मपारतन्त्र्यम् ।
तच्च चोक्तो दोषः ॥

यदि प्रकृत्यादिनिबन्धन आत्मनो बन्धो नास्ति
स्वभावेनापि^२ नास्ति, तर्हि^३ मोक्षशास्त्रोपदेशो व्यर्थः
स्यादित्यत आह^४ ॥

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादते ॥

१६ ॥

१ Thus A B C; Mahādeva and Nāgēśa have, like Vijnāna, •निबन्धनाच्चेन्न । २ B •पारतन्त्र्यात् । ३ B स्वभा-
वेन । ४ तर्हि is missing in B । ५ B •तच्च विद्वान्नामाह ।

बुद्धेति गुणासङ्गी । बुद्धेति स्वच्छः । तद्योगः बन्ध-
योगः^१ । तद्योगाद्वृत्ते प्रकृतियोगाद्वृत्ते^२ । अविवेकं विना
नात्मनः कदापि बन्धः, किं त्वविवेकादन्ध इत्यभि-
मानः । स च शास्त्रोपदेशान्नामापवदितव्यः^३ ॥

अद्याविद्यया तस्य बन्धो^४ भविष्यतीत्यत आह^५ ॥

नाविद्यातो ऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अविद्या हि विद्याप्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा । उभ-
यवाप्यवस्तु । न चावस्तुना^६ वस्तुनः आत्मनः संभ-
वति बन्धः । तस्मादविद्यया बन्ध इति व्यपदेशमात्रं,
न तत्त्वम् ॥

विद्यातो ऽन्याऽविद्या वस्तुभूता भविष्यतीत्यत
आह ॥

अविद्यायां^७ वस्तुत्वे तावत् ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

अस्माकं तावदविद्यायाः सद्रूपत्वे नाशभावादनि-

१ A तद्योगो व योगः । २ प्रकृतियोगाद्वृत्ते is missing in A B । ३ B • शास्त्रात् वेदितव्यः । ४ A संबन्धो । ५ B • त्वयाह ।
६ A ना instead of न चावस्तुना । ७ a अविद्या ।

मोक्षः । अद्वैतिनां त्वविद्या न तात्त्विकी । द्वैतवादिनां
 त्वनादेर्वस्तुभूतस्य नाशाभावादुपदेशानर्थक्यम् ॥
 दूषणान्तरमाह ॥

स्यष्टम् ॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च^१ ॥ २२ ॥

यद्यविद्या वस्तुभूतानादिस्तदा नित्यात्मतुल्या^२ । अना-
 त्मत्वे विजातीयद्वैतत्वम्^३ ॥

अथान्यपदार्थानामीदृशी गतिः । अविद्या तु वस्तु-
 भूतानादिरपि विनङ्क्ष्यतीत्याह ॥

तेहिं विजातीयविजातीयद्वैताभाव इत्यते ॥
 शङ्कते ॥

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

अन्योऽन्यविरुद्धरूपा अनादि^४रपि नाशात्प्रागभाव-
 रूपा ॥

उत्तरमाह ॥

---

१ A 'C' •पत्तिः । २ B inserts गुण before तुल्या । ३ A
 •द्वैता । ४ A •दे० ।

अविद्या न यतो, चेन विजातीयद्वैतापत्तिः, नाप्यसतो कार्यो-
पलम्भात्, किं तु सदसद्रूपेति चेत् ॥

न तादृक्पदार्थाप्रतीतिः ॥ २४ ॥

न कुचापि केनापि कदापि तादृक् पदार्थः प्रतीतः ॥
यद्येवं, प्रकृत्यादीनां षट्पदार्थवैधर्म्यात्कुच प्रवेश
इत्यथाह^१ ॥

न वयं षट्पदार्थवादिनां वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥

यद्यनियताः पदार्थाः, कथं पञ्चविंशतितत्त्वमित्य-
थाह^२ ॥

आदिपदान्वेयाधिकः, स हि षोडशपदार्थवादी ॥

अनियतत्वे ऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहे, अन्यथा बा-
लोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

षडेव पदार्था इति न ब्रूमे, न तु युक्तिसिद्धमपि
नाङ्गीकुर्मः । अन्यथा बालोन्मत्ततुल्यत्वम्^३ । तथा च

१ A C इत्यत आह । २ A •त्वाह, C •त्यत आह । ३ A •तुल्यत्वात् ।

न ज्ञातवादात्त'भसो निपतन्ति महासुराः ।
 युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं मयान्यैश्च भवद्विधैः ॥
 बौद्धपक्षं निरस्यति ॥

नानादिविषयोपरागनिमित्तो^१ ऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मनो ऽनादिविषयवासनानिमित्तो^२ बन्धो भ-
 विष्यतीति न । अस्माकं तावदासनया सहात्मनः
 संबन्धाभावाद्बन्धाभावः । बौद्धनये स्थिरस्यात्मनो^३ ऽस-
 त्त्वादासनाया अपि तावत्कालं स्थित्यभावात्को बद्ध^४
 इति ॥

वाङ्मवस्तूपरागादासनासंतानेनात्मसंतानस्य बन्धो
 भविष्यतीत्यत आह ॥

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरज्यो^५परञ्जकभावो ऽपि दैश-
 मेदात्^६, सुघ्नस्थपाटलिपुच्छस्थयोरिव ॥ २८ ॥

१ B ज्ञातवादात्त० । २ Thus Aniruddha and Mahâdeva;
 Vijñâna has •निमित्तको । ३ B inserts ऽयं । ४ B inserts
 मते । ५ A C बंध । ६ Thus all three MSS. of Ani-
 ruddha and my MS. of Nâgesa; Vijñâna and Mahâ-
 deva read •रज्यो० । ७ Vijñâna, Nâgesa and Mahâdeva
 have अवधानात् instead of मेदात् ।

यद्युच्येत^१ रविजलभाजनयोरपि दृष्ट उपरज्योपरश्चक-
भावः^२, तच्च रश्मिसंबन्धादुपरागः, अत्र तत्संबन्धो
नास्ति । वासनाद्वारेण चेत्, न, तावत्काशासम्भात्
कथं संबन्धः । संतानस्य चेत्, यदि^३ संतानी^४ व्यति-
रिक्तः, सिद्धान्तहानिः । अथाव्यतिरिक्तस्तथापि^५ तेन
किञ्चिदाधेयम् । आधानं त्वशक्यं क्षणिकत्वात् । अना-
धाने किं तेनासत्कल्पेनेति^६ ॥

मा भूदासनया^७ आन्तरोपरागः^८ । आत्मनो
व्यापित्वादाद्यैकदेशेनात्मसंबन्धादुपरागो भविष्यतीत्यत
आह ॥

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २६ ॥

एकात्मवादिनां सर्वदा लब्धोपरागादनिर्मीक्ष इति
नास्ति व्यवस्था । नानात्मवादिनां तु सर्वेषां सर्वार्थैः
संबन्धादेकदा तुल्यज्ञानोत्पादान्न व्यवस्था ॥

शङ्कते ॥

अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥

१ A inserts तर्हि । २ B उपरागः in place of उपरज्यो-
भावः । ३ यदि is missing in A । ४ A C संतानि । ५ A
inserts न । ६ A तेन स० । ७ A C वासनाया । ८ A आन्त-
रोक्तादुपरागः, C आन्तरत्वादुपरागः ।

यद्यपि सर्वदा संबन्धात्सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत^१, तथापि
यस्यादृष्टेन यज्ज्ञानं जन्यते तदेव तस्य कारणमिति^२
न सर्वत्र ज्ञानम् ॥

दूषणमाह ॥

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारकभावः ॥ ३१ ॥

व्यक्तम्^३ ॥

शङ्कते ॥

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

यथा पुत्रेष्वादिना^४ विद्यमानस्य पुत्रस्य संस्कारद्वारोप-
कारः क्रियते, तथाचापि भविष्यति ॥

सिद्धान्तमाह ॥

पुत्रकर्मवत् पुत्रसंस्कारकर्मवत् ॥

नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भाधानादि-
कर्मणा^५ संस्क्रियते^६ ॥ ३३ ॥

१ B सज्येत । २ A ज्ञानकरणमिति, C ज्ञानरयमिति ; only B omits ज्ञान । ३ is missing in C । ४ C गर्भाधानादिना ।
५ Vijnāna and Mahādeva गर्भाधानादिना ; Nāgeśa fol-
lows the reading of Aniruddha । ६ संस्क्रियेत Aph^३ is not
found in any of my MSS.

'आत्मानादिर्नित्यं बुद्धबुद्धः, तदुद्देशेन इविस्थागादयो
युज्यन्त इति ॥

'आत्माऽस्थिरबोध इत्याह ॥

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं, तच्च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं, तौ
चाक्षणिके^१ न संभवतः । अतस्तौ क्षणिकत्वमापा-
दयतः^२ ॥

परिहरति ॥

न^३, प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

यद्यपि सहकारिसद्भावासद्भावाभ्यां करणाकरणन्यायैः
स्थिरसिद्धिः समाधेया, तथापि सर्वबाधविवादसिद्धत्वात्
'स एवायमि'त्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबाध उक्तः । एतदन्यच्च
प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते ॥

दूषणान्तरमाह ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

१ C puts in यस्य मत । २ B ०त्यः० । ३ C inserts भवतु ।
४ A C ०बोधसिद्ध इत्याह । ५ B च क्षणिके । ६ C inserts
प्रवृत्तगोचरमतं ? । • is missing in A C ।

श्रुतिराह 'अस्ति जन्मान्तरोपभोग्यभोक्ता' पुरुषः,
 न्यायश्च 'को नामानुपभोग्ये कर्मणि तत्साधने प्रवर्तते ।
 कारुणिकानां विरागात्प्रवृत्तिर्दृश्यते । न, तच्चापि तदु-
 पकारेण स्वधर्मलाभात्, धर्मानभिसंधाने ऽपि मोक्ष-
 साधनत्वात् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

सर्वस्यैव पक्षप्रवेशान्नास्ति दृष्टान्तः । अप्रवेशे स एव
 स्थिरः । अथ तस्यापि क्षणिकत्वमन्यहेतुना प्रसिध्य-
 ताम् । तच्चापि दृष्टान्तासिद्धिरिति ॥

क्षणिकपक्ष एवार्थक्रिया न संभवतीत्याह ॥

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

सव्येतरविषाणयोरिव युगपज्जायमानयोः स्वलक्षणार्थ
 क्रिययोः । एतच्चासद्वदुक्तम् ॥

पूर्वापरकालभावितामात्रात्कार्यकारणभावो भवि-
 ष्यतीत्यत आह' ॥

किं नृद्वयोर्युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा क्रमि-
कयोः । नाद्यः, विनिगमकाभावात् घटार्थिनो नृदादिप्रवृत्त्यनुप-
पत्तेश्च ॥

नान्य इत्याह ॥

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

भवेदेवं, यद्यतिशयाधायकत्वं स्यात् । तदेव त्वशक्यं
क्षणिकत्वादिति ॥

एतत्स्पष्टयति ॥

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

हेतुहेतुमद्भावकाले^१ कार्याभावादुभयव्यभिचारादपि
न कार्यकारणभावः । आस्तां तावदर्थ^२ क्रियाकारित्वं,
अयं हेतुरिदं कार्यमिति व्यवहारो ऽपि न स्यात् ॥

अथ हेतोः कार्यकाले सत्त्वमप्रयोजकं, पूर्वकाल-
भाविता^३मात्रेण^४ भविष्यतीत्यत आह ॥

१ A C उत्तरयोगात् । २ C हेतुकाले । ३ B तदर्थः । ४ A C
add इति । ५ A C •भावि• in place of •भाविता• । ६ C
•मात्रत्व ।

पूर्वभावि'मात्रे न^२ नियमः ॥ ४१ ॥

किं भिन्न^३संतानस्य, एक^४संतानस्य वा । भिन्नसंतानस्य
चेदतिप्रसक्तिः^५ । एकसंतानस्य चेन्निरन्वयध्वंसः^६ । तस्य
हि भिन्नसंतानेन^७ तुल्यत्वाद् नियमः । अन्वयश्च
नास्तीत्युक्तम् ॥ अथाविद्यमानस्यापि हेतुता^८ दृश्यते,
यथेषुश्लेषकस्य^९ श्लेषानन्तरं महिष्यादिमरणं,^{१०} पञ्चादि-
षुविद्वस्य मरणं^{११} कर्तृत्वम् । न, तच्चापि मरणे^{१२} व्यापा-
रद्वारेणान्वयात् ॥

बाह्यवस्तूपरागादन्ध^{१३} इत्युक्तम् । ननु बाह्यं च वस्तु
नास्ति, विज्ञानात्मकत्वाज्जगत इति विज्ञानवादिनं
निराकरोति ॥

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं जगत् । तथा सत्यहं घट इति प्रत्ययः
स्यात्, न त्वयं घट इति । वासनाविशेषादिति चेन्न,

१ Vijñāna, Nāgeśa and Mahādeva पूर्वभावः । २ A
मात्रेण । ३ A C एकः । ४ A एकः, C अभिन्नः । ५ B
प्रसक्तिः । ६ A रन्वया, C रन्वयस्य । ७ A संतान । ८ A
हेतुता । ९ B श्लेषकस्य । १० A C व्यादिना मरणात् । ११ A
मरणः । १२ B मरण, and the following व्यापार is
omitted । १३ A B अन्ध ।

बाह्याभावे घटवासनाया एवा'सत्त्वात्कार्यं विशेषः । किं
च वासनाया अपि कारणं वासनैव, उत बाह्य'वास-
नापि' । वासनापीति पक्षे ऽन्यस्यापि सत्त्वात्स एव
बाह्यो ऽर्थः' । ननु नास्त्येव बाह्यो ऽर्थः', अवयवाति-
रिक्तस्यावयविनो' ऽभावात्', तथा ह्य'वयवावयवि-
नोरेकत्वात् एकत्वप्रतीतिः' । चलत्यवयवे ऽवयवी
चलति', अल्पावयवे न चलत्यवयवी । न चलतीति''
विरुद्धधर्माध्यासेन भेदान्नैकत्वम् । एवं रक्ता रक्तावृता-
नावृततद्देशातद्देश''त्वादिदोषा उदाहार्याः ॥ मा भूद-
वयवी, तथापि न'' बाह्यार्थापलापः, परमाणुपुञ्जस्यैव
स्थूलत्वेन ग्रहणात् । न, अवयविना हि कार्येण पर-
माणुरनुमातव्यः । तदभावे केनानुमातव्यः'' । पर-
माणूनामतीन्द्रियत्वात्पुञ्जे ऽपि किञ्चिदतिशयानाधा-
नात् स्थूलो ऽयमिति प्रत्ययो भ्रान्त इति विज्ञानमात्रं

१ A एव । २ बाह्य is missing in B C । ३ A वासनावि-
शेषे ऽपि instead of वासनापि । ४ B बाह्यार्थः । ५ B अवय-
विनि, C अवयवा हि in place of अवयवावयविनो । ६ A ऽभा-
वात् । ७ ह्य० is missing in A C । ८ The Visarga is
missing in B C । ९ B चलतीति । १० A न चलत्यवयव्यचलं,
C न चलतीति अवयवाचल । ११ A शान्तदेश० instead of शान-
तद्देश० । १२ न is missing in A । १३ B तदभावाद्गानुमानं,
C तदभावाद्गानुमातव्यं ।

जगदिति । अचोच्यते । अवयवावयविनोर्भेदात् । अपि च^१ द्वयोरन्यत्वान्नावयवकम्पे ऽवयवी कम्पते, यच्च^२ तु^३ बहुतरावयवकम्पस्तच्चावयवी कम्पत एव । एवं रक्ता-
रक्तादिविरोधे ऽपि सिद्धान्ता वक्तव्याः । तस्मात्सिद्धो
वाङ्मो ऽर्थः । वासनैवेति पक्षे सर्वदा ज्ञानोत्पत्तिरिति ॥

निर्विषयस्य^४ ज्ञानस्यादर्शनाद्विषयाभावात् ज्ञान-
मपि नास्तीति श्रून्यवाद्याह ॥

स्वाप्नप्रतीतिदृष्टान्तेन^५ विषयाभावे ऽयुपपत्तिः, तच्चाह ॥

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

विषयाभावे ज्ञानाभावाच्छून्यम् । स्वविषयत्वे कर्तृकर्म-
विरोध^६ इति^७ ॥

श्रून्यं तत्त्वं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वादिना-
शस्य ॥ ४४ ॥

यदि भावरूपं^८ तत्त्वं स्याद्भावस्य नाशान्तत्वेनाग्रे ऽनि-
र्मोक्षः, वस्तुधर्मत्वादिनाशस्य वस्तुनो ऽवश्यं विनाशात् ॥

समाधानमाह^९ ॥

१ च is missing in B । २ A तच्च । ३ तु is missing in B ।
४ A निर्विषयस्या । ५ a दृष्टान्ते । ६ A C कर्मकर्तृत्वविरोध ।
७ इति is missing in B । ८ C भावानुरूपं । ९ A समाधानान्तरमाह ।

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

अभावो न^१ नश्यतीति वाङ्मात्रं, न तु^२ तत्त्वम्। अबु-
द्धानां अज्ञातशास्त्राणाम्। प्रागभावस्य विनाशदर्श-
नात्, सत्कार्यसिद्धौ भावस्याविनाशात्। तिरोभावे
नाशशब्दप्रयोगे ऽपि प्रकृतिपुरुषयोरनाशात् ॥ नन्व-
भाव एव नास्ति कुतस्तस्य नाशानाशचिन्ता। कथं
तर्ह्यघटं भूतलमिति ज्ञानम्। भूतलालम्बनं चेत्, घट-
वत्यपि भूतले तदभावज्ञानप्रसङ्गः, भूतलस्य तादव-
स्थ्यात्। केवलभूतलालम्बनमभावज्ञानं, घटे सति
कैवल्यं नास्तीति चेत्, किं भूतलस्वरूपमात्रं कैवल्यं
तदतिरिक्तं वा^३। यदि स्वरूपमात्रं, घटे सत्यपि तस्य
सद्भावादभावज्ञानं स्यात्। अतिरिक्तपक्षे स एवा-
भावः ॥ अथ भूतलस्यैकाकित्वे ऽभावव्यवहारः, घटे
सत्येकाकित्वं नास्तीति काभावव्यवहारहेतुः^४। तन्न।
एकाकित्वमेकत्वसंख्या वान्यदा। एकत्वंसंख्या च घट-

१ न is missing in B। २ B तु न in inverted order।
३ वा is missing in B। ४ B तस्याप्राप्त्यादः। ५ A C अभावः
for the sake of distinctness। ६ A ० व्यवहारित्वं, C ० व्यवहा-
रकारित्वं। ७ A एकत्वं।

वत्यपि भूतले ऽस्ति । अन्यदिति पक्षे स एवाभावः ।
 विषयावैलक्षण्ये विज्ञानवैलक्षण्याभावात् ॥ ननु भा-
 वाभावयोः संबन्धाभावात्कथमभावज्ञानमिति । यथा
 घटो ऽयमितीन्द्रियान्वयव्यतिरेकात् ज्ञानं, तथाऽभा-
 वज्ञानमपि सकारणम्^१ । कार्यदर्शनाद्धि कारणं परि-
 कल्प्यते^२, न तु दृष्ट^३कार्यापलापः शक्यते वक्तुम् । किं
 चानियतपदार्थवादित्वादस्माकं यथोपपन्नः संबन्धो ऽपि
 कश्चिद्विध्यतीति^४ का नो हानिः । तस्मात्सिद्धो ऽभाव
 इति ॥

समाधानान्तरमाह ॥

उभयपक्षसमानक्षेमादयमपि ॥ ४६ ॥

अयमपि शून्यवादः क्षणिकपक्षविज्ञानपक्षतुल्यक्षेमा-
 निराकार्यः । यथा प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया क्षणिकनिरा-
 करणं, बाह्यवस्तुप्रत्यक्षाद्विज्ञाननिराकरणं, तथायमपि
 प्रत्यक्षेणैव समस्तविश्वदर्शनाच्छून्यपक्षो^५ निराकार्यः ॥

दूषणान्तरमाह ॥

१ A कथं भावः । २ B अभावः । ३ A न कारणं । ४ B
 परिकल्प्यते । ५ C दृष्टा । ६ B •द्विविध्यति । ७ Vijnāna, Nā-
 geśa and Mahādeva read •क्षेमात्वादः । ८ B •शून्यवादो ।

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

यदि^१ अन्यमभावः^२, को हि स्वस्थात्माऽभावाय यतित,^३
मोक्षः पुरुषार्थ इति भावशब्दप्रयोगश्चानर्थकः । अथ
भावाभावं व्यतिरिक्तं अन्यम् । एवंभूतस्य वस्तुनो ऽद-
र्शनादप्यपुरुषार्थत्वम् ॥

अन्यवादिनं निराकर्तुं^४ देहपरिमाणं आत्मेति
क्षपणकमतमाह ॥

न, गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

न अन्यं तत्त्वं, अन्यस्य गत्यभावात् । दृश्यते च गतिः ।
यथा च श्रुतिः 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्कषं बला-
द्यमः', 'पापेन नरकं याति, पुण्येन स्वर्गाति', ज्ञानेन
ब्रह्मलोकं याती'ति ॥

'तद्दूषयति ॥

निष्क्रियस्य तदसंभवात् ॥ ४९ ॥

१ B C add हि । २ B अन्यसद्भावः । ३ A inserts न ।

४ 'प्रयोग' is missing in B । ५ A अथ वस्तु, C अथावस्तु ।

६ These two words are missing in A । ७ A 'परिणाम' ।

८ B स्वर्गं याति । ९ A C omit तद् ।

व्यक्तम् ॥

निष्क्रियत्वमेवाह ॥

मूर्तत्वाद्घटादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥ ५० ॥

मूर्ता घटादयः क्रियावन्तः, तत्तुल्यधर्मत्वे विनाशा-
दयमपसिद्धान्तः । किं च जन्मान्तरसंचारे हस्ति-
क्षमिद्देहपरिमाणत्वात् संकोचविकासित्वेन सावय-
वत्वादनित्यत्वमिति ॥

एवं चाङ्गुष्ठमात्रमित्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह ॥

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

यथा घटाद्युपाधिभेदाद्घटे गच्छति घटाकाशं गच्छ-
तीति ज्ञानं, तथा शरीराद्यवच्छेदादात्मा गच्छतीति
प्रतीतिः ॥

किमुपाधिना, कर्मवैचित्याद्विशेषो भविष्यतीत्यत
आह ॥

१ व्यक्तम् is missing in A C । २ •यम• is missing in B ।
३ C परिमाण, A परिणाम । ४ A C •विकासित्वेन । ५ A
घटाकाशो ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्यादिप्रमाणेनात्मनो ऽपरिच्छिन्नत्वे नति-
श्रुतिरौपाधिकगतिपरा व्याख्येया,

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम इति श्रुतेः,

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।

प्रकृतिश्च तदन्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा इत्यादिस्रत्या
गतेः प्रकृतिनिष्ठत्वावगमाच्च ॥

पूर्व^१ विहितनिषिद्धव्यापाररूपकर्मणा^२ बन्धो निराकृतः ।
इदानीमदृष्टरूपकर्मणापि तं निरस्यति ॥

न कर्मणाप्येतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

भवेदेवं, यदि कर्मात्मधर्मः स्यात् । न त्वात्मनः कश्चि-
द्धर्मो ऽस्ति, निर्गुणत्वात् ॥

तद्धर्म एव कर्म भविष्यति, को विरोध इत्यत आह ॥

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५३ ॥^३

‘असङ्गो ऽह्ययं पुरुष’ इति श्रुतिर्विरुद्धा स्यात् ॥

१ a पूर्व । २ b कर्मणा । ३ Sûtras 53 and 54 are transposed by Vijñāna, Nāgēśa and Mahādeva.

मा भूदात्मधर्मो, अन्यधर्मेणापि क्रियाविशेषो भविष्यति, आत्मनो व्यापित्वेन^१ सर्वसंबन्धादित्यत आह ॥

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५४ ॥

सर्वसंबन्धाविशेषान्मुक्तात्मनामपि बन्धप्रसक्तिः ॥

ननु तवापि धर्माधर्मव्यवस्थास्ति, बन्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते । तच्च यस्तव सिद्धान्तः, सो ऽस्माकं भविष्यतीति समानमित्यत आह ॥

तद्योगे^२ ऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

धर्माधर्मयोगे ऽपि न समानधर्मत्वं, अविवेकात् । यदि तात्त्विको धर्माधर्मयोग आत्मनः स्यात्तदा तुल्यत्वम् । किं त्वविवेकादात्मनो धर्माधर्मयोगाभिमान इति क्व समानत्वम् ॥

भवत्वविवेकादन्धः^३, तथाप्यविवेकनाशार्थं^४ धर्माङ्गीकरणतुल्यत्वम्^५ । अन्यथा सवदा बन्धः^६ स्यादित्यत आह ॥

१ C क्रिया । २ B व्यापितेन । ३ Vijñāna and Nāgeśa have तद्योगे । ४ B •कादस्तुनः । ५ B •नाशात् । ६ B धर्माङ्गीकरणात्तुल्यं । ७ B बन्धः ।

नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यत्कारणमवगतं^१ तद्व्यभि-
चारे^२ सर्वतो ऽनाश्वासः । यथा ध्वान्तनाशाय प्रकाशः,
तथाचापि विवेकादविवेकनाशः । विवेकार्थं च^३ धर्म-
स्वीकारे का क्षतिः, प्राकृतेनापि धर्मोपपत्तेः ॥ कि-
मिदं ध्वान्तं नाम । अभावस्तम इति केचित् । तन्न,
विधिमुखप्रतीतिः । अभावत्वे किमालोकप्रागभावः प्र-
ध्वंसाभावो वा । यदि प्रागभावः, तर्हि यथा घट
उत्पन्ने^४ घटप्रागभावो नष्टः, तथालोके सत्यालोक-
प्रागभावो नष्ट इति प्रत्ययः स्यात् । भविष्यदालोक-
प्रागभावसत्त्वे वर्तमानालोके सत्यन्धकारो ऽविनष्टः^५
स्यात् ॥ अथ प्रध्वंसाभावः । तथाप्यनश्वरत्वादालो-
कान्तरे सत्यन्धकारप्रतीतिप्रसङ्गः, यथा घटान्तर
उत्पन्ने नष्टघटप्रध्वंसे ऽस्त्येव ॥ अन्योऽन्याभावस्तु
वस्तुनोरप्यस्ति^६ । अत्यन्ताभावस्तु दुष्टत्वान्नाशङ्कनीयः ।
तदुक्तं

१ A C यत्कारणत्वम् । २ A •पगतं । ३ A •चारे; B in-
serts सर्वः after •चारे । ४ च is missing in B । ५ C उत्पन्न ।
६ A भविष्यदालोके, B भविष्यालोक । ७ The Avagraha is
missing in B । ८ C नष्टः । ९ B •प्यस्तीति ।

न च भासामभावस्य तमस्त्वं^१ वृद्धसंमतम् ।

छायायाः कार्ण्वर्थमित्येवं पुराणेषु गुणश्रुतेः^२ ॥

दूरासन्नप्रदीपाद्धि महदल्पा^३ चलाचला ।

देहानुवर्तिनी छाया न वस्तुत्वाद्दिना भवेत् ॥

भावस्तम इति तु^४ व्यपदेशो भावे सति^५ प्रतीय-
मानत्वादिति ॥ आलोके सति वस्तुग्रहणं, तदभावे^६
सति^७ कथं ग्रहणमिति वैधर्म्यमात्रम् । यथा कौशिको
भानिरपेक्ष एव^८ गृह्णाति, तथालोकानपेक्षमेव तमो-
ग्रहणं वैचित्यात्पदार्थस्य । तस्माद्रूपविशेषो ऽयं यथा-
वरकमस्ति तच्चारोप्य गृह्यते ॥ द्रव्यान्तरमिति केचित् ।
तदुक्तं

तमः खलु चलन्नीलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥

अथ भवतु^९ गुणो^{१०} वा द्रव्यं वा, नास्माकं सिद्धान्त-
क्षतिः, अनियतपदार्थवादित्वात् । अभावस्तु न भव-
तीति ब्रूमः ॥

१ B ०प्र० in place of ०म० । २ A ततस्त्वं । ३ A वृद्ध० ।
४ Corrupt in A C । ५ A ०श्रुतिः । ६ C महात्मा । ७ तु
is missing in C । ८ C inserts भावा, B only भा । ९ A
C सत्यपि । १० C भेदभावे । ११ सति is missing in A । १२ A
एवं । १३ भवतु is missing in C । १४ A C भृगुणो ।

विवेकान्मुक्तिरित्युक्तम् । घटपटादीनां विवेको ऽस्म-
दादीनामप्यस्तीति सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह^१ ॥

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥

सर्वेषां मूलं प्रधानम् । तस्याविवेकादन्याविवेकस्य
संभवः । पदार्थानामन्योऽन्यं भवत्वविवेको विवेको वा,
न तेन बन्धमोक्षौ, किं तु प्रधानविवेकाविवेकाभ्याम् ।
अतस्तद्धाने प्रधानाविवेकहाने सर्वाविवेकहानम्^२ ॥

भवतु विवेकान्मुक्तिः । स किमात्मसंबन्धो न वा ।
आत्मसंबन्धी चेदात्मनः^३ क्लृप्त्यत्वव्याघातः । असंबन्धी
चेदतिप्रसक्तिरित्यत आह ॥

वाङ्मात्रं तु, न^४ तत्त्वं, चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

आत्मसंबन्धीति वाङ्मात्रं तु, न तात्त्विकः संबन्धः ।
असंबन्धे ऽपि चित्ते विवेकस्थितेः चित्तसंनिधाना-
दात्मनि विवेकाभिमान इति निवेदयिष्यामः ॥

१ B इत्यत्राह । २ A •दन्यो, C •दन्यां । ३ A •हानिः । ४ C
•त्सर्गा । ५ Vijñāna, Nāgeśa and Mahādeva transpose
तु न । ६ A आत्मा, B omits the word ।

भवतु श्रवणादेव विवेकज्ञानम् । अनेकजन्मायास-
साध्येनोपरोक्षज्ञानेन किमित्यत आह ॥

युक्तितो ऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते ॥५९॥
व्यक्तम् ॥

प्रकृत्यादयः सन्ति, ते च महदादिक्रमेण परिणमन्त-
इति न दृष्टमित्यत आह ॥

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो, धूमादिभिरिव वह्नेः
॥ ६० ॥

भवेदेवं, यदि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, नानुमानादिकमि-
ति । प्रकृत्यादीनामदर्शने ऽपि सामान्यतोदृष्टानुमा-
नात्सिद्धेः ॥

प्रकृत्यादीनां सृष्टिक्रममाह ॥

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महा-
न्महतो ऽहंकारो, ऽहंकारात्पञ्च तन्मात्राणि, उभय-
मिन्द्रियं, स्थूलभूतानि, पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः
॥ ६१ ॥

१ C •साध्येन । २ Only B inserts तन्मात्रेभ्यः, as Vijñāna,
Nāgārjuna and Mahādeva ; cf. Aph¹. 71, note 1.

यद्यपि चयाणां साम्यावस्था प्रकृतिस्तथाप्येकैकस्मिन्नपि प्रकृतिशब्दप्रयोगः सांकेतिकः । महानिति बुद्धितत्त्वम् । अहंकार इत्यभिमानः । पञ्च तन्मात्राणीति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । उभयमिन्द्रियं, बाह्यं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थास्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणास्थानि, आन्तरं मनः । स्थूलभूतानि आकाशवायुतेजोजलभूमयः । तेषां च^१ पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिरिति बोद्धव्यम् । स्थूल इत्युपलक्षणं^२, सूक्ष्मभूतानामपि ग्रहणम् । पुरुष इति संख्यापूरणार्थं, न तु सृष्टिक्रमार्थं, नित्यत्वादात्मनः ॥

कार्यात्कारणानुमानार्थं^३ प्रातिलोम्यमाह^४ ॥

लघुत्वादिगुणयोगात्मत्वादित्रयं द्रव्यम् । तच्च गुणशब्दस्तु पुरुषोपकरणत्वात् । तदेव प्रकृतिर्न तु तदाधारवस्त्वन्तरं, 'सत्त्वादीनामतद्वर्मत्वं तद्रूपत्वादिति' वक्ष्यमाणत्वात् । साम्यावस्था न्यूनाधिकभावेनासंभननं, अकार्यावस्थत्वमित्यर्थः । एवं च कार्यभिन्नं गुणत्रयं प्रकृतिरिति पर्यवसितो ऽर्थः । इदं च मूलप्रकृतिलक्षणम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वं प्रकृतित्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥

अनुमानक्रममाह सूत्रैः ॥

१ च is missing in C । २ C स्थूलमि० । ३ B अनुमानं ।
४ A प्रातिलोमानाह, B प्रातिलोम्येनाह ।

स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

स्थूलात् पञ्चभूतात्कार्यात्सत्त्वरजस्तमोभेदेन शान्तघोर-
मूढरूपात्पञ्चतन्मात्रस्य ज्ञानम् ॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैरहंकारस्य^१ ॥ ६३ ॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च^२ कार्यै-
रहंकारस्य ज्ञानम् ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहंकारेण कार्येणान्तःकरणस्य बुद्धेर्ज्ञानम् ॥

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात्कार्यात्प्रकृतेर्ज्ञानम् ॥

संघातैपरार्थत्वात्पुरुषस्य^३ ॥ ६६ ॥

न प्रकृतेः कार्यत्वात्पुरुषस्य ज्ञानं, प्रकृतेर्नित्यत्वात् पुरु-

१ Vijnāna, Nāgeśa and Mahādeva तैश्चाहंकारस्य । २ A C •मात्रैः । ३ A C संहतः, as Vijnāna, Nāgeśa and Mahādeva । ४ B •पुरुषार्थस्य ।

वस्याकारणत्वात्^१ । किं तु प्रकृतेः संघातत्वात् त्रिगु-
णात्मकत्वात् परार्थत्वम् । परश्च पुरुषः । अतस्तस्य
ज्ञानम् । स चासंहतो वक्तव्यः, अनवस्थाभयात् ॥

अथ प्रकृतेः कारणं भविष्यतीत्यत आह ॥

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

मूलप्रकृतेर्मूलाभावात् कारणाभावात् अमूलं यत्कारणं
तन्मूलम् । सा प्रकृतिः ॥

अथ युक्तिमाह ॥

पारंपर्ये ऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

प्रकृतेरन्यत्कारणं, तस्याप्यन्यत्कारणमित्यनवस्थादोषा-
दन्ततो ऽकारणं^२ मूलं वक्तव्यम् । सैव प्रकृतिरिति ।
पञ्चविंशतितत्त्वाद्दधिकाङ्गीकारे च गौरवं स्यात् ॥

प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात्कथं कारणत्वावगम इत्यत
आह^३ ॥

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥

१ B पुरुषाकारणत्वात्, C पुरुषस्यातत्कारणत्वात् । २ A in-
serts सर्व । ३ B omits •द• । ४ A C insert •प्य• । ५ A
C insert •त• । ६ B इत्याह ।

इयोर्वादिप्रतिवादिनोस्तुल्यत्वम् । यथा परमाणो-
रप्रत्यक्षत्वे ऽपि घटादौ तद्गुणदर्शनात्परमाण्वनुमानं,
तथाचापि जगतस्त्वैगुण्यदर्शनात्कारणं प्रकृतिस्त्रिगुणा-
त्मिकेत्यनुमीयते । तथा हि, कामिनी भर्तुः सुखदेति
सान्त्विकी, अविनयादुःखदेति राजसी, विरहान्मोह-
देति तामसी । एवं सर्वे भावा द्रष्टव्याः ॥

यदि विवेकदर्शनान्मुक्तिस्तदा शास्त्रश्रवणादेव
मुक्तिः स्यात् । न चैवं, कस्यापि क्षिप्रं कस्यापि चिरे-
णेति दर्शनादित्यत आह ॥

अधिकारिचैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

अधिकारिणस्त्रिविधा भवन्ति, उत्तममध्यमाधमभे-
दात् । तद्भेदः सहकारिणो ऽविद्यादेर्भेदात्^१ । तद्भेद-
श्चादृष्टभेदात्^२ । तेन^३ श्रवणमात्रादिति न नियमः ॥

पूर्वं 'प्रकृतेर्महानिति' सूत्रे कार्यकारणभावः प्रति-
पादितः, न तु क्रम इति भ्रमं निराकरोति ॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं, तन्मनः ॥ ७१ ॥

१ B विवेकपुरुषः, C पुरुषविवेकः instead of the simple
विवेकः । २ B ऽविपर्ययादेर्भेदात् । ३ This sentence is omit-
ted in B । ४ B तच्च ।

प्रकृतेराद्यं^१ कार्यं, तन्महत्तत्त्वं बुद्धिः मननाम्नन इति ॥

चरमो ऽहंकारः ॥ ७२ ॥

अनन्तरं बुद्धेः कार्यमहंकारः ॥

तत्कार्यत्वमन्येषाम्^२ ॥ ७३ ॥

अहंकारकार्यत्वमन्येषां एकादशेन्द्रियाणां पञ्चतन्मात्राणां । पारंपर्येण तन्मात्रकार्याणामपि भूतानां तत्कार्यत्वमित्युक्तम् ॥

ननु यद्येवं, प्रधानकार्यं जगदिति सिद्धान्तज्ञानिरित्यत आह ॥

आद्यहेतुता तद्वारा^३ पारंपर्येणाणुवत्^४ ॥ ७४ ॥

यथा मृत्पिण्डकार्यस्य घटस्य पारंपर्येण परमाणुकारणता, तथा प्रकृतेरपि मूलकारणता^५ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात् सृष्ट्यादौ कस्य कारणत्वमित्यथाह ॥

१ A •राद्य । २ Thus Aniruddha, Mahādeva and Nāgārjuna ; Vijñāna has •सुत्तरेषाम् । ३ A C आद्यहेतुद्वारा ।

४ B पारंपर्येण्यणुवत्, as the three other commentators ।

५ तथा •कारणता is missing in A ।

पूर्वभावित्वे^१ द्वयोरेकतरहानेनान्यतरयोगः^२ ॥७५॥

न^३ पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वं, किं त्वन्वयव्यतिरेका-
भ्याम् । द्वयोर्मध्य एकस्य पुरुषस्य कारणत्वयोग्यता-
हानिरविकारित्वश्रुतेः । अतो ऽन्यतरस्य प्रधानस्य
कारणत्वयोगः ॥

अविवादात्परमाणूनामेव कारणत्वमस्त्वित्यतः^४
आह ॥

परिच्छिन्नत्वान्न^५ सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

यत्परिच्छिन्नं न तत्सर्वोपादानं, यथा न तन्तुर्घटस्य
कारणम् । तस्मात्पदार्थानां पृथक्पृथक् कारणं वक्तु-
म्व्यम् । एककारणत्वे च^६ लाघवं स्यादिति ॥

अत्र^७ श्रुतिं दर्शयति ॥

१ A C पूर्वाभावित्वे । २ Thus only Aniruddha ; the
three other commentators read द्वयोरेकतरस्य हाने ऽन्यतर-
योगः ; cf. Aph^३. 91, note 3 । ३ A ननु । ४ A कारणत्वं, C
कारणत्वे । ५ A •रधिकारित्वं, C •निर्विकारित्वं । ६ B •स्त्वित्यतः ।
७ Thus only Aniruddha ; the three other commenta-
tors have परिच्छिन्नं न । ८ B omits one पृथक् । ९ A
•कारणतामाह, by omitting the following text as far as
जगत्कारणतामाह in the commentary to Sûtra 77 । १० B
अति ।

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च^१ ॥ ७७ ॥

युक्तिस्तावत्प्रोक्ता^२ । श्रुतिरपि प्रधानस्य जगत्कारण-
तामाह 'प्रधानाज्जगज्जायत' इति ॥

प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते । नियतपूर्वभावि-
त्वात्प्रागभावः कारणमस्त्वित्यत आह ॥

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

नाभावाद्भावोत्पत्तिः । कारणरूपं कार्यं दृश्यत इति
जगतो ऽप्यवस्तुत्वम् ॥

भवतु जगदप्यवस्तु, का नो हानिरित्यत आह ॥

अवाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

शुक्तौ रजतज्ञाने 'नेदं रजतमिति' ज्ञानाद्रजतबाधः ।
न चात्र 'नेदं भावरूपं जगदि'ति^३ कस्यापि ज्ञान-
मिति, येन भावरूपबाधः स्यात् । दुष्टकारणजन्यत्वाच्च
मिथ्येत्यवैगम्यते, यथा^४ कामलादिदोषात्पीतशङ्ख-

१ C ०श्रुतेः । २ C ०दुक्ता । ३ B यद्यभा० । ४ B जगत् ।
५ A मिथ्येत्येव । ६ B तथा, and काच is inserted before
कामला० ।

ज्ञानं कस्यचित् । अत्र च जगज्ज्ञानस्य सर्वेषां सर्वदा
सत्यत्वाच्च न दोषो ऽस्ति । तस्मान्नावस्तु जगदिति ॥

नन्वभावः^१ कारणमस्तु^२, तथाप्यभावत्वं न जगतो
भविष्यति, तथाह ॥

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्कुतस्तरां
तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे उपादानकारणे^३ 'कारणगुणः कार्य' इति तद्यो-
गेन^४ भावयोगेन^५ तत्सिद्धिः कार्यस्य वस्तुत्वसिद्धिः ।
अभावे जगतो ऽभावत्वे तदभावाज्जगदभावस्यावश्यं-
भावात् कुतस्तत्सिद्धिरिति, अभावस्याभावरूपत्वात्^६ ॥
कर्मैव जगत्कारणमस्तु, किं प्रधानकल्पनयेत्यत आह ॥

तरप् स्वार्थं ॥

न कर्मण^७ उपादानायोगात्^८ ॥ ८१ ॥

१ C नन्वभावत्वा । २ A C कारणं वस्तुनो, and the following
तथाप्यभावत्वं न is omitted । ३ C उपादाने । ४ B कारणात्कार्यं ।
५ A तद्योगेन । ६ is omitted in B । ७ C अभावात् in
place of अभावस्या००पत्वात् । ८ A B कर्मणा । ९ Vijñāna
has उपादानत्वायोगात् ।

निमित्तकारणमदृष्टमस्तु^१, धर्माधर्मयोस्तूपादानकार-
णत्वं न कचिदृष्टम् । प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनान्मुक्ति-
रिति प्रकृतिस्वीकारः ॥

‘वेदोक्तार्थानुष्ठानादेव मुक्तिसंभवात् किं प्रकृत्ये-
त्यत आह ॥

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियो-
गादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

वेदादनुश्रूयत इत्यानुश्रविको यागादिः^२ । तस्मादपि
न मोक्षसिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियोगात् । ‘कार्यत्वेना-
नित्यत्वान्मुक्तस्य पुनःसंसारानुवृत्तिर्योगः । तस्माद-
पुरुषार्थत्वम् ॥

पुरुषार्थत्वं दर्शयति ॥

तच्च प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तच्च प्रकृतिपुरुषयोः प्राप्तविवेकस्य विवेकज्ञानादना-
वृत्तिश्रुतिः । ‘न स पुनरावर्तते’ इति श्रुतिः^३ ॥

१ •मदृष्ट• is missing in B, A •यं नादृष्टमस्तु । २ Aph.^३
98 begins the sentence with ननु । ३ C मुक्तिः । ४ •A C
•या• । ५ A योगादिः । ६ C inserts क्रिया । ७ B संसारा-
वृत्तिः । ८ This sentence is missing in A ।

विपक्षे दोषमाह ॥

तच्च ब्रह्मलोके । न स पुनरावर्तते इति श्रुतिः ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्यत्र कृतात्मान
इत्यस्य खरसात् ॥

कौटुकर्हि फलं कर्मणः, तदाह ॥

दुःखादुःखं, जलाभिषेकवन्न जाद्विमेकः ॥ ८४ ॥

यदि कर्मसाध्यो मोक्षो भवेत्, कर्मणो^१ दुःखबहुल-
त्वात्तत्कार्यो मोक्षो ऽपि दुःखबहुलः स्यात् । अन्ततः
क्षयित्वेनापि दुःखं स्यात् । नहि जाद्वार्तस्य^२ जाद्व-
विमेक्षो जलाभिषेकात्,^३ प्रत्युत जाद्वमेवेति ॥

दुःखस्य कर्मसाध्यत्वमप्रयोजकं, किं तु काम्यकर्म-
साध्यत्वं हेतुः, निष्कामकर्मणो मोक्षसाधनत्वात् ।
तथा^४ च श्रुतिः

कर्मभिर्नृत्यमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमि-
च्छमानाः ।

१ A कर्मणा । २ जाद्वार्तस्य is missing in A । ३ B •भिषेक-
वत् । ४ A यथा ।

अथापरे ऋषयो^१ मनीषिणः परं^२ कर्मभ्योऽवृत्त-
त्वमानश्रुतिश्चाह^३ ॥

काम्याकाम्ये^४ ऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

मा भून्निष्कामकर्मसाध्यं^५ दुःखं, तथापि काम्यान्नि-
ष्कामकर्मविशेषे ऽपि मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमवि-
शिष्टम् । 'साध्यत्वात् क्षयित्वेन'^६ पुनरपि दुःखं स्यात् ।
निष्कामकर्मणो मोक्षसाधनत्वश्रुतिश्च^७ ज्ञानार्थं^८, ज्ञा-
नाच्च मोक्ष इति पारंपर्येण मोक्षसाधनत्वम् ॥

यदि प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मोक्षो भवेत्, तथापि
क्षयित्वात्पुनरपि संसार इति वादिप्रतिवादिनोस्तु-
त्यत्वमिति, तच्चाह ॥

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं, न समानत्वम्^९ ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्य बन्धध्वंसः । बन्धो ऽवि-

१ ऋषयो is missing in B । २ A पर । ३ B •तच्चाह ।
४ Thus only Aniruddha, the other commentators
have काम्ये ऽकाम्ये । ५ कर्म is omitted in A C । ६ A C
•साध्ये । ७ कर्म is missing in B । ८ B •त्वमिति । ९ C
inserts न । १० A तत्क्षयित्वेन, C स क्षयित्वेन । ११ A B
•श्रुतिः । १२ A ज्ञानार्थं । १३ B समत्वं ।

वेकः, तदिरोधेनोर्विवेकध्वंसो^१ नाशः । अविवेक-
नाशस्य^२ च प्रध्वंसत्वात्^३ कुतः संसारस्य पुनरावर्तन-
मिति समानत्वम्^४ ॥

पञ्चविंशतिर्गण इत्युक्तं, तत्सिद्धिश्च न प्रमाणेन
विनेति । तद्दर्शयति ॥

द्वयोरेकतरस्य 'चाप्यसंनिवृष्टार्थपरिच्छिन्तिः प्रमा ।
तत्साधकतमं यत्तत् ॥ ८७ ॥

'द्वयोरि'तीन्द्रियार्थयोर्विद्यमानयोः प्रत्यक्षे । 'एकत-
रस्य चापी'ति विद्यमानस्य लिङ्गस्य शब्दस्य वांनु-
माने शब्दे च । 'असंनिवृष्टार्थपरिच्छिन्तिरि'ति अप-
रिच्छिन्नार्थपरिच्छिन्तिः प्रमा प्रमितिः फलम् । एते-
नानर्धिगतार्थगन्तृप्रमाणमित्युक्तम् । प्रमासाधकतमं
यत्तत्प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥

कति प्रमाणानीत्यत आह ॥

१ C तस्य विरोधिनोर० । २ A ०कविध्वंसो, C ०कात् ध्वंसो ।
३ A अपि ते कर्मणि अस्य, C अपि ते कर्मणि वित्तस्य । ४ A C
प्रध्वंसात् । ५ B समत्वं । ६ B वाप्य०, the reading of Vijñāna
and Mahādeva; Nāgārjuna has वासं०, cf. Aph.^३ 104, note 2 ।
७ A चा० । ८ अपरिच्छिन्नार्थ० is missing in B । ९ B ०व०
in place of ०धि० ।

त्रिविधं प्रमाणम्^१ । तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्य-
सिद्धिः ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानीति । किमुपमानार्थो-
पन्यभावसंभवैति ह्यनानि न स्युरिति । अत्रोक्तं 'तत्सिद्धा-
वि'त्यादि । प्रमेयव्यवस्थार्थं^२ प्रमाणस्वीकारः । त्रिविध-
प्रमाणसिद्धौ सर्वप्रमाणानां प्रमेयव्यवस्थासिद्धेर्नाधिक्य-
सिद्धिः पृथक्प्रमाणत्वेन, त्रिविधप्रमाणेष्वेषामन्तर्भा-
वादिति । इन्द्रियार्थसंनिकर्षान्वयव्यतिरेकादिना यथा-
यथं प्रत्यक्षादिषु स्वरिभिरन्तर्भावितत्वात्^३ केवलम-
धिकः संज्ञाभेदः कृत इति नाधिक्यत्वेन प्रमाणसिद्धिः ॥
विशेषलक्षणमाह ॥

यत्संबन्धसिद्धं तदाकारोत्पत्तिं विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्
॥ ८९ ॥

'यत्संबन्धसिद्धमि'त्यनुमानशब्दौ व्यवच्छिन्नौ^४ । तदा-
कारोत्पत्तिं घटाकारोत्पत्तिं । तत्प्रत्यक्षम् । सविकल्प-

१ "So reads Aniruddha; but Vijñāna, Nāgeśa and
Vedānti Mahādeva end the eighty-seventh Aphorism
with these two words" Aph.³ 106 । २ B •व्यवस्थार्थं ।
३ B •भाषित्वात् । ४ Thus only Aniruddha; the three
others have यत्संबन्धं सत् । ५ A व्यवच्छिन्नौ । ६ B घटा० ।

कमपि^१ प्रत्यक्षं संगृहीतम् । बौद्धास्तु निर्विकल्पकमेव
 प्रत्यक्षमिति^२ वर्णयन्ति, कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्ष-
 मिति । नामजात्यादियोजनात्मिका प्रतीतिः कल्प-
 ना, सा च सविकल्पके^३ ऽप्यस्तीति न प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।
 तन्न । अदुष्टसाक्षात्कारि^४प्रमाजनकसामग्रीजनितं प्र-
 त्यक्षम् । तदुभयं, निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । किं
 तु सादृश्यात्संस्कारोद्बोधद्वारेण स्मृत्या नामजात्या-
 दिसंविदुत्पद्यते । अत एवाधिकप्राप्त्या सविकल्पक-
 मिति विशेषसंज्ञा । न च स्मृत्या कश्चिद्बोधः सामग्री-
 प्रत्यवायो^५ वा जनितः ॥ अथ स्मृत्या सहितत्वान्न^६
 प्रमाणम् । अहो नैपुण्यं, यत्सहकारि प्रामाण्यं बा-
 धते^७ । तथा च,

संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं^८ न बाधते ।

संज्ञिनः सा तदवस्था^९ हि^{१०} न रूपाच्छादर्न^{११}क्षमा ॥

ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जा^{१२}त्यादिभिर्यथा ।

बुद्ध्यावसीयते^{१३} सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥

१ A विकल्पमिति । २ B प्रमाणं । ३ A inserts here 'क-
 मपि प्रत्यक्ष' । ४ B सविकल्पे । ५ B 'री' । ६ A C 'प्रत्ययो' ।
 ७ B 'वहि' । ८ 'न्न' is missing in C । ९ A बोधते । १० A
 प्रत्यक्षं । ११ A तथावस्था । १२ हि is missing in A । १३ A
 inserts here 'आपकत्वाद्भेदं' । १४ A धर्मो जा । १५ B 'वसाया' ।

योगिप्रत्यक्षलक्षणमिदं प्रत्यक्षलक्षणमित्यत
आह ॥

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ६० ॥

बाह्यप्रत्यक्षलक्षणमिदं लौकिकं, योगिप्रत्यक्षं त्वबा-
ह्यमलौकिकं च^१ । अतो नाव्यापकत्वदोषः ॥

अथवानेन लक्षणेन योगिप्रत्यक्षस्यापि संग्रह इति
पक्षान्तरमाह ॥

लीनवस्तुलब्धातिशयसंबन्धान्न दोषः^२ ॥ ६१ ॥

सत्कार्यस्थितेर्नष्टमपि स्वकारणे लीनं^३ भूतत्वे-
नास्ति,^४ भविष्यदपि स्वकारणे ऽनागतत्वेनास्ति ।
योगजधर्मानुग्रहाल्लब्धातिशयस्य योगिन एव प्रधान-
संबन्धात्सर्वदेशकालादिसंबन्ध इति नाव्यापकत्व-
दोषः^५ ॥

ईश्वरप्रत्यक्षस्यालक्षणमित्यत आह ॥

१ C योग० । २ B वा । ३ C ०त्वं । ४ Mahâdeva and
Vijñâna have ०न्वादादोषः, Nâgesa ०न्वादा न दोषः । ५ A
लीन । ६ A C insert here वस्तु वस्तुत्वेन । ७ B प्रधानं । ८ B
०पकत्वादोषः, C ०पकत्वं दोषः ।

ईश्वरसिद्धिः ॥ ६२ ॥

यदीश्वरसिद्धौ प्रमाणमस्ति, तदा तत्प्रत्यक्षचिन्तो-
पपद्यते । तदेव तु^१ नास्ति । क्षित्यादि सकर्तृकं कार्य-
त्वादिति प्रमाणमस्तीति चेत्, स किं शरीरी अशरीरी
वेत्युभयथापि कर्तृत्वासंभवात्, विशेषवादिनां कार्य-
त्वस्याभासत्वात्^२ । एतदन्यथ बहु प्रपञ्चितम् ॥

युक्त्यन्तरमाह^३ ॥

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ६३ ॥

स किं बद्धो वा मुक्तो वा । बद्धस्य धर्माधर्मयोगा-
न्नेश्वरत्वम् । मुक्तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाभावान्न कर्तृ-
त्वमिति नेश्वरसिद्धिः । अथान्य एवासौ जीवन्मुक्त
इति । एवं, तर्हि दृष्टान्ताभावादसाधारणत्वम् ॥

एतदेवाह ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ६४ ॥

उक्तव्याख्यानमेतत्सूचम् ॥

१ A तु, B omits the word । २ वे is missing in A ।
३ B ०स्याभावात् । ४ A अत्युत्तरमाह, C प्रत्युत्तरमाह ।

एवं, तर्हि 'स हि सर्ववित्सर्वस्य कर्ते'त्यादिश्रुतिबाधः
स्यादित्यथाह ॥

सृष्टिकर्तृत्वेनैव हीश्वरः साध्यते परैः । व्याख्यानात्सृष्टिपरः स्रष्टृशब्दो
ऽत्र बोध्यः ॥

मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासा^१सिद्धस्य वा' ॥ ६५ ॥

रागाद्यभावान्मुक्तात्मन इव मुक्तात्मनः, न तु मुक्तस्य,
तस्य संकल्पक^२कर्तृत्वाद्यभावात् । तत्प्रशंसा विधिवा-
क्योत्तम्भनाय^३ । 'उपासा^४सिद्धस्य वेति^५' उपासनया
सुव्यातिशयस्य योगिनो ऽणिमादिसिद्धस्य प्रशंसाभ्या-
सोत्तम्भनायेति ॥

चेतनाधिष्ठानं विना नाचेतनं प्रवर्तत इत्यतो ऽपि
नेश्वरसिद्धिरित्याह^६ ॥

१ 'कर्तृ' is missing in a । २ Mahādeva and Nāgeśa have प्रशंसोपा० ; A inserts विधिं (sic) वाक्योत्तम्भनाया after प्रशंसा । ३ A उपासना०, C उपास्या० । ४ A वेति । These peculiar readings of A are caused by an oversight of the copyist who intermixed the text of the Aphorism with the first two sentences of the commentary । ५ C सक्त० । ६ These two sentences are altogether omitted in A ; cf. note ३ ; the following sentence is missing in B । ७ C उपासना० । ८ वेति is missing in Aph.^३ 116, note 4 । ९ A 'रित्यत आह ।

केचिच्छ्रुतिस्तृती सुक्तात्मनः केवलात्मनो ज्ञेयताविधानाय तस्य
संनिधिमात्रेणैश्वर्येण स्मृतिरूपे । केचिच्च उपासनासिद्धस्थानित्येश्वर-
स्यैव नित्यत्वाद्युपासनासिद्धये गौणनित्यत्वादिना स्मृतिरूपे ॥

अधिष्ठातृत्वं कौटुम्भं, तदाह ॥

तत्संनिधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ६६ ॥

यथा प्रतिबिम्बितशरीरे मणौ चलत्यचलति शरीरे
'शरीरं चलती'त्यभिमानः, तथा तत्संनिधानात्प्रकृति-
प्रतिबिम्बितत्वादात्मनः प्रकृतेः कर्तृत्वं भोक्तृत्वंमधि-
ष्ठातृत्वमात्मनो ऽभिमन्यते । तस्माच्चेतनो ऽधिष्ठातेति
आन्तरिति । तथा च

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा 'कर्ताहमिति' मन्यते ॥

यदि न चेतनाधिष्ठातृत्वं, मृतशरीरस्याहारादि-
क्रिया स्यादित्यत आह ॥

विशेषकार्ये ऽपि जीवानाम् ॥ ६७ ॥

१ A •दात्म, C •दात्मा । २ भोक्तृत्वं is missing in B । ३ B
C निवृत्तः । ४ So reads Aniruddha only; the three
other commentators have •कार्येऽपि ।

वायुयुक्तो बुद्ध्यादिर्जीवः, न त्वात्मा जीवः । आहारा-
दिविशेषकार्ये ऽपि जीवानामेव कर्तृत्वं, आत्मनो'
ऽपरिणामित्वात् ॥

आत्मनि चेज्ज्ञानं नास्ति, कथं 'ज्ञानायापदेश
इत्यचाह ॥

सिद्धरूपबोद्धृत्वादाकार्योपदेशः ॥ ६८ ॥

उत्तरसूत्रस्थान्तःकरणस्येति पदमनुषजनीयम्^१ ।
[वाक्यार्थोपदेशो ऽन्तःकरणस्येत्यन्तमेवं सूत्रं वा]^२ ।
तेनायमर्थः । सिद्धरूपबोद्धृत्वात् तात्त्विकरूपबोद्धृत्वा-
न्महतो ऽन्तःकरणस्य वाक्यार्थोपदेशः । तत्प्रतिबिम्बि-
तत्वाच्च^३ पुरुषस्य बोद्धृत्वाभिमानः ॥

एतदेवं स्पष्टयति ॥

'अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वान्नोद्भवदधिष्ठातृ-
त्वम् ॥ ६९ ॥

१ C नात्मनो । २ C inserts आदि । ३ *स्या० is correc-
ted; the MSS. have *स्या० or *स्या० । ४ A *ति तदमं,
B *तीदमं । ५ B *मावर्तनीयम् । ६ This parenthesis is
only found in A । ७ C *तत्वात् । ८ A *देवं । ९ The
remark Aph.³ 121, note 1, is not confirmed by
my MSS. ।

अन्तःकरणस्य बुद्धौ पुरुषस्यायापत्त्या तच्चैतन्येनोज्ज्व-
लितस्य चेतनत्वाभिमानादधिष्ठातृत्वम् । 'लोहवदि'-
ति यथाकर्षको लोहे निर्भ्रियो ऽपि संनिधिमाचे-
याकर्षति' ॥

अनुमानसंश्लेषमाह ॥

अग्निसंयोगविशेषेण यथा लोहमुज्ज्वलितं तदप्रतिबिम्बहेतुसंयोग-
विशेषेण चेतनोज्ज्वलितत्वाच्चेतनायमानस्यान्याचेतनेभ्यो विलक्षण-
स्यान्तःकरणस्य संकल्पादिद्वारकमनुपचरितमधिष्ठातृत्वमित्यर्थः ।
आदिसर्गस्त्वबुद्धिपूर्वक इति न तत्र मुख्याधिष्ठातुरपेक्षा । अत
एव कौर्मै

इत्येष प्राकृतः सर्गः संचेपात्कथितो मया ।

अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधतेति ॥

'तदैक्षते'त्यादि तु 'कूलं पिपतिषती'त्यादिवत्कार्यान्मुख्यमादाय
कथंचिन्नेयमिति भावः ॥

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

अविनाभावदर्शिनो व्याप्यज्ञानादनु व्यापकज्ञानमनु-
मानम् । अनेनान्वयी व्यतिरेकी' अन्वयव्यतिरेकी'

१. B ०तन्योपज्ज० । २ A C लोहान्नि० । ३ A B ०क कर्ष-
यति । ४ B inserts here a few sentences taken from
Vijñāna's commentary । ५ अन्वयव्यतिरेकी is omitted in C ।

पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं चेति संयुजीतम् । वादि-
नामपि लक्षणान्यथैवान्तर्हितानीति । तथा च

अनुमेयेन संबन्धं^१ प्रसिद्धं च तदन्विते ।

तदभावे च नास्त्येव तस्मिन्मनुमापकम् ॥

शब्दं लक्षयति ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिः । तद्युक्तं तस्मिन्पक्षं च प्रतिबद्धम् ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तोपदेशः शब्दः, न त्वाप्तेन कृतः, अपौरुषेयत्वाद्दे-
दस्य । अपौरुषेयत्वं च पञ्चमाध्याये 'न पौरुषेयत्व-
मि'ति सूत्रे^२ प्रतिपादयिष्यामः । शब्द इति कारण-
कथनं^३, फलं तु शब्दजन्यं ज्ञानं शब्दः, कार्ये कारणो-
पचारात्^४ । शाब्दादिवाक्यानां^५ वेदविरोधेनायुक्त-
त्वादाभासत्वम् ॥

प्रकृतिपुरुषविवेकार्थं शास्त्रारम्भः । न च तयोः
सिद्धौ प्रमाणमस्तीत्यत आह ॥

१ A संबन्धं । २ C चेत् । ३ C कथन । ४ B adds युक्त
इति । ५ A शब्दः, C वा । ६ C वादानां । ७ B अनं in-
stead of ना ।

उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

वक्ष्यमाणात्प्रमाणात्प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिर्ज्ञानम् । त-
स्मात्तद्विवेकार्थमुपदेशो^१ युक्त इति ॥

किं तत्प्रमाणमित्यत्राह^२ ॥

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

प्रकृतेर^३प्रत्यक्षत्वात्^४ यत्कार्यं तत्कारणगुणपूर्वकं^५, कार्यं
च त्रिगुणात्मकमिति सामान्येन प्रकृतिसिद्धिः । आ-
त्मनो ऽप्रत्यक्षत्वे ऽपि यत्संहतं तत्परार्थमित्यसंहतः
परः सिद्धः । वक्ष्यति च 'संहतपरार्थत्वात्'^६ ॥

प्रकृतेर्नित्यत्वात्प्रवृत्तिशीलत्वाच्च सर्वदा भोग इत्य-
निर्मेक्षः स्यादित्यत आह ॥

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

चित् आत्मा । तद्विवेकावसानो भोगः । यथानादि-
रपि प्रागभावो नश्यति, तथा नित्यायाः प्रकृतेर्वि-
वेकज्ञानपर्यन्तः^७ प्रसवः^८ ॥ अथाभाव एवं^९, न तु भाव

१ B ०देश । २ A ०त्यत आह । ३ B ०ति० । ४ B ०प्रत्य-
क्षात् । ५ पूर्वकं is missing in B । ६ A C ०पथेतं । ७ B
प्रसरः । ८ A एव ।

इति । न, अचाभावत्वं न प्रयोजकं, प्रध्वंसाभावे
ऽतथादर्शनात् । अथ यथादर्शनं व्यवस्था, अचा-
प्येवम् ॥

यदि कर्तृ प्रधानं भोक्ता पुरुषः, अन्यकृतकर्मणो
ऽन्यो भोक्तेति स्यादित्यत आह ॥

अकर्तुरपि फलोपभोगो ऽन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥

यथा^१ सूपकारस्यान्नादिकर्तृत्वमकर्तुरीश्वरस्य फलो-
पभोक्तृत्वं^२, तथाचापि । अथोद्देश्यत्वेन कर्तृत्वमीश्व-
रस्य । अचाप्यात्मोद्देश्यत्वेन प्रकृतेः प्रसव^३ इति ॥

व्यवहारसिद्धान्तमुक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह^४ ॥

अविवेकादा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः^५ ॥ १०६ ॥

न पुरुषः कर्ता न भोक्ता, किं तु महत्तत्त्वप्रतिबि-
म्बितत्वात्कर्तृत्वाभिमानः^६ । 'अविवेकादिति'^७ प्रकृति-

१ B °दर्शन । २ A C कर्ता । ३ B °कर्मणा । ४ A यदि ।
५ Aph.^३ 128, note 1, °भोक्तृत्वे । ६ A °पदे° instead of
°हे° । ७ B प्रसर । ८ B has, as Avatârana, व्यवहारसिद्धान्त-
माह । ९ A अविवेकात् । १० A °गतः । ११ C °माणात् ।
१२ C अविवेकादिति ।

पुरुषयोर्विवेकाग्रहात् । तत्सिद्धेः कर्तुः फलोपभोगो-
भिमानसिद्धेरिति ॥

एतद्व्यतिरेकमाह ॥

अथवा अविवेकात्पुरुषस्य कर्तृत्वसिद्धिः । ततः कर्तुः पुरुषस्य 'य
एव कर्ता स एव भोक्ते'ति कर्मफलावगमः ॥^१

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

विवेकात्तत्त्वज्ञाने नोभयं न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वमिति ॥
प्रमाणमुक्त्वा प्रमेयव्यवस्थामाह ॥

विषयो ऽविषयो^२ ऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्या-
मिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियस्य उपादानात् संबन्धात् विषयः^३ । इन्द्रिय-
स्य हानात् संबन्धाभावात् अविषयः । असंबन्धस्याति-
दूरादेरयोग्यत्वात्^४ ॥ अतिदूराद्व्यति^५ पक्षी नोप-

१ B पणभो० । २ A ०गो० । ३ These two sentences are only found in a । ४ ऽविषये is omitted in A । ५ C adds here अनुमानादपि पारंपर्येण विषयः । ६ अयोग्यत्वात् is missing in C, and so is the whole of the two last sentences in A । ७ अति is omitted in B । ८ A ०दिव्यति ।

लभ्यते, अतिसामीप्याल्लोचनस्याञ्जनं, व्यवधानात्कु-
शलं वस्तु, मनोऽनवस्थानाच्छोकादिप्रसक्तस्य^१ पार्श्वस्थ-
वस्त्वग्रहणं, सौष्टम्यादणोः, अभिभवान्मर्दलध्वनिना
शङ्खध्वनिरित्यादिः ॥

प्रकृतेः कथमनुपलब्धिरित्यत आह^२ ॥

उपादानं संबन्धः । ज्ञानं तदभावः ॥

सौष्टम्यादनुपलब्धिः^३ ॥ १०८ ॥

दुरूहत्वं सौष्टम्यं, न त्वणुत्वं, प्रकृतेर्विभुत्वात् ॥

कथं तर्हि प्रकृतिव्यवस्थेत्यत आह ॥

कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

यथा घटदर्शनात्परमाणुज्ञानं, तथा त्रिगुणकार्यदर्श-
नात्प्रकृतिज्ञानम् ॥

ब्रह्मकारणं जगदिति केचित्, परमाणुकारणमि-
त्यन्ये, प्रकृतिकारणमिति वृद्धा इति^४ संशयमाह^५ ॥

१ A ०गतस्य । २ A ०रित्याह । ३ Thus only Anirud-
dha; the other commentators read सौष्टम्यादनुपलब्धिः ।

४ B ०तेषां । ५ B and Aph.^३ 132, note 3, प्रधानं ।

६ इति is omitted in A B । ७ C संशये आह ।

महदादिरूपकार्यदर्शनेन तस्याः प्रामाणिकत्वात् ॥

ननु ब्रह्म जगतः कारणमिति केचित्, परमाण्व इत्यपरे,
कथं प्रकृतेरेव प्रामाणिकत्वमिति शङ्कते ॥

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

तदसिद्धिः प्रधानासिद्धिः ॥

सिद्धान्तमाह ॥

तस्याः प्रकृतेः ॥

कार्येण कारणानुमाने^१ न कश्चिद्दोष इत्याशयेन समाधत्ते ॥

तथाप्येकतरदृष्ट्यान्यतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

यदि वादिविप्रतिपत्तिमात्रेण पक्षासिद्धत्वं, विपक्षे^२
ऽपि विप्रतिपत्तिरस्तीति कथं तत्सिद्धिः । यदि व्याप्य-
ज्ञानाद्यापकज्ञानस्याविनाभावित्वात्पक्षसिद्धिः, ममा-
प्येवमिति न कार्यानुमानापलापः ॥

१ c •नुमानेन; this was also the original reading of a b । २ A अद्या • । ३ B •दृष्ट्येकतर•, the reading of Mahādeva and Vijñāna । ४ •दि• is missing in A । ५ A •सिद्धत्वे ऽपि पक्षे । ६ A •पि• instead of •वि• । ७ C •भावित्वाविपक्ष• । ८ •द• is missing in A C ।

कार्यात्कारणमस्तु, तच्च प्रकृतिरिति कथमित्यत
आह ॥

इदानीं प्रकृतेरेव कारणत्वे युक्तिमाह ॥

चिविधविरोधापत्तेः^१ ॥ ११३ ॥

चिविधो गुणः, सत्त्वरजस्तमांसि । तद्विरोधः तच्छून्यं
जगद्भवेत् । न चैवं दृश्यत इति ॥

कार्यस्य किं सत उत्पत्तिरसतो वेति संशयं निर-
स्यति ॥

जगत्पलभ्यमानस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वस्य^२ विरोधः स्यात् ब्रह्मणः
परमाणुनां कारणत्वे ॥

इदानीं कार्यस्योत्पत्तेः प्रागपि सत्त्वं व्यवस्थापयति ॥

नासदुत्पादे नृशृङ्गावत् ॥ ११४ ॥

असदेकस्वभावं^३ नृशृङ्गादि, सदेकस्वभावमाकाशादि,
सदसत्त्वभावा घटादय इति कथं नृशृङ्गतुल्यत्वम् ।
तत्र, घटादीनां प्रागभावसमये ऽसत्त्वं, नृशृङ्गादीनां

१ So has Aniruddha only ; the three other commen-
tators read 'विरोधापत्तेः' । २ The MSS. have 'मोहात्म-
कत्वस्य, but त is obliterated in b । ३ B असदेकमुत्पादं ।

सर्वदाऽसत्त्वमिति द्वयोः को विशेषः । घटादीनां जन्म-
दर्शनं विशेष इति चेत्, एतदेव चिन्त्यते, एतदेवोत्तर-
मित्यहो नैपुण्यम् ॥

सत्कार्ये^१ न्यायमाह ॥

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

कारणसंबन्धात्कार्यस्य । संबन्धश्च विद्यमानयोरेव ।
अन्यथा सर्वदा सर्वत्र^२ कार्योत्पत्तिः स्यात् ॥

एतदेवाह^३ ॥

सर्वत्र सर्वदा^४ सर्वासंभवात् ॥ ११६ ॥

व्यक्तम् ॥

ननूपादानकारणत्वाविशेषे ऽपि यस्य यच्छब्दं^५,
तदेव तत्करोति । नहि तन्तुर्घटस्य कारणं भवति ।
कृतः सर्वसंभव इत्यत आह ॥

१ A C सत्कार्यं । २ A सर्व instead of सर्वत्र । ३ A तदेवाह । ४ Here begins a large lacuna in C, extending down to इति मूढैर्ग० in the commentary to Sūtra 121, apparently owing to the loss of a leaf in the original MS. । ५ B शब्दं । ६ B omits तत् ।

सर्वासंभवात् सर्वानुत्पत्तेः लोके दर्शनादिति शेषः ॥

शक्तस्य^१ शक्यकरणात्^२ ॥ ११७ ॥

शक्तस्य शक्तिः शक्यविषया वा^३ न वा । शक्यविषया चेत्, शक्यस्य^४ सत्त्वं वाच्यम् । नेति पक्षे तन्तुतो घटो-
त्पत्तिस्तदवस्था ॥

अपरं न्यायमाह ॥

कारणभावाच्च^५ ॥ ११८ ॥

कार्यकारणयोरेकत्वात् । घटाकारेण परिणतो ऽपि
मृद्रूपतां न जहाति । न च सदसतोरेकत्वम् ॥ यदि
द्वयोरेकत्वं, मृत्पिण्डेनापि जलाहरणं कर्तव्यम्^६ । भवे-
देवं, यद्यत्यन्ताभेदः स्यात्, भेदाभेदपक्षे तु न कश्चिद्दोष
इति । तथा च ।

असत्त्वान्नास्ति संबन्धः कारणैः^७ सत्त्वसङ्गिभिः ।

असंबन्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टो ऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

१ A शक्यस्य । २ B कारणात् । ३ वा is omitted in B ।
४ B शक्य । ५ A कारणभावात् । ६ B कर्तव्यमिति । ७ A कारणं ।

शङ्कते ॥

कार्यस्य कारणात्मकत्वादित्यर्थः । नहि कार्यकारणयोरभेदे कारणं सत्कार्यं लब्धमिति संभवति । कार्यस्य कारणभेदसाधकान्युक्तानि तत्त्वकौमुद्याम्^१ ॥

भावे^२ भावयोगश्चेन्न वाच्यम्^३ ॥ ११६ ॥

यदि भावे कारणे भावस्य कार्यस्य विद्यमानस्य योग उत्पत्तिः, तदा 'भविष्यति घटः, उत्पद्यते, नष्ट' इति व्यपदेशो न स्यात्^४ ॥

सिद्धान्तमाह ॥

'कार्यस्योत्पत्तेः प्रागपि भावे तद्रूपे सत्युत्पत्तियोगो न' चेत्, असत्^५ एवोत्पत्तिव्यवहारात्,

समाधत्ते ॥

न, अभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

यथा शुक्लपटस्य मलिनस्य क्षालनादिना शुक्लत्वमभि-

१ Here follows a long extract from the Sāṃkhyatattva-kaumudī to the 9th Kārikā. २ B नाभावो. ३ A वाच्यं; the reading of this Sūtra, as given above, is peculiar to Aniruddha; the three other commentators have न भावे भावयोगश्चेत्. ४ स्यात् is missing in B. ५ असत् is missing in a.

व्यज्यते, तथा कुलालव्यापाराद्वटो ऽभिव्यज्यते, मुङ्गराभिघातात्तिरोभूयते । दृष्टं च, अभिव्यक्तिः पीडने-
न^१ तिलेषु तैलस्य, दोहनेन गवि पयसः, अवघातेन
धान्ये तण्डुलानामित्यादि^२ । तस्मादभिव्यक्तिनिबन्ध-
नौ शब्दप्रयोगार्थक्रियाभेदाविति^३ ॥

अभिव्यक्तिनिबन्धनोत्पत्तिः, किंनिबन्धनो विनाश
इत्यत आह ॥

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

मुङ्गराभिघाताद्वटस्य कारणे लयः, तन्निबन्धनो नाश
इति शब्दार्थक्रियाभेदौ । यदि लयः, पुनरुद्भवो दृश्ये-
त, न च दृश्यत^४ इति । मूढैर्न दृश्यते, विवेचकैर्दृश्य-
त एव । तथा हि, तन्तौ^५ नष्टे मृद्रूपेण परिणामः, मृ-
दश्च कार्पासदृशरूपेण^६ परिणामः, तस्य पुष्पफलत-
न्तुरूपेण परिणामः । एवं सर्वे भावाः ॥

किमभिव्यक्तिः सती असती वा । सती चेत्, नित्यं^७

१ A पीडने । २ B तण्डुलस्येत्यादि । ३ A °क्रियाभावाविति ।
४ A दृश्य । ५ A B विवेकैः । ६ A ततो । ७ B कार्पासदृशेभ्यः ।
८ A नित्य ।

कार्योपलब्धिः स्यात् । असती चेत्, सत्कार्यहानिः ।
तस्या अप्यभिव्यक्तिरन्या तस्या अप्यन्येत्यनवस्येत्यत
आह ॥

पारंपर्यतो ऽन्वेषणादीं जाङ्गुरवत् ॥ १२२ ॥

भवत्वभिव्यक्तिसहसं, तथापि^१ न दोषो ऽनादित्वादी-
जाङ्गुरवदिति ॥

युक्त्यन्तरमाह^२ ॥

उत्पत्तिवद्वादोपः ॥ १२३ ॥

किमुत्पत्तिरुत्पद्यते न वा । उत्पद्यते चेत्, अस्या अर्थ्य-
त्यत्तिरित्यनवस्था । नोत्पद्यते चेत्, किमसत्त्वान्नित्य-
त्वाद्वा । यद्यसत्त्वात्, कदाचिदप्युत्पत्तिर्नास्त्येति सर्व-
दानुपलम्भः स्यात् । अथ नित्यत्वात्, सर्वदा कार्यो-
त्पत्तिः स्यात् ॥ अथोत्पत्तेः^३ स्वयमेवेत्यत्तिरूपत्वात्

१ अ० is missing in B । २ ऽन्वेषणादी० is read by Ani-
ruddha only; the other commentators have ऽन्वेषणा
दी० । ३ B तथा । ४ A अयुत्तरमाह, C युक्त्यन्तरमाह । ५ B
and Aph.^३ 144, note 2, omit अपि । ६ अथोत्पत्तेः is
missing in A ।

किमुत्पत्त्यन्तरकल्पनयेति, तर्ह्यभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-
रूपत्वात् किमभिव्यक्त्यन्तरकल्पनयेति तुल्यम् । तच्च
यस्तव सिद्धान्तः सो ऽस्माकमपि ॥

प्रकृतिकार्याणामन्योऽन्यं साधर्म्यमाह ॥

हेतुमदनित्यं सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥१२४॥

हेतुमत् कारणवत् । अनित्यं विनाशि । सक्रियं उपात्तं
देहं त्यजत् [पृथिवीं शरीरादयश्च स्पन्दन्ते] । अनेकं
पुरुषभेदात् । आश्रितं स्वकारणे । लिङ्गं स्वकारणे
लयं गच्छतीति ॥

यदि पञ्चविंशतितत्त्वं, किं ज्ञानसुखादीनां सामा-

१ अन्तर० is missing in A । २ The other commenta-
tors insert अथापि here । ३ C सक्रियकर्म । ४ Here begins
a lacuna in A, extending as far as लिङ्गं in this ex-
planation । ५ C त्यजति । ६ पृथिवी is corrected accord-
ing to the Sāṅkhyatattvakaumudī to Kārikā 10 ; A
has प्रकृति, C omits the word altogether. The text in
Aph.³ 145, note 3, offers some various readings ;
but I cannot help thinking that it has been con-
strued arbitrarily by the editor ; as he states himself
in note 2, Aniruddha omits अथापि ; still अथापि is ex-
plained by असर्वगम् in the commentary ।

न्यकर्मणामभाव एव । तथा च दृष्टपरित्याग इत्यत
आह ॥

अत्र व्यक्रमिति पूरणीयम् । तच्चोद्देशं, हेतुमत्त्वादयस्तत्र विधीयन्ते^१ ॥

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः प्र-
धानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

आञ्जस्यात् स्वरूपतः^२ चतुर्विंशतितत्त्वादभेदस्तत्सिद्ध-
णयोगाङ्गुणसामान्यादीनाम् । तत्सिद्धिः तेष्वेवान्त-
र्भावात्सिद्धिः । वाशब्दः पश्चान्तरं सूचयति । 'प्रधान-
व्यपदेशाद्वा' गुणादीनां पारंपर्येण प्रधानकार्यत्वेन^३
कार्यकारणयोरभेदात् प्रधानव्यपदेशादेव गुणादि-
सिद्धिः । न त्वभावादननुकोर्तनम्^४ ॥

प्रकृतिकार्ययोः साधर्म्यमाह ॥

वाशब्दस्यार्थः ॥

१ Here follows a long extract from the Sāṅkhya-
tattvakaumudī to Kārikā 10. २ A C तत्स्वरूपतः ।
३ Thus all MSS. ४ A •दृष्ट्या• in place of •ङ्गुण• । ५
पारंपर्येण प्रधानकार्यत्वेन, the reading of B, is omitted in C;
A has सामान्यकर्मणामभाव इति instead. ६ A •वादनुकीर्तनं,
C •वादनुत्कर्तनं ।

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

त्रिगुणमचेतनम् । आदिशब्दात्परार्थत्वम् । द्वयोरिति
कार्यकारणयोः ॥

प्रकृतिभागस्य त्रिगुणस्यान्योऽन्यवैधर्म्यमाह ॥

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं^१ वैधर्म्यम् ॥
१२७ ॥

प्रीतिः सुखम् । आदिशब्दात्सप्तधु प्रकाशकं सत्त्वम् ।
अप्रीतिः दुःखम् । आदिशब्दादुपष्टम्भकं चलं रजः ।
विषादः मोहः । आदिशब्दाद्गुरु वरणकं तमः ॥
तेषां वैधर्म्यकथनावसरे साधर्म्यमाह ॥

लघ्वादिधर्मैरन्योऽन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं गुणानाम् ॥
१२८ ॥

लघुचलं गुरुत्वैः । अनेन वैधर्म्यमुक्तम् । आदिशब्दा-
त्साधर्म्यं सूचितं, तच्च पुरुषार्थत्वं अन्योऽन्याभिभव-
जननमिथुनवृत्तित्वम् ॥

१ A C •मन्योऽन्य• । २ "So reads Aniruddha only. Vijñāna, Nāgārjuna and Vedānti Mahādeva have: लघ्वा-
दिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम्" Aph.³ 149, note 3. A has
•रन्योऽन्य• and omits वैधर्म्यं । ३ B •चलन• ।

हेतुमदित्यादिना^१ महदादीनां कार्यत्वमुक्तम् । तच्च
प्रमाणमाह ॥

..... इति च त एव^२ समादधुः । अन्ये^३ तु लघुत्वादिधर्मेर्वैधर्म्यं,
साधर्म्यं तन्योऽन्याभिभवजननमिथुनवृत्तित्वेनेत्याहुः^४ ॥

महदादीनां कार्यत्वप्रमाणमाह ॥

उभयान्यत्वात्कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत् ॥ १२६ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्ययोरन्यत्वात् । शेषं व्यक्तम् ॥

हेत्वन्तरमाह ॥

परिमाणात्^५ ॥ १३० ॥

परिमितत्वात् ॥

अपरां युक्तिमाह ॥

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

१ B हेतुमदादीनां । २ Viz. Vijñânabhikshu in the
Sâmkhyapravachanabhâshya । ३ Viz. Aniruddha ।
४ Hereafter follows a long extract from the Sâmkhyatattvakaumudî to Kârîkâ 12 । ५ Corrected ; all
three MSS. read परिणामात् ।

प्रधानेन सह सम्यगन्वयात् प्रधानगुणानां सर्वपदार्थेषु^१ दर्शनात् ॥
एतदेवाह^२ ॥

शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥

कारणशक्त्या कार्यं प्रवर्तत इति महदादयः स्त्रीणाः सन्तः प्रकृत्यनुपूरणेन^३ कार्यं जनयन्ति । अन्यथा प्रकृतिशीलत्वात्सर्वदा कार्यं जनयेयुः ॥
व्यतिरेकमाह ॥

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

कायमकार्यं च कोटिद्वयम् । कार्यताहाने प्रकृतौ पुरुषे वा महदादीनां प्रवेश इति ॥

उभयकोटिविनिर्मुक्ता एव महदादयो भविष्यन्तीत्यत आह ॥

तयोरन्यत्वं तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

१ C °पदार्थे । २ B तदेवाह । ३ कारण is missing in C ।
४ B °नुपूरणे । ५ B प्रकृतिशीलत्वात् । ६ A C उभयोरपि
७ "Nāgēśa has तुच्छता" Aph.³ 153, note 3 ।

तयोः^१ कायाकार्ययोरन्यत्वे^२ महदादीनां तुच्छरूपत्वं
अभावरूपत्वम् ॥

^३ किमर्थं महदादयः कार्यत्वेन प्रकृतेर्लिङ्गम् । अ-
विनाभावादेव लिङ्गं^४ भविष्यन्तीत्यत आह^५ ॥

कार्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

भवत्येवं, यच्च कारणरूपं कार्यं न^६ दृश्यते, यथा चन्द्रो-
दयात्समुद्रवृद्धानुमानम् । अत्र तु प्रधानरूपस्य मह-
दादौ दर्शनात्कार्यात्कारणानुमानमेव । तत्साहित्यात्
प्रकृतिरूपस्य महदादौ दर्शनात् ॥

एवं च महत्तत्त्वमेव जगत्कारणमस्तु, किं प्रधाने-
नेत्यत आह ॥

कार्यविशिष्टतयैव कारणानुमानं, न तु ताटस्थ्येन, परेषामिवेति
भावः ॥

अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिङ्गात् ॥ १३६ ॥

१ A C उभयोः । २ A •रन्त्यत्वं । ३ C has तत्र before
किमर्थं । ४ अविनाभावादेव लिङ्गं is missing in A । ५ B C
भविष्यती• । ६ B •त्वचाह । ७ A कार्येण ।

चिगुणाल्लिङ्गात्, लयं गच्छतीति, महत्तत्वात् प्रधान-
मनुमातव्यम् । महत्तत्त्वं चाध्यवसायरूपं व्यक्तं विना-
शि^१ प्रत्यक्षसिद्धम् । तेन लिङ्गानुमानम्^२ ॥

तथाप्यन्यदेव कारणं भविष्यति, किं प्रकृत्येत्यचाह ॥

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापत्तापः ॥ १३७ ॥

तत्कारणं कार्यमकार्यं वा । कार्यत्वे तत्कारणस्यापि
तथात्वे सत्यनवस्था । मूलकार्यत्वे तदेव सेति । 'तत्का-
र्यत' इति प्रकृतिकार्यतः प्रकृतिसिद्धेर्नापत्तापः ॥

भवतु प्रकृतिसिद्धिः, पुरुषसिद्धिस्तु न स्यादेव,
नहि तस्य कार्यमस्तीत्यत आह^३ ॥

आभास्यत इति आभास्यतमेव तत्कार्यतमसिद्धिः ॥ १३८ ॥

सामान्येन तावदात्मनि विवादे^४ नास्ति, विशेषे हि
विवादे^५ 'ऽनेक एको व्यापको ऽव्यापक' इत्यादिः^६ ।
यथा सर्वस्मिन्दर्शने धर्म इत्यविवादः, धर्मविशेषे हि

१ A विनाशः । २ A C लिङ्गानुमानं । ३ A C अत्राह ।

४ B omits तत्, thereby giving the reading of the three other commentators । ५ B विवादः । ६ B इत्यादि । ७ B धर्मे ।

विप्रतिपत्तिः ॥ 'न तत्साधनं' न तच्च कार्यकारणभावः
साधनम् । अन्यत्साधनं वक्ष्यामीत्यभिसंधिः ॥

देहेन्द्रियादय एवात्मानः, किमन्यकल्पनयेत्यत
आह ॥

..... भोक्तृर्यहंपदार्थं न कस्यापि विवादः । तस्मात्पुरुषस्य देहा-
दिव्यतिरेकनित्यत्वादिसिद्ध्यर्थमेव प्रमाणापेक्षा, न स्वरूपसिद्ध्यर्थं,
तस्य सर्ववादिपामरसिद्धत्वात् ॥

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

व्यक्तम् ॥

अत्र न्यायमाह ॥

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यत्संहतं तदसंहतपरार्थम् । संहतपरार्थत्वे ऽनवस्था
स्यात् । संहतत्वं च गुणानामन्योऽन्यमिथुनभावेन
कार्यकारणम्^१ । अथवा द्रवकठिनता संहतत्वम् । तच्च
प्रकृत्यादौ तिरोभूतमस्ति, अन्यथा तत्कार्येषु^२ संहत-
ताऽदर्शनप्रसङ्गात् ॥

१ Thus all three MSS.; Aph.³ 160, note 1, कार्यकार-
णम् । २ A C and Aph.³ insert महदादिषु ।

एतदेव' स्पष्टयति ॥

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

पुरुषे त्रिगुणादिविपर्ययात् तददर्शनात्^१ । आदि-
शब्दादन्येषां प्रकृतिधर्माणामप्यदर्शनादिति ॥

न्यायान्तरमाह ॥

आदिशब्दादचेतनत्वादियहणम् ॥

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

चेतनो ह्यधिष्ठाता भवति प्रकृतिश्च जडेत्यर्थः ॥

युक्त्यन्तरमाह^२ ॥

अधिष्ठातृत्वाच्चेत्यर्थः । संयोगविशेषेण परिणामहेतुत्वमधिष्ठातृत्वम् ।
संयोगश्च भिन्नयोरेवेति भावः ॥

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

भोग्या प्रकृतिः, भोक्ता पुरुषः । यद्यपि कूटस्थत्वादा-
त्मनो भोक्तृत्वं नास्ति, तथापि बुद्धिच्छायापत्त्येत्युक्तम् ॥

१ B तदेव । २ A C तदर्शनात् । ३ A अत्यन्तरमाह, C
प्रत्यन्तरमाह ।

मोक्षार्थं प्रवृत्तिः, सा किमात्मनः प्रकृतेर्वेत्यत आह ॥

कैवल्यार्थं^१ प्रवृत्तेः^२ ॥ १४४ ॥

चिगुणस्वभावत्वात्प्रकृतेर्न स्वभावप्रच्यवः, अनित्यत्व-
प्रसङ्गाच्च । यस्यौपाधिका गुणस्तस्य कैवल्यं संभवति ।
स चात्मेति ॥

स किंरूप इत्यत आह ॥

जडो जाग्रद्विजाग्रतत्वात् ॥ १४५ ॥

जडो न प्रकाशतः^३ इति सिद्धम् । यद्यात्मापि^४ जडः
स्यात्, तस्याप्यन्येन प्रकाशेन भवितव्यम् । लाघवाच्चा-
त्मैव प्रकाशरूपो ऽस्तु । श्रुतिश्च 'येनेदं सर्वं विजा-
नाति तं केन विजानीयात्, विज्ञातारमरे केन विजा-
नीयादिति' ॥

जडो ऽप्यात्मास्तु चिद्धर्मा । तेन जगत्प्रकाशयति ।
न तु चिद्रूप इत्यत आह ॥

१ A कैवल्यार्थे । २ B प्रवृत्तेः ; "this lection is that of Aniruddha alone. Vijñāna, Nāgeśa, and Vedānti Mahādeva end the Aphorism with च" Aph.³ 162, note 2 । ३ C प्रकाश । ४ A C यद्यात्मापि ।

निर्गुणत्वान्न^१ चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

यद्यात्मनो धर्मयोगः स्यात्, परिणामित्वं स्यात्, तत-
श्चानिर्मोक्ष इति ॥

अत्र श्रुतिविरोधमाह ॥

चिद्धर्मा प्रकाशधर्मा न, किं तु प्रकाश एव । कुतः । निर्गुणत्वात्
गुणरहितत्वात् । प्रतीयमानास्त्रिच्छादयो बुद्धेरेवेति भावः ॥

श्रुत्या सिद्धस्य नापत्तापत्तत्पक्षवाधात् ॥ १४७ ॥

‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इत्यादिश्रुतिः । गुणयोगे सा
बाधिता स्यात् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

..... निर्गुणत्वादि सुस्थिरमिति शेषः ॥

सुषुप्त्याद्यमाश्रित्वम् ॥ १४८ ॥

यद्यात्मा जडः स्यात्, सुषुप्त्यादावसाक्षित्वं अज्ञातृत्वं

१ A निर्गुणत्वाच्च न । २ A सुषुप्त्यादिमाश्रित्वं. My three MSS. of Mahādeva offer the same text of this Aphorism as Aniruddha and Vijñāna; cf., however, Aph.³ 165, note 4.

स्यात् । न चैवं, सुखमहमस्वाप्समिति प्रतिभासनात् ।
आदिशब्दात्स्वप्नग्रहणम्^१ ॥

एक एवात्मेति वेदान्तिनः । तथा च
नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥
अचाह ॥

लाघवादात्मैक्यमिति केचित् । तन्मतं दूषयति ॥

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्^२ ॥ १४६ ॥

यद्येक आत्मा, एकस्मिञ्जायमाने सर्वे जायेरन् ॥
परमतमाशङ्कते ॥

अपूर्वदेहेन्द्रियादिसंघातसंयोगो जन्म, मरणं तद्वियोगः । जन्ममरण-
सुखदुःखबन्धमोक्षव्यवस्थातः श्रुत्युक्ताया हेतोः पुरुषा बहवः । 'पुण्यः
पुण्येन, पापः पापेन'ति जन्मव्यवस्था ।

'य एतद्दिदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तौ'-
ति बन्धमोक्षव्यवस्था ॥

---

१ A सुषुप्तम् । २ A C सुषुप्तेर्यहणं । ३ Mahâdeva reads,
according to my three MSS., पुरुषस्य बहुत्वम्; cf. Aph.³
166, note 3 ।

उपाधिभेदे ऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटा-
दिभिः ॥ १५० ॥

यथैकमाकाशं, घटाद्युपाधिभेदाद्वटे नष्टे 'घटाकाशं
नष्टमि'ति व्यपदिश्यते, तथैकात्मपक्षे ऽपि देहावच्छे-
दात्तन्नाशे 'आत्मा नष्ट' इति व्यपदेशमात्रम् । नाना-
त्मपक्षे ऽप्यन्यथात्मनो नित्यत्वात्कथं जन्ममरणव्यव-
स्थेति ॥

समाधानमाह ॥

अतिरिक्त एवोपाधिविशिष्टो ऽस्तु । तत्राह ॥

उपाधिभिर्द्यते, न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिभिर्द्यते । न चान्यनाशादन्यत्र नाशव्यवहारो
ऽतिप्रसङ्गात् । एकात्मपक्षे च व्यक्तं एव^१ विरुद्धधर्मा-
ध्यासः, एकस्य बन्धमोक्षाभावात् । आकाशस्य तु धूमा-
दियोगायोगावविरुद्धौ, संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् ॥

एतेन^२ किं स्यादित्यत^३ आह ॥

विशिष्टव्यातिरिक्तत्वे हि विशेषणनाशे न तन्नाश एव स्यादिति भावः ॥

१ A व्यक्तं । २ A च । ३ 'योगा' is missing in A । ४
A एतैः । ५ A omits इति ।

एवमेकत्वेन^१ परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ॥

१५२ ॥

न विरुद्धधर्माध्यासो भवति ॥

अन्यधर्मस्याप्यन्यचारोपो दृष्टो, यथा^२ प्रकृतेः^३
कर्तृत्वं पुरुषे ऽन्यवैत्यचाह^४ ॥

एकत्वेन सर्वतो वर्तमानस्य यो विरुद्धः सुखदुःखाध्यासः तदापत्तिः,
सैवं सति पुरुषबल्ले सति नेत्यर्थः ॥

नन्वात्मनो निर्धर्मकत्वात् सुखादीनां बुद्ध्यादिधर्मत्वाच्च न सां-
क्यम् । अत आह ॥

अन्यधर्मत्वे ऽपि नारोपात्तस्मिन्निरेकत्वात् ॥ १५३ ॥

‘पुरुषकर्तृत्वं भ्रान्तं, ऊच पुरुषाकर्तृत्वस्य^५ सत्यत्वात्,
आरोपस्यासत्यत्वात् । न च सत्यासत्ययोः संबन्धस्ता-
त्त्विको भवति । असङ्गित्वादात्मनो^६ न जन्ममरणादि
संभवति ॥

१ A C परमेकत्वेन । २ B यथा यथा । ३ B प्रकृतिः । ४ C
omits अन्यत्र । ५ The whole of this Avatârâraṇa is miss-
ing in A । ६ A prefixes न । ७ Corrected according
to Aph.^३ 171, note 1 ; my MSS. have पुरुषकर्तृत्वस्य । ८ A
असंगत्वात्मना ।

एवं च' श्रुतिविरोधः स्यात् । तथा च 'एकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म'

'नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ।

य इह नानेव पश्यति' ॥

अत आह^१ ॥

बुद्धिधर्मत्वे ऽपि सुखादीनामारोपात्पुरुषे व्यवस्था न संभवति,
आरोपाधिष्ठानस्यैकत्वात् । नहि स्फटिकैक्ये आरोपितानां नील-
पीतादीनां 'नीलो ऽयं पीतो ऽयमिति' व्यवस्था संभवति ।
घटाकाशादीनां तृपाधिभेदेन भिन्नानामौपाधिकधर्मव्यवस्था घटत
इति भावः ॥

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

व्यक्तम् ॥

नन्वनेकात्मवादिनो ऽप्येकस्यात्मनो बन्धमोक्षौ वि-
रुद्धावित्यत्राह ॥

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम्^२ ॥ १५५ ॥

१ च is omitted in B । २ AC अत्राह । ३ Thus Aniruddha only; the other commentators read दृष्ट्याऽतद्रूपम्; cf. Aph.³ 172, note 3 ।

विदितं बन्धकारणं प्रकृतिपुरुषविवेकादर्शनं यस्य,
तस्य दृष्ट्या विवेकज्ञानेन तद्रूपं कैवल्यरूपम् ॥

विवेकादर्शननिमित्तो बन्धो न तात्त्विकः । दर्शना-
ददर्शनं निवर्तत इति युक्तिः^१ । एवं चैकात्मपक्ष एव^२
न्याय्यं पश्यामो, न नानात्मपक्ष^३ इत्याह^४ ॥

नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलभः ॥ १५६ ॥

अन्धो न पश्यतीति चक्षुष्मानपि किं नोपलभते ।
नानात्मवादिनामनेके न्यायाः^५ सन्तीत्यर्थः ॥

इतो ऽपि नानात्मान इत्याह ॥

वामदेवादिमुक्तो, नाद्वैतम्^६ ॥ १५७ ॥

पुराणादौ श्रुतं 'वामदेवो मुक्तः शुको मुक्त' इत्यादि ।
यद्येक एवात्मा, एकमुक्तौ सर्वमुक्तेर्भेदश्रुतिबाधः स्यात्^७ ॥

नानात्मपक्षे ऽनादौ संसारे कदापि को ऽपि मुच्यत

१ B •पुरुषा० । २ BC clearly मुक्तिः । ३ A एवं । ४ B
नावात्मक । ५ B इत्याह । ६ B न्यायाः । ७ A C वामदेवादि-
मुक्त्यापि नाद्वैतं; Apl.^३ 175, note 1: "Aniruddha perhaps
has वामदेवादिमुक्तेर्नाद्वैतम्" । ८ A C •भेदश्रुतिर्बाधिता स्यादिति ।

इति क्रमेण सर्वमुक्तौ सर्वशून्यता^१ स्यात्, एकात्मपक्षे
तूपाधिविगम एव मोक्ष इत्यत आह^२ ॥

अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ संसारे ऽद्य यावच्छून्यताया अदर्शनाद्भवि-
ष्यति मुक्तिरिति पक्षे नास्ति प्रमाणम् ॥

समाधानान्तरमाह^३ ॥

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

अनन्तत्वादात्मनां क्रमेण मुक्तिरपि^४ स्यात्, संसारो-
च्छेदो ऽपि न स्यात् । इदानीमिव^५ सर्वत्र भविष्य-
त्काले^६ ऽपि मुक्तिर्भविष्यतीति नात्यन्तोच्छेदः स्यात्,
प्रवाहनित्यत्वात् ॥ उपाधिविगमो मोक्ष इति पक्षे
ऽपि^७ सर्वशून्यताप्रसङ्ग इति तुल्यो ऽनुयोगः^८ । यथा
नानात्मनां क्रमेण मुक्तौ सर्वोच्छेदः, तथा सर्वकर्मो-

१ A C संसारशून्यता । २ Corrected; my MSS. have
इत्याह । ३ A समाधानमाह । ४ A omits अपि । ५ B इदानीं
च । ६ A °कालो । ७ ऽपि is omitted in B । ८ A तुल्यानु-
योगः । ९ सर्व° is omitted in B ।

च्छेदे सर्वोपाधिनाशजगच्छून्यं स्यात् । अथोपाधी-
नामनन्तत्वान्न शून्यता, नानात्मपक्षे ऽपि तुल्यत्वम् ।
तथा च

अत एव हि विद्वत्सु मुच्यमानेषु संततम् ।

ब्रह्माण्डजीवलोकानामनन्तत्वादशून्यता ॥

किमात्मा बद्धो मुक्तो वा । बद्धत्वे स्वरूपस्याप्रच्य-
वादनिर्मोक्षः, प्रच्यवे ऽनित्यत्वम् । मुक्तत्वे व्यर्थो ध्या-
नादिरित्यत आह ॥

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

न बद्धो नायं मुच्यते, किं तु नित्यमुक्तः । अज्ञान-
नाशस्तु ध्यानादिना क्रियत इति ॥

आत्मनः साक्षित्वमुक्तम् । प्राप्तविवेकस्यापि सा-
क्षित्वे ऽनिर्मोक्ष इत्यत आह ॥

श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो व्यावृत्ते नित्यनिवृत्ते उभयरूपे^५ रूपभेद इति
यावत्, यस्मात्तथा ॥

१ A C तुल्यं । २ B सर्वदा । ३ C ०भयं रूपः । ४ B इत्य-
वाह । ५ Aph.^s 179, note, inserts उभे रूपे here; but the
two words are not found in any of my three MSS. ।

अक्षसंबन्धात्साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

अक्षं इन्द्रियम् । तत्संबन्धात्साक्षित्वम् । विवेके च
बोद्धव्यसंबन्ध इति ॥

सर्वदा किंरूप आत्मेत्यत आह ॥

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

स्पष्टम् ॥

द्यौदामीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

व्यक्तम् ॥

आत्मनः कर्तृत्वं श्रूयते, तत्कथमित्यत आह ॥

उपरागात्कर्तृत्वं चित्सांनिध्याच्चित्सांनिध्यात् ॥ १६४ ॥

चित्सांनिध्येन प्रकृत्यपरागादात्मनः कर्तृत्वं कर्तृत्वाभि-
मानः ॥ चित्सांनिध्यादिति वीक्षा परिसमाप्तौ, श्रुतौ
तथा दृष्टत्वादिति ॥

१ B साक्षात्संबन्धा°, the reading of the three other
commentators; cf. Aph.³ 180, note 2 । २ A विवेकेन, C
विवेकिनः ।

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ विषयाध्यायः
प्रथमः ॥

अथ विषयनिरूपणानन्तरं प्रधानकार्यनिरूपणार्थं
द्वितीयाध्यायरम्भः^१ ॥

अत्र मामकसंदर्भं नास्ति कापि स्वतन्त्रता ।

इति ज्ञापयितुं वृत्तिसार इत्यभिधा कृता ॥

परवाक्यानि लिखता तेषामर्थो विभावितः ।

कृता संदर्भशुद्धिश्चेत्येवं मे नाफलः श्रमः ॥

इति श्रीख्यप्रकाशतीर्थाङ्गिरसवेदान्तिभट्टदेन महादेवेनोक्तौते
सांख्यवृत्तिसारे प्रथमोऽध्यायः ॥

एवं प्रथमेनाध्यायेन शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । पुरुषस्थापरिणा-
मिलोपपादनाय तु प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियाभिधास्यते विस्तरेण
द्वितीये ॥

विमुक्तविमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

स्वभावविमुक्तः आत्मा । तस्याभिमानिकबन्धविमो-
क्षार्थं प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । दुःखसृष्टौ स्वभावादेव
वैराग्यान्मोक्षे वै^१ पुरुषः प्रवर्तते । सुखसृष्टौ च दुःख-
शबलत्वात्^२ सुखस्यापि दुःखपक्षनिक्षेपाद्वैराग्यमेवो-
पजायते । तच्चतुर्विधं, 'यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा
एकेन्द्रियसंज्ञा वशीकारसंज्ञा चेति । हेयं दुःखमना-
गतमेकविंशतिप्रकारं, शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्वि-
षयाः षड्बुद्ध्यः सुखं दुःखं चेति । तच्च शरीरं दुःखा-
यतनत्वादुःखं, इन्द्रियाणि विषया बुद्ध्यश्च तत्साधन-
भावात्, सुखं दुःखानुपपन्नात्, दुःखं यातनापीडा-

१ B विमुक्तमोक्षार्थं, the reading of the three other commentators; that 'विमोक्षार्थं' (AC) is really the reading of Aniruddha, follows from his explanation of aphorism III, 57 where our Sûtra is quoted and the MSS. offer no v. l. २ A 'विमुक्तौ । ३ बन्ध is missing in B. ४ जगत् is omitted in A. ५ वै is omitted in C. ६ A दुःखशबलत्वात्. ७ C 'पक्षे । ८ The text from यतमानसंज्ञा to चेति is found only in B; cf. Sāṅkhyatattvakaumudī to Kārikā 23.

संतापात्मकं मुख्यत एवेति । तस्य निर्वर्तकमसाधारणं^१
कारणमविद्या तृष्णा^२ धर्माधर्माविति । अविद्या वि-
परीतज्ञानं, तत्संस्कारश्च विद्वद्भिर्हृतस्तृष्णादीनाम-
साधारणो हेतुः । दुःखहानं च दुःखोत्पत्तिनिवृत्ति-
रात्यन्तिकी । तस्योपायस्तत्त्वज्ञानमात्मविषयं, ततो
ऽविद्याया निवृत्तेः । तथा चेत्तं 'आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'

'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः' ॥

'तरति शोकमात्मविदि'ति । स द्विविधः परश्चापर-
श्चेति । तथा चेत्तं 'द्वे ब्रह्मणो वेदितव्ये', परं चापर-
मेव चे'ति । विद्यैश्वर्याविशिष्टः संसारधर्मैरीषदप्यसं-
स्पृष्टः परो भगवान्महेश्वरः सर्वज्ञः सकलजननादि-
धाता^३ । स कथं ज्ञातव्यः । अनुमानाद्वा श्रमाद्वा^४ ।
तथा हि, विवादाध्यासितमुपलब्धं सकारणकं^५, अ-
भूत्वा भावित्वात्, चित्रवदित्यनुमानम् । ततः^६ सामा-
न्येनावगतस्य योगेन विशेषतो ज्ञानम् । अपरस्य

१ B •मसाधारण• । २ B C तृष्णे । ३ C विदितव्ये । ४ A
•द्विधायात् । ५ श्रमाद्वा is missing in C । ६ A C •मुपलब्धि-
मत्कारणकं । ७ A C ततश्च ।

जीवस्य स्वानुभवादेव सिद्धिः । तयोश्च परापरयो-
र्विवेकज्ञानाय^१ प्रकृतेः प्रवृत्तिः^२ । तच्च परार्थता वक्ष्य-
ते^३ ॥ "स्वार्थता च, यं पुरुषं प्रयात्मानं^४ विवेकेन
दर्शितवती, तं प्रत्युदास्ते ॥ अचेतनायाः प्रकृतेः कथं^५
प्रवृत्तिः । दृष्टमचेतनानामपि दृष्टाणां फलादिद्वारेण
प्रवृत्तिरिति ॥

अथ के मोक्षाधिकारिण इत्यचाह ॥

विरक्तस्य तत्सिद्धेः^६ ॥ २ ॥

तथा च श्रुतिः 'पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैष-
णायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति, 'शान्तो
दान्त उपरतस्तितिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्यति'^७ ॥

यदि वैराग्याच्छ्रवणानन्तरं^८ मोक्षस्तदा सर्वेषां गुरु-
पदेशानन्तरं मोक्षः स्यात्, न चैवं दृश्यत इत्यचाह ॥

१ B विवेकेन ज्ञानाय । २ B प्रवृत्तिः in place of प्रकृतेः प्रवृत्तिः ।
३ This sentence is missing in C । ४ The following
copyist's remark is found in A C : 'जायते' [viz. दुःख-
पञ्चनिक्षेपाद्वैराग्यमेवोपजायते, page ८७, line ५] तदनन्तरं
'स्वार्थता चे'त्यतः प्राक्कथयितुं के यत्रः क्षिप्रो दृश्यते । ५ A C
प्रत्यात्मना । ६ B प्रथमं । ७ C तत्सिद्धिः । ८ B वैराग्यान्वेषणानन्तरं ।

न श्रवणमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवासनापटुत्वात् ॥३॥

न श्रवणानन्तरं मोक्षः, किं तु यस्यानादिवासना
'पटुस्तस्य क्षिप्रं मुक्तिः, अन्यस्य चिरमिति' ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथैकस्य बहवो भृत्या आराधनापराधाभ्यां^१ केचिन्मु-
च्यन्ते केचित्प्रसादभाजः केचिदध्यन्ते, तथा प्रकृतिरेका
पुरुषाश्च बहव इति । येषां स्पष्टं विवेकज्ञानं तेषां
शीघ्रं, येषामुपासनामात्रं तेषां क्रमेण, अन्येषां नास्त्येव ॥
क्लृप्त्यत्वादात्मनो बन्धो नास्त्येवेत्येवाह ॥

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

'प्रकृतिर्यं प्रत्यात्मानं दर्शितवती तं प्रति प्रकृतेरप्रवर्तनं
मोक्षः । यं प्रति प्रवर्तते तं प्रति पुरुषं^२ छायापत्तिरे-
वाध्यासः^३, न तात्त्विकः । तथा च

१ C न वाङ्मात्रात्सिद्धिर० । २ So read Aniruddha, Mahā-
deva and Nāgeśa; Vijñāna has •वासनाया बलवत्त्वान् । ३ C
ऽपटुस्तस्य । ४ A विरतमिति, apparently a mistake for चिरत
इति । ५ B आराधनाय स्युः । ६ B omits प्रकृतिः । ७ Correct-
ed; my MSS. read पुनश्च । ८ A C •पत्तिरेव त्वध्यासः ।

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो' विकारी स्यात्स्वभावतः ।
नहि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरगतैरपि ॥

अथ प्रमाणं दर्शयति ॥

..... पुंसां कूटस्थचिन्मात्रताबोधकश्रुतेः पुरुषस्य स्मृत्युपासनाद्य-
मेव श्रुतावुच्यते ॥

कार्यतस्तत्किञ्चिः' ॥ ६ ॥

प्रकृतिकार्याणां महदादीनामविच्छेददर्शनात्प्रकृतेर्ब-
न्धसिद्धिः ॥

प्रकृतिः' प्रवृत्तिस्वभावत्वात्सर्वपुरुषान्प्रवर्तयेत्, किं
विवेकाविवेकदर्शनेनेत्यत्राह ॥

अथ क्रियासमर्थादित्यादिः ॥

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

यथा कण्टकं दृष्ट्वा कंचित्कश्चिन्निषेधति 'अनेन वर्त्मना
मा गाः', न सर्वान्प्रति, तथाधिकाराच्चेतनविशेषो-
द्देशात्प्रवर्तनं, न सर्वं प्रतीति नियमः ॥

१ A मलिनः स्वच्छो। २ So reads Aniruddha only; the
three other commentators have •त्विद्धेः। ३ A C •मवि-
च्छेदेन दर्शनात्। ४ B प्रकृतेः। ५ A C विवेकविवेकि०।

नात्मनो बन्ध इत्युक्तम् । तदाह ॥

चेततीति^१ चेतनः, विवेकसाक्षात्कारवानित्यर्थः । तस्योद्देशात् तं प्रतीत्यर्थः । प्रकृतेर्नियमः प्रवृत्त्यभावः, यथा कण्टकाभिन्नं प्रति मोक्षः दुःखप्रयोजकत्वाभावः । प्रकृतेर्हि स्त्रनिष्ठदुःखमोक्षार्था^२ प्रवृत्तिर्वाच्या । स च विवेकिपुरुषसंबन्धे सति जात एव । इदमेव हि प्रकृतेर्दुःखरूपत्वं यद्दुःखात्मकबुद्धिप्रतिबिम्बरूपदुःखभोगस्य पुरुषनिष्ठस्य प्रयोजकत्वम् । तच्च विवेकिपुरुषस्य दुःखभोगाभावे सति गतमेवेति । स्त्रनिष्ठप्रयोजनवत्त्वाभावान्मुक्तपुरुषं प्रति न प्रवर्तते, किं त्वमुक्तपुरुषं प्रत्येवेति भावः ॥

अन्ययोगे ऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् ॥८॥

प्रवर्तकत्वमेव^३ प्रकृतेर्बन्धाय । प्रकृतियोगे ऽपि^४ तच्छायापत्त्या पुरुषस्य बन्धाभिमानसिद्धिः । नाञ्जस्येन न^५ तत्त्वतः । 'अयोदाहवदि'ति यथा^६ तप्तलोहयोगाल्लोहे दहतीति मन्यते, न च लोहस्य दाहकत्वं, किं तु संयोगादग्नेरेवेति ॥

किमर्थं सृष्टिरित्यथाह ॥

१ c चेतते । २ c •मोक्षार्थः । ३ A प्रवर्तकमेव । ४ A C त्व instead of ऽपि । ५ न is missing in A । ६ A C तद्यथा ।

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः^१ ॥ ८ ॥

रागाद्भुक्तिः, वैराग्यान्भुक्तिः । परमार्थतस्तु^२ रागादपि
भोगे विषयदोषदर्शनाद्वैराग्यमेवेति ॥

प्रथमाध्याये 'सत्त्वरजस्तम' इत्यादिसूत्रे पञ्चविंश-
तितत्त्वमुक्तम् । इदानीं सप्रपञ्चं क्रममाह ॥

महदादिक्रमेण^३ पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति । क्रमं वक्ष्यति ॥

किं स्वार्थं परार्थं वेत्यत्राह ॥

प्रकृतिनिष्ठस्रष्टृत्वान्महदादिनिष्ठस्रष्टृत्वविशेषमाह ॥

आत्मार्यत्वात्सृष्टेर्नैषामात्मार्यं^४ आरम्भः ॥ ११ ॥

पुरुषार्थत्वात्सृष्टेर्नैषां महदादीनामात्मार्यं स्वार्थं^५
आरम्भः । नित्यत्वात्प्रकृतेः स्वार्थारम्भो युक्तः, महदा-
दीनां तु कारणत्वादेन^६ नाशात्सृष्टिमात्रमिति ॥

दिक्कालौ सिद्धौ, कथं गणनायां न श्रुतादित्यत्राह ॥

१ A C रागविरागयोगः सृष्टेः । २ A C परमार्थतस्तु । ३ A
inserts च. "Nāgeśa has च, instead of पञ्च", Aph.^३ 195,
note 1 । ४ A C •मात्मार्यं । ५ स्वार्थं is missing in B ।
६ A कारणत्वादेन, C कारणव्यादेन ।

अनु दिक्कालौ सकलव्यवहारविद्भौ कुतो न गणितौ । तथाह ॥

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

तत्तदुपाधिभेदादाकाशमेव दिक्कालशब्दवाच्यम् ।
तस्मादाकाशे ऽन्तर्भूतौ ॥ आदिशब्दः^१ संपातायातः ।
सप्तम्यर्थे पञ्चमी ॥

महतो बुद्धेर्लक्षणमाह ॥

आदिशब्देनोपाधयो गृह्यन्ते । तथा च तत्तदुपाधिभ्य आकाशाच्च
दिक्कालावुत्पद्येते इत्यर्थः । यद्यप्युपाधिविशिष्टाकाश एव दिक्कालौ,
तथापि विशिष्टस्यातिरेकं विशेषणविशेष्योभयजन्यत्वं चाभ्युपेत्यायं
जन्यत्वव्यवहारः ॥

अथ महदादीन्द्रर्शयति ॥

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

एवमेवेति निश्चयो ऽध्यवसायः ॥

धर्मादीनां कान्तर्भाव इत्यत्राह ॥

तत्कार्यं धर्मादिः ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि । तत्कार्यत्वेनात्मधर्मत्वं निर-
स्तम् । कार्यकारणयोरभेदादन्तर्भावो दर्शितः ॥
तस्या^१ विशेषमाह ॥

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि । दृष्टो हि सहकारि-
भेदात्कार्यभेदः । यथा वेचबीजस्य वेचाङ्कुरजनकत्वं,
वह्निसंयोगसहकारिणः कदलीकाण्डजनकत्वं, तथा
सत्त्वसहकारिणो महतो धर्मादिजनकत्वं, तमःसह-
कारिणो ऽधर्मादिजनकत्वमिति ॥

क्रमप्राप्तमहंकारादिलक्षणमाह ॥

अभिमानो ऽहंकारः ॥ १६ ॥

अहमित्यभिमानः ॥

तस्य कार्यमाह ॥

एकादशं पञ्चतन्मात्रं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि षोडशकं तत्कार्यम् ॥

कथमेकस्मात्कारणाज्जडप्रकाशौ भवत इत्यचाह ॥

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ॥ १८ ॥

महदिकारादहंकारात्^१ सात्त्विकं सत्त्वसहकृतं एका-
दशकं^२ एकादशेन्द्रियं प्रवर्तते । तमःसहकृतं तन्मात्रम् ॥
इन्द्रियचैविध्यमाह ॥

कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मेन्द्रियैर्वागादिभिः पञ्चभिर्बुद्धीन्द्रियैर्घ्राणादिभिः
पञ्चभिः सह आन्तरं मन इत्येकादशकमिन्द्रियम्^३ ॥
भौतिकानीन्द्रियाणोति, तत्प्रतिषेधार्थमाह ॥

आहंकारिकत्वंश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

तत्र च श्रुतिबाधादित्यर्थः ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

..... अक्षमयत्वादिश्रुतिस्त्वज्जडतपटुत्वादोषा ॥

१ अहंकारात् is missing in C । २ सत्त्व० is missing in B । ३ B एकादशं ; in C this word is missing altogether । ४ A इत्येकादशकर्मेन्द्रियं । ५ Corrected ; A आहंकारिकत्वं, B C अहंकारिकत्वं । ६ Corrected ; A श्रुतिबाधादि०, B चेतनाबाधादि०, C श्रुतिविषयोधादि० ।

देवतालयश्रुतेर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

कारणे कार्यलय इति स्थितम् । आदित्यं वै चक्षुर्गच्छ-
तीति^१ देवे^२ लयः श्रूयते । तस्मान्नारम्भकस्य नारम्भ-
काभिमतस्य भूतस्य^३ कारणत्वमिति ॥

नित्यानीन्द्रियाणीति केचित्, तत्परिहारार्थमाह ॥

तदुत्पत्तिः श्रूयते, विनाशदर्शनाच्च^४ ॥ २२ ॥

अहंकारादुत्पत्तिः श्रूयते । उत्पन्नस्य विनाशो ऽप्य-
वश्यंभावीति ॥

चक्षुरादीनां शक्तिभेद^५दर्शनादैन्द्रियकाणीन्द्रिया-
णीति, तन्निषेधति^६ ॥

अतीन्द्रियमिन्द्रियं, भ्रान्तानामधिष्ठाने^७ ॥ २३ ॥

भ्रान्तानामधिष्ठाने चक्षुर्गोलकादाविन्द्रियज्ञानम् ।

१ So reads Aniruddha only; the other three com-
mentators have देवतालयश्रुतिर्नां० । २ B चक्षुर्गच्छेति । ३ A
B वेदे ; cf. Aph.^३ 202, note 1 । ४ भूतस्य is missing in
B । ५ So reads Aniruddha only; the other commen-
tators have तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च । ६ शक्तिभेद० is missing
in B । ७ B तन्निषेधयति । ८ Vijnāna and Nāgārjuna read
•धिष्ठानम्, cf. Aph.^३ 204, note 2 ।

अन्यथा छिन्नकर्णस्य श्रवणानुपपत्तिः, पाटलचक्षुषो
रूपग्रहणप्रसङ्गः ॥

एकमिन्द्रियं, उपाधिभेदान्नानात्वमित्यचाह ॥

शक्तिभेदे ऽपि^१ भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

भवतूपाधिभेदः, शक्तिभेदस्त्ववश्यं वक्तव्यः, स च सत्य
इति नानात्वमपि सत्यम् ॥

एकत्वेनैवोपपत्तौ^२ बहुत्वकल्पना गुर्वीत्यचाह ॥

न च नानेन्द्रियकल्पना गुर्वीत्याह ॥

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥

मनसो लक्षणमाह ॥

विशेषमाह ॥

उभयात्मकं च^३ मनः ॥ २६ ॥

बुद्धीन्द्रियात्मकं^४ कर्मेन्द्रियात्मकं मनो, ऽधिष्ठानादु-
भयप्रवृत्तेः ॥

१ • भेदे ऽपि is missing in B । २ C एकत्वं नैवोपपत्तौ ।
३ Vijñāna omits च । ४ A •क० ।

कथमेकस्मादहंकारादनेकानीन्द्रियाणीत्यत आह ॥

मनोऽवधानं^१ विनेन्द्रियाणां स्वरूपापाराधमत्वात् मन एव ज्ञानेन्द्रियं
कर्मेन्द्रियमिति चोच्यते, 'अन्यथमना अभूवं नादर्शमन्यथमना
अभूवं नाश्रौषमि'त्यादिश्रुतेः ॥

एकमनःपरिणामरूपे ज्ञाने कथं नानात्मम् । अत आह ॥

गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

धमाधर्मसहकारिसत्त्वादिगुणपरिणामभेदादनेकानि ।
'अवस्थावदि'^२ति^३ यथैकस्य देहस्य बाल्ययौवनवार्द्ध-
कानीति ॥

उभयेन्द्रियविषयमाह ॥

गुणानां^४ सत्त्वादीनां परिणामास्तुचुरादयः । तेषां भेदात् नानात्वं
नानाविधत्वं ज्ञाने । चाक्षुषादिवृत्तिप्रयुक्तं चाक्षुषत्वादिकमादाय
मनःपरिणामभूत एव ज्ञाने चाक्षुषं श्रौतमित्यादिर्यवहारः । यथै-
कस्मिन्नेव देहे तत्तदस्त्रोपयोगानुपयोगप्रयुक्ताः हस्तपुष्ट्यादयो
ऽवस्था इत्यर्थः ॥

१ a मनोविधानं । २ अवस्थावदिति is missing in B ।

३ b c गुणादीनां । ४ Corrected ; the MSS. चाक्षुषादि० ।

रूपादिरसमलान्त^१ उभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः । बुद्धीन्द्रियस्य विषया
रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । कर्मेन्द्रियस्य विषया वचन-
विहरणादानानन्दरसमलाः । रसमलो नाम मलः,
तदन्तः^२ ॥

आत्मेन्द्रिययोर्वैधर्म्यमाह ॥

इन्द्रियाणि कस्योपकारकाणीत्यपेक्षायामाह ॥

द्रष्टृत्वादिरात्मनः^३, करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

व्यक्तम्^४ ॥

अन्तःकरणत्रयाणामन्योऽन्यं^५ वैधर्म्यमाह ॥

त्रयाणां स्वालक्षण्यम्^६ ॥ ३० ॥

महदहंकारमनसां स्वालक्षण्यं स्वस्वं लक्षणम् । महतो

१ Thus Only; A B and Aph.^३ 207, note 2, 'रसवर्गान्तः';
the reading given above which is that of the other
commentators also, is required by Aniruddha's com-
mentary । २ B परिणामान्न मलानि instead of 'मलाः' । रस-
मलो नाम मलः, तदन्तः । ३ A 'रात्मनो' । ४ A व्यक्तः । ५ B
C 'मन्योऽन्य' । ६ A लक्षणक्षयः ।

ऽध्यवसायः, अहंकारस्याभिमानः, मनसः संकल्प इति ॥

एषां साधर्म्यमाह ॥

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणाद्याः पञ्च^१ वायवस्त्रिभिः करणैर्धार्यन्ते ॥

करणानां^२ वृत्तीराह ॥

क्रमशो ऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

‘क्रमशश्च’^३ मन्दालोके ‘चौरं’^४ दृष्ट्वेन्द्रियेण वस्तु विचारयति, ततः ‘चौरो’^५ ऽयमिति मनसा संकल्पयति, ततो ‘धनं गृह्णाती’^६ त्यहंकारेणाभिमन्यते, ततः ‘चौरं गृह्णामी’^७ ति बुद्ध्याध्यवस्यति । ‘अक्रमशश्च’^८ राचौ विद्युदालोके व्याघ्रं दृष्ट्वा भ्रूटित्यपसरति । तत्र चतुर्थीमेकदा वृत्तिः । यद्यपि वृत्तीनामेकदाऽसंभवात्तत्रापि क्रम एव, तथाप्युत्पलशतपत्रव्यतिभेदवदवभासनादक्रम इत्युक्तमिति^९ ॥

१ पञ्च is omitted in B. २ A करणानां । ३ A क्रमशः ।
४ A चौरं । ५ A चोरो । ६ A C विकल्पयति । ७ B गृह्णामी० ।
८ A C चैवं गृह्णातीति । ९ B •व्यतिभेद• instead of •व्यतिभेद० । १० A C add वृत्तय इत्युक्तं ।

कृति वृत्तय इत्यचाह ॥

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टा अक्लिष्टाश्च^१ ॥ ३३ ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः । प्रत्यक्षानुमान-
शब्दाः प्रमाणानि । विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्र-
तिष्ठम्^२ । विकल्प उभयस्युद्गमनम् । निद्रा तमोऽव-
लम्बि ज्ञानम् । स्मृतिरतीतज्ञानम्^३ ॥ क्लिष्टाः क्लेशयुक्ताः
रजस्तमोमय्यः । अक्लिष्टाः सत्त्वमय्यो दग्धक्लेशाः ॥

वृत्तिनिवृत्तौ मुक्तिरित्याह ॥

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः^४ स्वस्थः ॥ ३४ ॥

वृत्तिनिवृत्तौ क्षपिताविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः
स्वस्थः स्वरूपं लभते ॥

दृष्टान्तमाह ॥

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

१ Thus Aniruddha only (B omits च); the three other commentators read क्लिष्टाक्लिष्टाः । २ B °प्रविष्टं ।

३ °स्युग्° is missing in B । ४ B स्मृतिरपि ज्ञानं किं त्वप्रमाणं ।

५ A C °वुपशान्तोपरागः ।

यथा जपाकुसुमसंसर्गात्फटिके सौहित्यं, तदपगमा-
त्फटिकः स्वरूपेणावतिष्ठते, तथा सो ऽपीति ॥

करणानां तुल्यत्वात्सर्वदा तुल्यरूपतेत्यत्राह ॥

पुरुषार्थं करणोद्भवो ऽप्यदृष्टोक्तासात् ॥ ३६ ॥

न तुल्यता, करणोद्भवानुद्भवाभ्यां विशेषात् । विशेष-
श्चादृष्टोक्तासात् बलवत्तरत्वात् ॥

दृष्टान्तमाह ॥

धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा धेनुत्वेन तुल्यत्वे ऽपि या क्षीरिणी सा वत्सं
पुष्णाति ॥

बाह्यान्तरभेदात्कति करणानित्यत्राह ॥

यथा वत्सार्थं धेनुः लक्षणया धेनुपथो ऽचेतनमपि स्वयमेव स्वति,
नान्यथन्नमपेक्षते... १ ॥

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

१ C बाह्यावान्तर० । २ The rest from Vijñāna । ३ A
त्रयोदशम० । ४ "The reading of Vedānti Mahādeva, and

अन्तर्बुद्धाहंकारमनांसि । बाह्यानि 'दशेन्द्रियाणि ॥

इन्द्रियेषु कथं करणत्वमित्यथाह ॥

मनो ऽहंकारो बुद्धिरित्यन्तःकरणत्रयं, बाह्यानि च दशेति त्रयो-
दश करणानि ॥

ननु बुद्धेरन्येषां च समानमेव करणत्वमुतास्ति कश्चिद्विशेषः ।
अस्तीत्याह ॥

इन्द्रियेषु साधकतमत्वयोगात्कुठारवत् ॥ ३८ ॥

यथा साधकतमत्वेन कुठारे करणत्वं, तथेन्द्रियेष्व-
पीति ॥

त्रयोदशकरणानां कार्यमाह ॥

फलायोगव्यवच्छिन्नस्यैव करणत्वात् प्रहार एव हिदां प्रति मुख्यं
करणत्वं, कुठारे तु "प्रकृष्टसाधकतमत्वयोगात् असुख्यं तत् । एवं
बुद्धावेव पुरुषार्थं प्रति फलायोगव्यवच्छिन्नत्वात् मुख्यं करणत्वं अन्येषु
तु पुरुषार्थसाधकतमत्वगुणयोगात् असुख्यं करणत्वमित्येतदोरथा-
हारः । अर्थात् बुद्धावेव मुख्यं करणत्वमिति भावः ॥

of him alone, is त्रयोदशविधं बाह्यान्तरभेदात्" Aph.³ 214,
note 2 । १ C omits दश । २ ऽहंकारो is omitted in b ।
३ 'Thus Aniruddha only ; B has साधकतमत्वगुणयोगात्कुठार-
वत्, the reading of the other commentators । ४ a
मुख्यकरणं, c मुख्यत्वं । ५ c छद्म० ।

मणिप्रकाशमादृशकारो ऽपि बुद्धं करणं ज्ञात्, न बुद्धि-
रेवेत्यत आह ॥

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भूत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः प्रधानं मनः, तदधि-
ष्ठानादेवैषां प्रवृत्तेः, यथा लोके भूत्येषु स्वामी ॥

युक्तिमाह ॥

द्वयोर्बुद्ध्यादृशकारयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव ..... ॥

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

व्यक्तम् ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

तथाशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

नष्टेन्द्रियाणामपि संस्कारदर्शनात् ॥

न्यायमाह ॥

स्मृत्यानुमानाच्च ॥ ४३ ॥

१ The rest from Vijñāna । २ A अव्यभिचारी । ३ A
वचा० । ४ A संस्कारदर्शनात् ।

१ इन्द्रियं विनापि स्मृतिदर्शनात्मनोऽनुमीयते ॥

आत्माधारः^२ संस्कार इत्यचाह ॥

संभवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वत आत्मनो न संभवेत्, कूटस्थनिर्गुणत्वात्^३ ॥

करणत्वे तुल्ये किंनिबन्धनो गुणप्रधानभाव इत्य-
चाह ॥

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः^४, क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

स्पष्टम् ॥

निरभिसंधानान्नापरः^५ परार्थं प्रवर्तत इत्यचाह ॥

तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा^६ लोकवत् ॥ ४६ ॥

बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषकर्मार्जितत्वात् पुरुषार्थमभिचेष्टा
प्रवर्तनं बुद्ध्यादीनाम् । "यथा लोके येनार्जितो धृत्य-
स्तत्कर्म करोति ॥

१ A has संस्कार, C संस्कारं before इन्द्रियं । २ B omits
अपि । ३ B आत्माधारः, C आत्माकारः । ४ B "निर्गुणात् ।

५ A गुणप्रधानभावः । ६ A "संधानानापरः, B "संधानान्न परः ।

७ Nāgārjuna has "यमपि चेष्टा; cf. Aph.^३ 221, note 1 ।

८ B omits the text from यथा to लोकवत् at the end of

सर्वत्र बुद्धेः प्राधान्यमित्याह' ॥

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवस्त्रोक्तवत् ॥४७॥

यथा लोके ग्रामाध्यक्षाद्राज्याध्यक्षः^१ श्रेष्ठः, तस्मादपि राजेति, तथा^२ मनो बुद्ध्यर्थं प्रवर्तत इति सर्वप्रधानां बुद्धिरिति । समानकर्मयोगे पुरुषार्थ^३तुल्यक्रियायोगे ऽपि सर्वेषामिति ॥ लोकवदिति वीष्माध्यायपरिसमाप्तौ ॥

सर्वेषां करणानां^४ समाने ऽपि कर्मजन्यत्वे उक्तप्राधान्यहेतुभिर्बुद्धेरेव प्राधान्यम् । यथा लोके विवाहादिक्रियायोगसाम्ये ऽपि काचिदेव नायिका प्रधानं प्राधान्यप्रयोजकगुणैर्नान्याः, तद्वत् ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ प्रधानकार्याध्याये द्वितीयः ॥ प्रधानकार्यनिरूपणानन्तरं वैराग्यार्थं तृतीयाध्यायारम्भः ॥

इति वेदान्तिमहादेवोच्चीते सांख्यप्रवचनवृत्तिमारे द्वितीयोऽध्यायः । प्रधानकार्यनिरूपणानन्तरं वैराग्यार्थं तृतीयाध्यायारम्भः ॥

the next aphorism, and reads instead मनः प्रधानं मनोव्यापारेषु अहंकारः अहंकारव्यापारे बुद्धिः । १ C बुद्धिः प्रधानमित्याह । २ B ग्रामाध्यक्षाद्राज्याध्यक्षः । ३ तथा is missing in A । ४ C पुरुषार्थः । ५ A कारव्यापाराः ।

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

अविशेषात् भूतसूक्ष्मात् विशेषस्य महाभूतस्यारम्भः^१ ॥

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्य मांसादिमयविचारान्निर्विद्यते ॥

उत्पत्तिर्दर्शिता, नाशः कुचेत्यत आह ॥

^१कर्मादिमयस्यारम्भ इत्यनुषज्यते ॥

शरीरारम्भे कारणमाह ॥

तदीजात्संस्तुतिः ॥ ३ ॥

तस्य भूतारम्भस्य कारणात् धर्माधर्मात् संसरणं नाशः ॥

भूतानामारम्भकस्य भावत्वे सर्वदारम्भादनिर्मोक्ष
इत्युच्यते ॥

तस्य शरीरस्य बीजात् कर्मणः सूक्ष्मदेहादा संस्तुतिस्तद्देहावच्छि-
न्नसुखदुःखोपभोगादिरूपा ॥

---

१ This commentary is copied by Mahādeva ।
२ Corrected ; a b कर्मादि, c कंसादि ।

ननु भूतसूक्ष्माणामारम्भकत्वे सर्वदा बन्धप्रसङ्ग इत्यतो ऽवधि-
माह ॥

‘आ विवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

विवेकज्ञानपर्यन्तमारम्भकत्वमात्रं भूततन्मात्राणा-
मिति १ ॥

अविवेकिनं प्रत्यारम्भकत्वे २ महाप्रलये ऽपि तं
प्रत्यारम्भकत्वं ३ स्यादित्याह ॥

विवेकज्ञानपर्यन्तमारम्भकत्वं भूतसूक्ष्माणामित्यर्थः ॥

नन्वविवेकिनं प्रत्यारम्भकत्वे महाप्रलये ऽपि तं प्रत्यारम्भकत्वं
कुतो नेत्यत आह ॥

‘उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

अविवेकिन उपभोगान्महाप्रलये शरीराभावात्कुत
उपभोग इति न तं प्रत्यारम्भकत्वम् ॥

अनारम्भकत्वे ४ तु कुतो विशेषादविवेकिनं प्रति ५
पुनरारम्भकत्वमित्यत्राह ॥

१ A B a अविवेकाच्च । २ B अविवेक • in place of आर-
म्भक • । ३ B omits इति । ४ B प्रत्यारम्भत्वे । ५ A ऽपि
तत्रस्थानादित्यर्थः । ६ A यदुपभोगा • । ७ B अनारम्भत्वे । ८ C
प्रभो इति instead of प्रति ।

इतरस्य अविवेकिन उपभोगात् उपभोगसमाप्तेः पूर्वस्य भोगप्रद-
कर्मणो नाशे प्रलय इति भोगाभावे किमर्थं शरीरमिति भावः ॥

सृष्टौ पुनरारम्भकत्वं कथम् । तच्चाह ॥

संप्रति परिशुक्तो^१ दाभ्याम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्माभ्याम् । गमागमपरिशुक्तो^२ प्रलये ऽपि धर्मा-
धर्मानुबद्ध आत्मेति^३ तं प्रति पुनरारम्भः । मुक्तौ न
तथेति ॥

नित्यत्वे तु मुक्तेः कथं^४ पारतन्त्र्यमित्यच्चाह ॥

संप्रति सृष्टिकाले । दाभ्यां धर्माधर्माभ्याम् । परिशुक्तो बद्ध इत्यर्थः,
आरूपपूर्वस्येव परिपूर्वस्यापि बन्धनार्थत्वात् । प्रलये सुप्तयोः धर्मा-
धर्मयोः सृष्टिकाले फलोन्मुखयोः सतोः शरीरमारभ्यते । मुक्तौ
तु धर्माधर्मयोर्नाश एवेति भावः ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मशरीरयोर्वैलक्षण्यमाह ॥

मातापितृजं स्थूलं प्रायशः, इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

१ So reads Aniruddha only; Mahādeva has, like
Vijñāna and Nāgārjuna, परिशुक्तो । २ A युक्तमार्गमपरिशुक्तिं,
C अपरिशुक्तिं । ३ C प्रेति instead of धर्माधर्मानुबद्ध आत्मेति ।
४ A puts कथं before मुक्तेः ।

प्रायश इति दृश्यत्वात् । इतरत् सूक्ष्मशरीरं न तथा;
दुरुहत्वात् ॥

दयोर्देहयोः कस्य भोग इत्यत्राह ॥

खूलमपि किञ्चन मातापिद्वजं न भवतीति प्रायश इत्युक्तम् । न
तथा न मातापिद्वजम् ॥

तयोरेव पौर्वापर्यं भोगव्यवस्थां चाह ॥

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य । भोगादेकस्य तस्य, नेत-
रस्य^१ स्थूलस्य, तत्कार्यत्वम् । स्थूलशरीरस्य गौणो भोगः,
मृतशरीरे भोगादर्शनात् ॥

कतिभिस्तत्त्वैः सूक्ष्मशरीरारम्भ इत्यत्राह ॥

पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य तत्कार्यत्वं खूलशरीरस्य । भोगादिति
पक्षमी प्रथमार्थः । भोग एकस्य सूक्ष्मस्य, नेतरस्य खूलस्य, मृत-
शरीरे भोगादर्शनादित्यर्थः ॥

लिङ्गशरीरस्वरूपमाह ॥

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

१ A सूक्ष्मशरीरस्य, C सूक्ष्मशरीरस्य, instead of नेतरस्य ।

सप्तदश च एकं च^१ अष्टादश । तैर्लिङ्गं^२ सूक्ष्मदेह
उत्पद्यते । बुद्ध्यङ्कारमनांसि पञ्च सूक्ष्मभूतानि दशे-
न्द्रियाणीति ॥

सूक्ष्मदेहस्य सर्वत्र तुल्यत्वात्कथं पुत्तिकाहस्तिदे-
हानां विसदृशानां^३ तस्मादुत्पत्तिरित्यचाह ॥

सप्तदशैकं^४ चेति समाहारदेहः । बुद्ध्यङ्कारमनांसि पञ्च सूक्ष्म-
भूतानि दशेन्द्रियाणीति सूक्ष्मं लिङ्गमिति चोच्यते ॥

सूक्ष्मदेहस्य सर्वत्र तुल्यत्वात्सूक्ष्मवैसादृश्यं^५ कुत इत्यत आह ॥

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

व्यक्तम् ॥

यथात्मान्धः, कथं देहे^६ ऽहमित्यभिमान इत्यचाह ॥

व्यक्तव्यः सूक्ष्मदेहाः । भेदो वैसादृश्यम् ॥

देहे ऽहमिति वादः कथम् । तथाह ॥

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः ॥ ११ ॥

१ च is missing in B. २ B अष्टादशैर्लिङ्गं instead of
अष्टादश । तैर्लिङ्गं । ३ A विसदृशां । ४ a c सप्तदशैकं । ५ b
समाहारं । ६ a वैसादृश्यं । ७ • दे is missing in A ।

आत्माधिष्ठानाश्रये देहे 'संभोगादात्मवादादेहे ऽह-
मित्यभिमानवादः' १ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह ॥

तदित्यात्मपरामर्शः । पूर्वस्मात्पूर्वस्मादहमिति वादात् उत्तरउत्तरो
ऽहमिति वादः । १ वाद इत्यभेदेन देहे ऽहमिति ज्ञानस्य भ्रमत्व-
माह, आत्मनो देहातिरिक्तत्वात् ॥

देह एवाहंप्रत्ययविषयो ऽस्तु, तस्यैवात्मत्वादिति निरस्यति ॥

न स्वातन्त्र्यात्तद्वत्ते छायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥

यद्यात्मना १ विना देहे ऽहमिति प्रत्ययः, तदा मृतदेहे
ऽहमिति प्रत्ययः स्यात् । न चैवम् । यथावरकेण २ विना
न छाया, भित्तिं विना न चित्रं, तथात्रापि ॥

सूक्ष्मदेह एवात्मा भविष्यतीत्यत्राह ॥

तद्वत्ते आत्मसत्त्वं विना स्वयमेव देहो नाहंप्रतीतिविषयः, मृतदेहे
ऽप्यहमिति प्रत्ययापत्तेः । यथावरकं विना न छाया, भित्तिं ३ विना
न चित्रमिति ॥

सूक्ष्मदेहस्यात्मत्वं दूषयति ॥

१ B C भोगादा० । २ A C •त्वभिमानः । ३ B यद्यात्मनो ।

४ A C •वरकेण । ५ b भित्तिं ।

मूर्तत्वे ऽपि न, संघातयोगात्तरणिवत् ॥ १३ ॥

संघातत्वान्मूर्तः, मूर्तत्वात्परार्थः^१ । 'तरणिवदि'ति यथा
प्रकाशत्वे ऽपि मूर्तत्वान्नादित्यस्यात्मत्वम् ॥

मन आत्मा भविष्यतीत्यत्राह ॥

मूर्तत्वे ऽपि सक्रियत्वे ऽपि । अनेन सूक्ष्मदेहे प्रमाणमुक्तम् । सूक्ष्म-
देहो ऽपि नात्मा, संघातयोगात् संहतत्वात् संहतत्वस्य परार्थत्वव्या-
प्यत्वात् । तदतिरिक्त आत्मेत्यर्थः । तरणिः प्रकाशः प्रत्यक्षो ऽपि
परार्थः ॥

मनस आत्मत्वं निरखति ॥

अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः^२ ॥ १४ ॥

मनो ऽणुपरिमाणं तत्क्रियायां^३ श्रुतिदर्शनात् । व्या-
पकस्य निरुपाधेर्नेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्वक्तव्यः । यदि
कर्णशष्कुलीवन्मियतावयवस्योपाधित्वं, तदा तावन्मात्रे
वृत्तिलाभो नान्यवेति श्रोत्रवत्प्रसज्येत । ततश्च देहमा-
त्रमुपाधिर्वक्तव्यः । तथा च तदवच्छेदेन वृत्तिलाभे
'शिरसि मे वेदना' 'पादे मे सुखमि'त्यव्याप्यवृत्तित्व-

१ This first clause is omitted in B । २ "The reading तद्कृतिश्रुतेः, on which Vijñāna remarks, is accepted by Nāgārjuna", Aph.³ 234, note 3 । ३ A तत्क्रियाया । ४ A C •यतावयवस्यो • ।

प्रतीतिविरोधः ॥ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरपि^१ मनसो
ऽणुत्वमाह । न्यायश्चान्यत्र प्रपञ्चित इति ॥

हेत्वन्तरमाह ॥

तत् मनः अणुपरिमाणं^२ अल्पं, कृतिश्रुतेः क्रियाश्रवणात्, आत्मनश्च
व्यापकत्वात् ॥

मनसो ऽन्नमयत्वश्रुतेरपि नात्मत्वमित्याह ॥

तदन्नमयत्वश्रुतेः^३ ॥ १५ ॥

तस्य मनसो ऽन्नमयत्वे श्रुतिरस्ति । अन्नमयत्वेन च^४
सौम्यत्वं दर्शितम् । सौम्यत्वं च चन्द्ररूपत्वमिति । न
चात्मा चन्द्रः^५ ॥ श्रुतिश्च 'अन्नं वै प्राणाः' । प्राणश्च
चन्द्रमयो ज्ञेयः । चन्द्रमा मनसो जातः, तस्मादणु
मनो, नात्मेति ॥

पुरुषार्थं महदादीनां प्रवृत्तिः संसृतिः किमर्थमि-
त्यत्राह ॥

'अन्नमयं हि सौम्य मन' इति श्रुतिः ॥

प्रधानत्वेन भूतसूक्ष्माणामपि प्रवृत्तिः पुरुषार्थैवेत्याह ॥

१ B •नुत्पत्तिरपि । २ a •री• । ३ Mahādeva reads,
like Vijñāna, •श्रुतेः । ४ च is omitted in A C । ५
This clause is omitted in A C ।

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः^१ ॥ १६ ॥

यथा प्रवृत्तिस्तथा संसृतिः । संसृतौ^२ च मरणदुःख-
मिति निर्विण्णो^३ भवति । 'सूपकारवदि'ति परार्थमेव
प्रवृत्तिः ॥

विप्रतिपत्तौ सत्यां स्वपक्षमाह ॥

संसृतिः प्रवृत्तिः । लिङ्गानां भूतसूक्ष्माणाम् ॥

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

स्पष्टम् ॥

का विप्रतिपत्तिरित्यचाह ॥

चातुर्भौतिकमित्यन्ये^४ ॥ १८ ॥

आकाशपरित्यागेन चातुर्भौतिकं शरीरमित्यन्ये ॥

मतान्तरमाह ॥

येकभौतिकमपरे^५ ॥ १९ ॥

---

१ A •कारवद्वा । २ A B सृतौ । ३ A निर्विण्णो । ४ B •मित्यन्ये, the reading of Mahādeva and of the other commentators । ५ B •कमित्यपरे, the reading of Mahādeva and of the other commentators ; cf. Aph.^३ 237, note 4 ।

पार्थिवं^१ शरीरमिति ॥

देहचैतन्यं निरस्यति ॥

स्रष्टानि । उत्तरयोः शरीरं विशिष्यम् ॥

देहाकारपरिणतानां भूतानां चैतन्यं धर्म इति निरस्यति ॥

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

१ पृथक्पृथक्कृतेषु^२ चैतन्यादर्शनान्न स्वभावचैतन्यम् ।

अत एव मिलितानां च चैतन्यं नाशङ्कनीयम् ।

जन्तवो हि प्रत्येकं स्रद्रजन्तुसंयमनशक्तिमन्तो मिलि-
तास्ते हस्तिनमपि संयमयन्ति, न चैवं भूतानीति ।

न देहचैतन्यम् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

स्वाभाविकं धर्मभूतम् । मिलितानां हि तदा भवेत्, यदि प्रत्येकं
किञ्चिद्दृश्येत ॥

प्रपञ्चत्वाद्यभावश्च^३ ॥ २१ ॥

१ A पार्थिव० । २ B begins the commentary with
यथा । ३ C पृथक्पृथक्कृतेषु । ४ B प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च,
the reading of Mahādeva and of the other commen-
tators ।

देहस्य चेतनत्वे प्रपञ्चत्वस्य^१ मरणस्याभावः, चेतनस्य^२
नित्यत्वात् । अथ चेतनस्यापि मरणं मुक्तिरिति ॥

दूषणान्तरमाह ॥

देहस्य चैतन्ये^३ तस्यैवात्मत्वे च प्रपञ्चस्य धर्माधर्मयोर्मरणस्य देह-
वियोगरूपस्य, आदिशब्दात् देहान्तरसंयोगस्य च, अभावः प्रसज्येत ।
न चेष्टापत्तिः, सर्वस्य प्रामाणिकत्वात् ॥

यथा प्रत्येकमशक्ता अपि बहवो मादकपदार्था मदशक्तिमु-
दहन्ति, तथा भूतानि मिलितानि चेतयन्ते इत्यत आह ॥

मदशक्तिवच्चेत्, प्रत्येकपरिदृष्टे 'सौष्टम्यात्सांहत्ये
तदुद्भवः ॥ २२ ॥

यथा मदशक्तिः प्रतिपुरुषे सूक्ष्मत्वेन दृष्टा, सांहत्ये
मदच्छक्त्युद्भवादृहच्छिलामपि वहन्ति । न च भूतेष्वपि
प्रत्येकं सूक्ष्मचैतन्यं दृष्टं, येन सांहत्ये देहे^४ चैतन्यं
स्यात् । 'न सांसिद्धिकमि'ति सूचे निषिद्धं निषेध-
मुखेन^५ दर्शितं भवति, इह सूचे विधिमुखेनेति न
पुनरुक्तम् ॥

१ B प्रपञ्चस्य । २ A चैतन्यस्य । ३ b inserts तु । ४
Vijñāna and Nāgeśa omit सौक्ष्म्यात्; cf. Aph.^३ 239,
note 3 । ५ B सूक्ष्मं । ६ A देह । ७ A C विधिमुखेन ।

वैराग्यादीनां पारंपर्येण मुक्तिसाधनत्वमुक्तम् ।

साक्षान्मुक्तिसाधनमाह ॥

तच्च प्रत्येकपरिदृष्टे सूक्ष्मसामर्थ्यं सति, सांहत्ये समुदाये सति मद-
शक्तेरुद्भव आधिक्यम् ॥

साक्षान्मुक्तिसाधनमाह ॥

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

व्यक्तम् ॥

व्यतिरेकमाह ॥

बन्धहेतुमाह ॥

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

अज्ञानात् ॥

न ज्ञानमात्रान्मुक्तिः, कर्मणो ऽपि मुक्तिसाधनत्वात् ।
तथा च श्रुतिः 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा
चेति । तच्चाह ॥

विपर्ययात् अज्ञानात् ॥

ज्ञानकर्मणोर्व्यवस्थामाह ॥

नियतकारणत्वान्न^१ समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

१ A नियतकारणज्ञानात् ।

नियतमेव कारणम् । ज्ञानान्मुक्तिः, कर्मणो भुक्तिः^१ ।
 यथाप्यकामकर्मणः^२ समुच्चयः श्रूयते, तच्चापि ज्ञानार्थं,
 तस्मान्न समुच्चयः^३ । नापि कदाचिज्ज्ञानात् कदाचि-
 त्कर्मण इति विकल्पः । श्रुतिश्च
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते
 ऽयनाय ॥

दूषणान्तरमाह ॥

ज्ञानं मुक्तिहेतुः, कर्म न मुक्तिहेतुः । अती मुक्तौ न ज्ञानकर्मणोः
 समुच्चयः, न वा विकल्पः ॥

ननु मास्तु काम्यकर्मणा समुच्चयः, नित्येन तु स्यात् । अत
 आह ॥

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयो-
 र्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

मायिकः स्वप्नः, अमायिको जागरः । स्वप्नवत्कर्म, जाग-
 रवज्ज्ञानम् । तुल्यकालयोर्हि समुच्चयः, न तु स्वप्नजाग-
 रयोस्तुल्यकालत्वं, तस्मान्न ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

१ A मुक्तिः । २ B कर्म instead of कर्मणः । ३ B समुच्चये ।

प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवत् जागरप्रत्ययस्यापि^१ मिथ्या-
त्वमित्यचाह ॥

मायिकं कर्म, अमायिकं ज्ञानम् । स्वप्नजागराभ्यामिव भिन्नकालाभ्यां
न^२ ताभ्यां मुक्तिः । नोभयोरेककालत्वं, येन समुच्चयः स्यात्॥
नित्यकर्मापि चित्तशुद्धावेवोपयुज्यते, न तु मुक्ताविति ॥

कर्मणो मायिकत्वं न^३ मिथ्यात्वं, किं त्वनात्यन्तिकफलत्व-
मित्याह ॥

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

स्वप्नप्रत्ययस्यापि नात्यन्तिकं मिथ्यात्वं, स्वपुष्पवत्, न
च^४ स्वात्मन्यपि मिथ्यात्वं, अन्यथा स्वप्न इत्येव न
स्यात् । न चात्यन्तादृष्टे स्वप्नः, किं तु जाग्रद्दृष्टे ऽर्थे ॥

दृष्टकारणाभावात् संकल्पमात्रेण योगिनां न सर्वा
सिद्धिरित्यचाह ॥

इतरस्यापि कर्मणो ऽपि नात्यन्तिकं फलं, अतो मायिकत्वमुक्तम् ।
एतेन ज्ञानस्यामायिकत्वं व्याख्यातम् ॥

योगिनः संकल्पमात्रेण सिद्धे पदार्थे ऽपि न मिथ्यात्वमित्याह ॥

१ B जाग्रत्प्रत्ययस्यापि । २ c omits न । ३ a omits न, c
puts it behind मिथ्यात्वं । ४ B वा । ५ B सर्वसिद्धिः ।

संकल्पिते ऽप्येवम् ॥ २८ ॥

नास्मदादीनां संकल्पात्सिद्धिरिति योगजधर्मोपगृही-
तानां सिद्धानामपि न भवितव्यम् । तस्मान्न मिथ्येति^१ ॥
एतदेवाह^२ ॥

न मिथ्यात्वमिति बुद्धिस्थम् ॥

ननु क्लृप्तदृष्टकारणाभावे जायमानस्य कथं न मिथ्यात्वम् ।
तत्राह ॥

भावनोपचयाच्छुद्धस्य^३ सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

यथा मद्भदादीनां पूर्वमपेक्ष्य कार्यकरणं, प्रकृतेस्तु न
कार्यकरणे कस्याप्यपेक्षा, तथा दृष्ट^४कारणाभावादपि^५
योगिनां भावनोपचयात्सर्वं संपद्यते ॥

भावनार्थं ध्यानमाह ॥

शुद्धस्य प्राणायामादिभिर्योगिनः । भावनायाः ध्यानस्य, उपचयात्
आधिकायात् । एवं सर्वं संपद्यते, न तत्र दृष्टकारणापेक्षा । नास्मदा-
दिवद्विषयसंकल्पो योगीति भावः । 'प्रकृतिवत्' प्रकृतिर्यथानपेक्ष्यैव
पूर्व^६ कारणं मद्भदादि कार्यं करोति तद्वत् ॥

१ तस्मान्न मिथ्येति is omitted in A । २ B तदेवाह । ३ B
शुद्धस्य instead of शुद्धस्य । ४ A दृष्टा० । ५ A •भावि instead
of •भावादपि । ६ b पूर्व० ।

ध्यानमाह ॥

‘रागापहतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

रागात् रजोगुणश्चलितत्वं^१, तदपहतिर्निश्चलितत्वं
ध्यानम् ॥

तत्सिद्धिः कथमित्यत आह ॥

रागस्य रजोगुणस्य उपहतिः, निश्चलत्वमिति यावत् ॥
तदुपायमाह ॥

वृत्तिनिरोधात्तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

वृत्तयः प्रमाणादयः^२ पञ्च, तन्निरोधात् तत्सिद्धिः
ध्यानसिद्धिः ॥

तन्निरोधः कथमित्यत आह^३ ॥

वृत्तयः प्रमाणादयः, तन्निरोधात् ध्यानसिद्धिः ॥
वृत्तिनिरोधोपायमाह ॥

धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

१ B रागोपहतिः, the reading of Mahādeva and of the other commentators ; C is totally corrupt here । २ A C insert त्वध्यानं here । ३ B प्रमाणादयः । ४ B C कथमित्यत आह ।

धारणा^१ नाभ्यादिदेशे चित्तधारणम् । आसनं स्व-
स्तिकादिः^२ । अनेन यमनियमप्राणायामप्रत्याहारा
उपलक्षिताः । स्वकर्म स्वजातिविहितकर्मानुष्ठानम् ।
इति वृत्तिनिरोधसिद्धिः ॥

नानासनेषु स्वमतमासनमाह ॥

धारणं नाभ्यादिदेशे चित्तधारणम् ॥

आसनमाह ॥

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३३ ॥^३

येन स्थैर्यं सुखं च^४ स्यात्तदासनमनुष्ठेयम् ॥

अन्यं निरोधोपायमाह ॥

सष्टम् ॥

वृत्तिनिरोधे उपायान्तरमाह ॥

निरोधश्चर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३४ ॥

१ C धारणं । २ A भ्यासादि० । ३ B omits the Visarga ।
४ B omits निरोधः । ५ Vijnāna and Nāgeśa transpose
aphorisms 33 and 34 । ६ B omits च ।

हृदिः रेचकम्^१ । विधारणं कुम्भकम्^२ । उपलक्षण-
मेतत् । पूरको ऽपि द्रष्टव्यः ॥

किं तत्त्वकर्मेत्यत आह ॥

वृत्तीनामित्यादि ॥ हृदिः रेचकः^३ । विधारणं कुम्भकः । पूरक-
स्याप्युपलक्षणम् । प्राणायामैरित्यर्थः ॥

स्वकर्म व्याचष्टे ॥

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मनुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

स्पष्टम् ॥

अन्यं वृत्तिनिरोधोपायमाह ॥

वृत्तिनिरोधोपायान्तरमाह ॥

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

वैराग्याद्विविधात्, अपरादलमिति प्रत्ययात्, परा-
ज्ज्ञानप्रसादमात्रात् । अभ्यासात् पौनःपुन्येन ध्यानात् ।
चः समुच्चये ॥

१ Thus all three MSS; the masculine form only
is given in the Petersburg Dictionary । २ A कुम्भक ।
३ A C कर्मव्याह । ४ c रेचक । ५ C •विहितं । ६ B •निरो-
धस्योपायमाह । ७ B omits परात् ।

दृष्टीनामवान्तरभेदमाह ॥

वैराग्यादलंप्रत्ययात्, तदभ्यासाच्च ॥

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्या मिथ्याज्ञानं, अस्मिता अभिमानः, रागः
अनुरागः, द्वेषः क्रोधः, अभिनिवेशः चास^१ इति विष-
येण^२ विषयि ज्ञानमुपलक्षितम्^३ ॥

अशक्तिमाह ॥

अशक्तिरष्टाविंशतिधा^४ ॥ ३८ ॥

तुष्टिमाह ॥

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

सिद्धिमाह ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

१ The commentary is so far repeated by Mahâdeva ।
२ A विषये, B विप्रियेण । ३ B •लक्षयति । ४ Mahâdeva
and the other three commentators add तु; the state-
ment in Aph.^३ 248, note 4, is not confirmed by my
MSS. with regard to Mahâdeva ।

चतुर्षु विपर्ययभेदमाह^१ ॥

चतुर्षु विपर्ययभेदानवान्तरानाह ॥

अवान्तरभेदाः^२ पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

पूर्ववदिति पूर्वाचार्यैरुक्ताः^३ । द्वापष्टिर्विपर्ययभेदाः । प्रकृतिमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वाम्बुद्विरविद्या तमो ऽष्टविषयत्वादष्टधा । देवा ह्यणिमादिकमात्मीयत्वेनाभिमन्यन्ते, सेयमस्मिता मोहो ऽष्टविषयत्वादष्टधा । शब्दादिषु तन्मात्रेषु पञ्चसु^४ दिव्यादिव्यतया^५ रागो महामोहो दशविषयत्वादशधा । शब्दादयो दश, अणिमाद्यष्टैश्वर्योपधानेन^६ सहिताः, ते चान्येनापहन्यमाना इति द्वेपस्तामिस्र अष्टादशविषयत्वादष्टादशधा । देवा ह्येतानुपभुञ्जाना असुरैरुपहन्यन्त^७ इत्यभिनिवेशस्त्वास्रान्धतामिस्रो ऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधा । एवं द्वापष्टिरिति ॥

१ A चतुर्व्यवान्तरविषयभेदमाह, C चतुर्षु अवान्तरभेदमाह । २ A C भेदात् । ३ B •रुक्ताः । ४ Corrected; the MSS. द्वापष्टिर्वि• । ५ A पञ्च, C पञ्चसु । ६ There is a large lacuna in C, beginning here and reaching into the commentary to aphorism 54; this defect is clearly due to the want of two leaves in the codex archetypus । ७ दशविषय• is missing in A । ८ A •पधाने । ९ B •रुपाहन्यन्ते ।

अशक्तिभेदानाह ॥

विपर्ययस्यावान्तरभेदाः पूर्वाचार्यैर्यथोक्तास्तथा बोध्याः । तथा हि, पञ्चानां विपर्ययभेदानां अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां तमः मोहः महामोहः तामिस्रः अन्धतामिस्र इति क्रमेण नामानि । अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तमः, सा चाष्टविधविषयत्वादष्टविधा । १देवा अष्टविधमैश्वर्यमासाद्यामृतत्वाभिमानिनो ऽणिमादिकमात्मौयं ग्रास्यतं मन्यन्ते, सेयमस्मिता मोहः, साप्यष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टविधा^२ । शब्दादिपञ्चसु, दिव्यादिव्यतया दशविधेषु, राग आसक्तिर्महामोहः, स च दशविधविषयत्वादशविधः । शब्दादयो दश, अणिमादयो ऽष्टौ, परस्पररेणोपहन्यमानाः कोपनीया भवन्तीति, तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रो ऽष्टादशविधविषयत्वादष्टादशविधः । देवा अणिमादिकमैश्वर्यमासाद्य शब्दादीन्विषयान्भुञ्जानाः 'शब्दादयो भोग्याः तदुपाधयश्चाणिमादयो ऽस्माकमसुरैर्जातृपहन्येरन्निति बिभ्यति, सो ऽयं चासो ऽभिनिवेशो महातामिस्रः, सो ऽप्यष्टादशविधविषयत्वादष्टादशविध इति संकल्पनया^३ द्विषष्टिर्विपर्ययभेदाः ॥

अशक्तिभेदानाह ॥

१ a c विपर्ययस्या० । २ a inserts शब्दादिपञ्च here । ३ ०त्व० is effaced in c । ४ c ०विधी । ५ a ०धि०; in b, धि is corrected in ध । ६ a संकल्पनया; this is corrected in संकल्पनया (c) in b ।

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

इतरस्याः अशक्तेः, एवं अनेकधाष्टाविंशतिधा । एका-
दशेन्द्रियवधाः^१

बाधिर्यं^२ कुष्ठितान्धत्वं^३ जडताजिघ्रता तथा ।

मूकताकौण्ड्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्तमुग्धताः^४ ॥

एतद्विषया एकादश बुद्धेः । नव तुष्टयः, अष्ट
सिद्धयः, तद्विपर्ययेण सप्तदश बुद्धेः । एवमष्टाविंशति-
रिति ॥

तुष्टिभेदानाह^५ ॥

पूर्वाचार्योक्ता एवाग्रक्तेर्भेदा ज्ञेयाः । ते च 'बाधिर्यं . . . . . मुग्धता'
इत्येकादशेन्द्रियवधाः । तुष्टयो नव, सिद्धयो अष्टौ, तद्विपर्ययेण
सप्तदश बुद्धेर्वधाः । इत्यष्टाविंशतिधा बुद्धेरशक्तिः ॥ जडता रसाज्ञानं,
कौण्ड्यं ग्रहणासामर्थ्यं, उदावर्तौ विसर्गासामर्थ्यं, मुग्धता विषयाग्रहणम् ॥
तुष्टिभेदानाह ॥

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

अनात्मन्यात्मबुद्ध्या प्रवर्तमाना आध्यात्मिकाश्चतस्रः ।

१ A पंचधा: instead of वधाः । २ B omits the Anu-
svāra । ३ B जडता० । ४ A a c पङ्गुत्वं । ५ B omits
the Visarga । ६ A भेदमाह । ७ The same S'loka as in
Aniruddha's commentary. .

आदिशब्दादाद्याः पञ्च ॥ प्रकृतिविवेकदर्शनाच्चेन्मुक्तिः,
 सैवोपास्या, किमात्मनेति प्रकृत्याख्या एका तुष्टिरम्भ
 इत्युच्यते । विवेकज्ञानादपि न साक्षात्, अदर्शनात्^१,
 व्रतग्रहणाद्भवविष्यतीत्युपादानाख्या द्वितीया तुष्टिः^२
 सलिलमुच्यते । व्रतादपि न साक्षात्, किं तु काला-
 ङ्गवतीति कालाख्या तृतीया तुष्टिरोध इत्युच्यते ।
 कालवशादपि न सर्वेषां मुक्तिः, किं तु भाग्यादेवेति^३
 भाग्याख्या चतुर्थी^४ तुष्टिर्दृष्टिरित्युच्यते । आत्मानम-
 धिक्कृत्येत्याध्यात्मिकाः ॥ पञ्चधा विषयोपरमादाद्याः^५
 पञ्च । विषयार्जनदुःखादुपरमे एका तुष्टिः पारमु-
 च्यते । रक्षणदुःखादुपरमे द्वितीया तुष्टिः सुपारमु-
 च्यते । क्षयं भावयतो दुःखादुपरमे तृतीया तुष्टिः
 पारपारमुच्यते । भोगदोषं भावयतो दुःखादुपरमे
 चतुर्थी तुष्टिरनुत्तमाभ उच्यते । नानुपहत्य^६ भूतानि
 भोगसिद्धिरिति दुःखादुपरमे पञ्चमी तुष्टिरुत्तमाभ
 उच्यते ॥ एवं नवधेति ॥

१ B साक्षादर्शनात् । २ •ती• is missing in A । ३ द्वि-
 तीया तुष्टिः is only found on the margin of B । ४ A
 भावादेवेति । ५ A चतुर्थ । ६ A याद्याः instead of बाद्याः ।
 ७ A transposes the two words: तुष्टिश्चतुर्थी । ८ A नानु-
 पहत्य ।

सिद्धेर्भेदानाह^१ ॥

तुष्टयो द्विधा, आध्यात्मिका बाह्याश्च । तच्च प्रकृतित्यतिरिक्तमा-
त्मानमधिष्ठत्य प्रवृत्ता आध्यात्मिकास्तसः, प्रकृत्युपादानकाल-
भाग्यनामानः ॥ तच्च प्रकृतितुष्टिर्यथा, प्रकृतित्यतिरिक्ते आत्मनि
ज्ञाते 'विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामः, तं च प्रकृतिरेव
करिष्यतीति तदर्थमसं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्त्रे^२ति^३
कस्यचिदुपदेशात् शिष्यस्य तुष्टिः, इत्यनेवाभ्य इत्युच्यते ॥ उपा-
दान^४तुष्टिर्यथा, 'प्राकृत्यपि विवेकख्यातिर्न प्रकृतिमात्राद्भवति (मा
भूत्सर्वस्य सर्वदा) प्रकृतिमात्रस्य सर्वान्प्रत्यविशेषात् । प्रव्रज्याहेतुका
तु सा । तस्मात्प्रव्रज्यामुपाददीयाः, कृतं ते ध्यानाभ्यासेनेत्युप-
देशान्तुष्टिः^५, सा च^६ सलिलमुच्यते ॥ कालतुष्टिर्यथा, 'प्रव्रज्यापि
सद्यो निर्वाणदा न^७ भवति, किं तु कालमपेक्ष्येति कालाप्ते
सिद्धिर्भविष्यति, अलमुत्तन्नतया तवेत्युपदेशान्तुष्टिरोच उच्यते ॥
भाग्य^८तुष्टिर्यथा, 'कालादपि न सर्वेषां मुक्तिः, अपि तु भाग्यादेव
कस्यचित् । अत एव^९ मदालसापत्यानां बाल्ये ऽपि मातुरुपदेशमा-
त्रादेव^{१०} विवेकख्यातिलाभेन मुक्तिरभूत् । तस्माद्भाग्यमेव हेतुर्नान्य'
इत्युपदेशान्तुष्टिर्दृष्टिरित्युच्यते ॥ बाह्याः पञ्च अनात्मनः प्रकृतिमह-
दहंकारादौनात्मेत्यभिमन्यमानस्यैव विषयोपरमे सति संभवन्ति^{१०} ।

१ Corrected; the MSS. 'भेदमाह । २ b c 'मेवास्त्रेति ।
३ b उपादाने । ४ b 'उपदेशे तुष्टिः । ५ b omits सा च ।
६ b puts न before सद्यो । ७ b भाग्या । ८ a c omit एव ।
९ b omits एव । १० c भवन्ति ।

तथा हि, शब्दादिषु पञ्चस्यपि विषयेषु अर्जनरक्षणस्यभोगहिंसा-
दोषदर्शनजन्मानः पञ्चोपरमा भवन्ति । तेषु च पञ्च तुष्टयो
भवन्ति । सक्चन्दनवनिताद्यर्जने बद्धदुःखमनुसंदधतो विषयोपरमे
तुष्टिरेका । अर्जितमपि धनादिकं राजादिभ्यो^१ विनष्टं भवतीति
तद्रूपेण 'महदुःखमिति भावयतो^२ विषयोपरमे तुष्टिर्द्वितीया ।
अत्यायासेनार्जितं रक्षितं च तद्बुध्यमानं^३ चोयत एवेति चयं भाव-
यतो विषयोपरमे तुष्टिस्तृतीया ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन ग्राम्यति ।

एविषा कृष्णवर्त्मव^४ भूय एवाभिवर्धते ॥

इत्युक्तेर्भोगाभ्यासात्कामा वर्धन्ते, ते च विषयाप्राप्तौ^५ कामिनं
दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे तुष्टिस्तुर्थी ।
नानुपपद्य भूतान्युपभोगः संभवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे
तुष्टिः पञ्चमी । एताश्च क्रमेण पारं, सुपारं, पारपारं, अनुपपद्य-
मानः, उत्तमान्^६ इति चोच्यन्ते । इति नव तुष्टयः ॥

सिद्धैर्भेदानाद्य ॥

जहादिभिः सिद्धिरष्टधा^७ ॥ ४४ ॥

१ a चोरादिभ्यो । २ b महदुःखमिति । ३ भावयतो is missing
in b । ४ a •वर्त्मव । ५ b विषयप्राप्तौ । ६ a
उत्तमान्भवः; च is obliterated in b । ७ This is the rea-
ding of Aniruddha only; the three other commentators
omit चष्टधा ।

ऊहस्तर्को मननमित्येका सिद्धिस्तारमुच्यते । शब्द-
ज्ञानं द्वितीया सिद्धिः सुतारमुच्यते । अध्ययनं तृतीया
सिद्धिस्तारतारमुच्यते । गुरुब्रह्मचारिणां प्राप्तिश्चतुर्थी^१
सिद्धी रम्यकमुच्यते । बाह्यान्तःशुद्धिः पञ्चमी सिद्धिः
सदामुदितमुच्यते । आध्यात्मिकदुःखविघातः षष्ठी
सिद्धिः प्रमोदमुच्यते । आधिभौतिकदुःखविघातः
सप्तमी सिद्धिर्मुदितमुच्यते । आधिदैविकदुःखवि-
घातो ऽष्टमी सिद्धिर्मोदमानमुच्यते । एवमष्टधेति ॥
प्राधान्येन विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिरिति चतुष्प्रकारां
अवान्तरभेदात्पञ्चाशत् ॥

उत्तरेण पूर्वपरित्यागात्सिद्धिरित्याह ॥

ऊहादिभेदैरष्टधा सिद्धिरित्यर्थः । ते च ऊहः शब्दो ऽध्ययनं
चतुर्विधाः सुहृत्प्राप्तिर्दानं चेति । अथ श्रौतकमात्पदार्थक्रमो
वक्ष्यामि नित्यभिप्रेत्य क्रमान्तरेण व्याख्यायन्ते ॥ तथापि सिद्धिरध्ययनं
नाम । विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामचरस्वरूपग्रहणं तार-
मुच्यते ॥ द्वितीया सिद्धिः शब्दः । शब्द इति तज्जनितार्थज्ञानं
सुतारमुच्यते ॥ तृतीया ऊहस्तर्कः, आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थ-
परीक्षणं, यदिदं मननमाहुः । सा ^२तारतारमुच्यते ॥ सुहृत्प्राप्ति-

१ Corrected; A •चतुर्थं, B •चतुर्थी । २ A आधिदैव ।
३ A चतुःप्रकारा । ४ A पर्ववत्परि । ५ Corrected; the
MSS. तारतरमुः ;

स्तुर्थी । न्यायेन परीक्षितमप्यर्थं न तावच्छ्रद्धते यावद्गुह्यश्रित्य-
 सन्नञ्चारिभिः सह न संवाच्यते,^१ तस्मात्सुहृदां गुर्वादीनां प्राप्ति-
 रावश्यकीति । सा च रम्यकमुच्यते ॥ दानं पञ्चमी सिद्धिः । दानं
 च विवेकज्ञानस्य शुद्धिः, 'दैर्घ्यं' शोधन' इत्यस्माद्दानपदोत्पत्तेः ।
 यदाह 'पतञ्जलिः 'विवेकख्यातिरविज्ञवा हानोपाय' इति । अवि-
 ज्ञवः शुद्धिः, सा च सवासनसंग्रथविपर्ययापरिहारेण विवेकसाक्षा-
 त्कारस्य स्वच्छप्रवाहे ऽवस्थानं, इयं तु न विनादरनैरन्तर्यदीर्घ-
 कालसेविता^२भ्यासपरिपाकाद्भवतीति दानेन कार्येण सो ऽपि
 संगृहीतः । सेयं सदासुदितमुच्यते ॥ इमाश्च पञ्चासुख्याः सिद्धयो
 हेतुत्वात् । तिस्रः पुनः फलत्वान्मुख्याः, आध्यात्मिकदुःखविघातः
 आधि^३भौतिकदुःखविघातः आधि^४दैविकदुःखविघातश्चेति । इमाश्च
 क्रमेण प्रमोदमुदितमोदमाननामानः^५ ॥ एवं पञ्च विपर्ययभेदाः,
 अशक्तिरष्टाविंशतिधा, तुष्टिर्नवधा, सिद्धिरष्टधेति पञ्चाशत्पदार्थाः ॥
 विपर्ययाशक्तितुष्टयश्च हेया इत्याह ॥

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरात् अशक्तिः इतरहानेन विपर्ययहानेन विना
 न सिद्धिः । एवं तुष्टितो ऽशक्तिहानेन विना न सिद्धिः ।
 एवं तद्वानेन विनेति ॥

१ b संवाच्यते, c संवाच्यते । २ b दैर्घ्यं । ३ c पात० ; this
 is corrected in पत० in b । ४ a •निता०, c •स्थनिता० in
 place of •सेविता० । ५ a b अधि० । ६ b •मोदमानः ।

सर्गे सति वैराग्यम्^१ । कति सर्गभेदा इत्यत्राह ॥

इतराणां विपर्ययाशक्तितुष्टीनां हानेन विना । इतरात् इतरस्यात्^२
अज्ञानात् । सिद्धयो न भवन्तीति शेषः । आसां सिद्धिपरिपन्वि-
नीत्वादिति भावः ॥ इतरादिति छान्दसम् । इतरेत्यत्र सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे पुंवङ्गावः ॥

सृष्टिभेदमाह ॥

दैवादिप्रभेदा^३ ॥ ५६ ॥

आदिशब्दात् षड्भेदाः । तथा च

दैवादौ षड्विधश्च स्यात्संसारः कर्मसंभवः ।

सुरोऽसुरो नरः^४ प्रेतो नारकस्तिर्यकस्तथा^५ ॥

स्थावराणां^६ नारकेष्वन्तर्भावः ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशोभत्वात्सर्वदा सृष्टौ न मुक्तिरित्यत
आह^७ ॥

सृष्टिरिति शेषः । आदिशब्दान्तैर्यग्योनो मानुष्यस्य । ब्राह्म्यः प्राजा-
पत्य ऐन्द्रः पैत्रो गान्धर्वो याज्ञो राक्षसः पैशाच इत्यष्टविधो देवः ।
पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति षड्विधस्तैर्यग्योनः । एकविधो

१ A योग्यं instead of वैराग्यं । २ a इतरादुत्तरस्यात् ।
३ A •प्रभेदाः । ४ A वरः । ५ B •स्तिर्यक् तथा । ६ B
स्थावरादीनां । ७ A •रित्यत्राह ।

मानुष्यः । ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्थ्यपि
वर्ण्यविशेषात् । इति समाप्तो भौतिकः सर्गः ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलत्वात्सर्वदा दृष्टौ कथं मुक्तिरित्यत आह ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिरा विवेकात् ॥४७॥

तत्कृते पुरुषकृते मोक्षार्थं सृष्टिः । विवेकपर्यन्तं प्रकृतेः
शीलमिदं विवेकज्ञानं यावत्प्रवर्तते, स्वभावस्यानपा-
यित्वात् ॥

कुच कथं सृष्टिरित्यत्राह ॥

विवेकज्ञानपर्यन्तमेव प्रकृतिः प्रवर्तते स्वभावात् ॥

कुच कथं सृष्टिरित्याह ॥

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

देवलोके ॥

नागलोके सृष्टिमाह ॥

तमेविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

पाताले ॥

मर्त्यलोके सृष्टिमाह ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

विशाला उद्रिक्ता^१ ॥

नन्वेकैकस्वर्गुणानामन्योऽन्यमियुनभावात्कथं प्र-
कृतेः^२ सृष्टिवैचित्र्यमित्यत्राह ॥

भुवःप्रभृतिसत्यानां^३ सत्त्ववज्रला । मूलतः सृष्टिः पद्मादिस्त्रावराना
तमोवज्रला । मध्ये^४ रजोवज्रला, धर्माधर्मानुष्ठानपरत्वाद्दुःखवज्रल-
त्वाच्च^५ ॥

एकस्याः प्रकृतेः सृष्टिवैचित्र्यं कथम् । तदाह ॥

कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

यथा गर्भदासो विचक्षणो विचित्रं कर्म कुरुते प्रभो-
रर्थाय, तथा प्रधानं पुरुषार्थं विचित्रां सृष्टिं कुरुते
कर्मवैचित्र्यात् कर्मलाभात् ॥

उत्तरोत्तरभूमिलाभात्कृतकृत्यस्य किं मोक्षेणेत्यत
आह^६ ॥

१ B उद्रिक्ताः । २ •स• is corrected; A •त्व•, B •त्वं• ।
३ B transposes कथं प्रकृतेः । ४ a b सत्त्वता । ५ c inserts
किं तु here । ६ a •वज्रला, c •वज्रत्वाच्च । ७ A •त्वचाह ।

गर्भदासो यथा विधिं कर्म कुरुते प्रभोरर्थं तदत् ॥

ननु कर्मविधिश्चादुत्तरोत्तरभूमिस्त्राभे किं मोक्षेणेत्यत आह ॥

आवृत्तिस्तत्रापि, उत्तरोत्तरयोनियोगाच्चेयः ॥ ५२ ॥

उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मस्त्राभे ऽपि संसारे आवृत्तिः ।
तस्माच्चेयः संसारः ॥

एतदेवाह ॥

उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मस्त्राभे ऽप्यावृत्तिर्यतो, ऽतः संसारो ज्ञेयः ॥

समानं^१ जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तम् ॥

कारणे प्रकृतौ लयादेव कृतकृत्यस्य किं मोक्षेणेत्यत
आह ॥

स्रष्टुम् ॥

प्रकृतिलयात्कृतकृत्यतां निरस्यति ॥

न कारणलयात्कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

१ a b उत्तरविशिष्टः । २ असमान; "Mahādeva has, instead of समानं, सर्वत्र" Aph.^३ 256, note 3 ।

भवेद्वं, यदि प्रकृतिस्त्रीनस्य न पुनरावृत्तिः । न त्वेवं,
पुनरावृत्तिश्रुतेः । तथा च^१

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं,^२ सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ।

निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ॥

यथा स्नानार्थं मग्नस्य पुनरुत्थानं, तथा प्रकृतिस्त्रीन-
स्येत्यर्थः ॥

नित्यत्वाद्यथा नात्मनो^३ बन्धस्तथा प्रधानस्यापीत्यत
आह^४ ॥

‘पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका’ इत्युक्तेः कारणस्त्रीनस्य
मग्नवत्पुनरुत्थानप्रतीतेः । ‘निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते’
इत्युक्तेस्तु न मुक्तौ पुनरावृत्तिः ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वाविशेषे कुतः प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वम् ।
तथाह ॥

अकार्यत्वे ऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

१ B वा instead of च । २ B पूर्णं । ३ A चा० । ४ B
नित्यत्वादात्मनो न । ५ B ० तथाह ।

अकार्यत्वमप्रयोजकं, किं तु परतन्त्रत्वं, तच्च प्रकृता-
वस्तीति । तद्योगाच्च बन्धयोगः ॥

पर^१ आत्मा किंरूप इत्यत्राह ॥

अकार्यत्वे ऽपि नित्यत्वे ऽपि तद्योगः सृष्ट्ययोगः पारवश्यात्
परार्थत्वात् ॥

प्रकृतेरचेतनाया अधिष्ठाता चेतनः कश्चिदस्ति, स च सर्ववित्सर्व-
कर्तेति मतं दूषयति ॥

स हि सर्ववित्सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

प्रकृतिप्रतिबिम्बितत्वादेवमभिमानः ॥

तात्त्विकमेव कर्तृत्वं भवतु, किं प्रतिबिम्बकल्पनया,
तथा च न्यायाभिमत एवेश्वरो ऽस्तीत्यत्राह ॥

य इति प्रकृतिपदार्थ एवेत्यर्थः । प्रकृतेः परिणामित्वेन ज्ञानवृत्ति-
रूपपरिणामसंभवादिति भावः ॥

ईश्वरकारणत्वप्रतिपादकश्रुत्यादौ नामप्ययमेवार्थ इत्याह ॥

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

१ बन्ध is missing in A । २ A C प्रकृत । ३ Here be-
gins a lacuna in b which extends as far as प्रधान० in
Aphorism 58 ; in place of the omitted text, the fol-
lowing words are given : •पि प्रकृतिपरत्वेनैव निर्वाहः ।

यद्यस्मद्भिमत आत्मेऽश्वरो, भवतु । न्यायाभिमतं च^१
प्रमाणं नास्ति । एतच्च प्रथमाध्याये 'ईश्वरासिद्धेरिति'
सूत्रे वर्णितम् । द्वितीयाध्याये 'विमुक्तविमोक्षार्थमिति'
सूत्रे स्वार्थं परार्थं च प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम् । अत्र
स्वार्थस्य गौणत्वम् ॥

परार्थत्वमेवाह ॥

सिद्धिः ज्ञानं, सिद्धा प्रमाणजन्या ॥

प्रधानं किमर्थं प्रवर्तते । तच्चाह ॥

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतो ऽप्यभोक्तृत्वादुपकुक्षुम-
वहनं वत् ॥ ५८ ॥

चेतनस्यापि परार्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते, 'ययोद्गः कुक्षुमं
वहति । 'अचेतनायास्तु प्रकृतेरभोक्तृत्वात्परार्थमेव
प्रवर्तनमिति ॥

चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नाचेतनस्येत्यच्चाह ॥

परार्थं पुरुषार्थम् । अपिरेवार्थं । स्वतः अभोक्तृत्वादेवेत्यर्थः ॥

१ B •भिमतमेव । २ B पि• instead of वि• । ३ A अत्रस्या• ।
४ •वहन• is omitted in A । ५ Here begins a lacuna
in A, reaching to the end of Aphorism 59 । ६ The
latter half of the commentary, together with the
Avatârana, is omitted in C ।

सङ्कुम्भमवदिति दृष्टान्तेन चेतनस्यैव परार्थप्रवृत्तिमाशङ्क्याह ॥

अचेतनत्वे ऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५८ ॥

यथा क्षीरमचेतनं वत्सार्यं प्रवर्तते, तथा प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते ॥

दृष्टान्तान्तरमाह ॥

यथा क्षीरं वत्सविवृक्षार्थं प्रवर्तते ॥

दृष्टान्तान्तरमाह ॥

कर्मवद्दृष्टेर्वा^१ कालादेः^२ ॥ ६० ॥

यथा कृषीवद्येन कृतं^३ कर्म धान्यारोपणादि^४ कालादेव फलति, न च दृष्टाश्चेतनाः । आदिशब्दाद्दृष्टं ग्राह्यम् ॥

उद्भ्रस्यापि ताडनादिभयाभिसंधानात्प्रवृत्तिर्दृश्यते,
न चा^५चेतनायाः प्रकृतेरभिसंधानमस्तीत्यत्राह ॥

१ A कर्मकरकृतं वा, C कर्मकरकृतवदा; Mahâdeva's reading is, as his explanation shows, कर्मवद्दृष्टेर्वा which is given quite clearly in c. २ Cf. Aph.^३ 262, note 3.

३ A कृत. ४ B धान्यारोपणादि. ५ There is a lacuna in A, extending down to दृश्यते in the next Avatârâṇa. ६ ६० is missing in B. ७ च is omitted in B.

क्रियते उच्यते इति कर्म । ह्यविवेकानुपेक्षमानं बीजादि दृष्टिमपेक्ष्य
काणादृष्टे वापेक्ष्य दृष्टादिरूपेण परिणमते, तथा प्रधानमपि ॥
उच्यते तावन्मभियापि कुकुमवहनं घटते, प्रकृतेरचेतनत्वेन तु
न^१ स्वार्थानुसंधानमित्यत आह ॥

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसंधानादृत्यवत् ॥ ६१ ॥

यथा गर्भदासमृत्यः^२ स्वामिन्यभिसंधान^३ शून्यः स्वभावा-
देव कार्यं करोति, तथा प्रकृतिरिति^४ ॥

पञ्चान्तरमाह ॥

गर्भदासो हि स्वभावादेव स्वामिकार्यं करोति, न स्वार्थमनुसंधा-
येति प्रसिद्धम् ॥

कर्माकृष्टेर्वाप्यनादितः ॥ ६२ ॥

अनादित्वात्संसारस्य धर्माधर्माकर्षणात्प्रधानं प्रवर्तते^५,
यथा पुंसां कर्मवशादचेतना^६ अपि दृष्ट्याः फलन्तीति ॥

१ b काणादृष्टे वा०; the reading given above (ac) is corrected in काणादृष्टेर्वा in c । २ तु न is omitted in ab । ३ A गर्भमृत्यः । ४ A •भिसाधनं, B •भिसाधनं । ५ इति is omitted in B । ६ अपि is omitted by the three other commentators, cf. Aph.^३ 264, note 1 । ७ B वर्तते । ८ B •वशादेवाचेतना ।

युक्तिबहुत्वात्पुनर्वचनं न^१ पुनरुक्ततादोषायेत्यत
आह^२ ॥

अनादित्वात्संसारस्य धर्माधिर्मोपोदलितं प्रधानं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

अतश्चलो ऽपि पथं वदितव्यमित्याशयेनाह ॥

विविक्तबोधात्सृष्टिनिवृत्तिः^३ प्रधानस्य सूक्ष्मवत्पाके
॥ ६३ ॥

पुरुषार्थं सृष्टिः । तन्निवृत्तिस्तु^४ प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञा-
नात्, यथा रूपकारः पाकं कृत्वा निवर्तते ॥

उपदेशाद्विवेकज्ञाने ऽपि मुक्तिर्न दृश्यत इत्याह^५ ॥

यथा रूपकारः पाकं कृत्वा निवर्तते ॥

अथपि विवेकज्ञाने कुतो न मुक्तिरित्याशङ्क्याह ॥

इतर इतरज्जहाति तदोपात्^६ ॥ ६४ ॥

न यथा कथंचिदोषमाचामुक्तिः, किं त्विन्द्रियादितर

१ पुनर्वचनं न is missing in B; A has पुनरवचने न । २ A •आह, C •त्याह । ३ A •निवृत्तिः । ४ B omits तु । ५ B इत्यर्थः, C इत्याह । ६ B इतर इतरज्जहाति, cf. Aph.^३ 265, note 3; this reading is peculiar to Aniruddha; the other commentators have इतर इतरवत्तदोपात् (my MSS. a b of Mahādeva omit तत्) ।

आत्मा इतरतन्मधानं^१ जहाति ध्यानादिना पृथक्करोति,
तद्दोषात् प्रकृतेश्चलत्वादिदोषदर्शनात् ॥

मोक्षस्वरूपमाह ॥

इतरः केवलविवेकज्ञानवानपि इतरवत् विवेकज्ञानरहितवत्, तस्य
विवेकज्ञानस्य दोषात् मग्नयविपर्ययस्वरूपात् । तथा च विवेकज्ञानस्य
शुद्ध्यर्थं तत्त्वाभावे यतनीयमिति भावः ॥

मोक्षस्वरूपमाह ॥

द्वयोरैकतरस्य^२ वीदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः । प्रकृतेरौदासीन्यं विवेकिनं प्रत्य-
प्रवर्तनं^३, पुरुषस्यौदासीन्यं प्रकृत्यनभिषङ्गः^४ । 'एक-
तरस्येत्यात्मनः', तस्यैव मुख्यत्वात् ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलाया औदासीन्ये सर्वमुक्तिप्रसङ्ग
इत्यत्राह ॥

विवेकिनं प्रत्यप्रवृत्तिः प्रकृतेरौदासीन्यं, प्रकृत्यनभिषङ्गः पुरुषस्य ।
एकतरस्य आत्मनः, मुख्यत्वात्तस्य ॥

प्रकृतेरौदासीन्ये सर्वमुक्तिः स्यात् । अत आह ॥

१ A B insert न here । २ A C द्वयोरैकतरस्य । ३ A • प्रव-
र्तने । ४ A B • नभिषङ्गः । ५ Corrected ; A इतरस्योपात्मनः,
B एकतरस्योपात्मनः, C इतरस्येत्वात्मनः ।

अन्यसृष्ट्युपरागे ऽपि न^१ विरज्यते^२, प्रबुद्धरज्जु-
तत्त्वस्यै^३वोरगः^४ ॥ ६६ ॥

न प्रवृत्तिशीलाया औदासीन्यं, स्वभावत्यागदोषात् ।
किं तु विवेकिनं प्रत्यप्रवर्तने ऽज्ञानप्रति सृष्ट्युपरागे
ऽपि सृष्टिकरणे^५ ऽपि न विरज्यते सृष्टौ न प्रवर्तते ।
यथा रज्जौ सर्पभूते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वकस्यै^६वोरगः सर्प-
भ्रमो निवर्तते, न त्वज्ञातरज्जुतत्त्वस्य ॥

अथ न्यायमाह ॥

उपरागः करणम् । ज्ञानिनं प्रत्यौदासीन्ये ऽपि अज्ञानिनः प्रति
प्रवर्तते । दृष्टान्तः स्पष्टः ॥

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

विवेकिनं प्रति कर्मणो निमित्तस्याभावात् न बीजं
विनाकुरो भवति । श्रुतिरपि

१ “Nāgeśa has अन्यसृष्ट्युपरागात्” Aph.^३ 267, note 2 ।

२ Mahādeva विरमते च०, Nāgeśa निवर्ततेऽ । ३ Vijiñāna
perhaps •स्ये० ; cf. the different notes in Aph.^३ । ४ A
प्रति instead of प्रत्य० । ५ C •अ० instead of the Ava-
graha । ६ Corrected; the MSS. •कारणे । • B omits
•क० । • C A B •स्ये० ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिम्बिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

अदृष्टस्य^१ बुद्धिकार्यत्वादहंकाराद्युत्पत्तौ भवत्वदृष्ट-
'सहायता, प्रकृतेः स्वकार्यकरणे कादृष्टसहकारितेत्य-
चाह ॥

सृष्टौ हि कर्मापि निमित्तमित्युक्तम् । तच्चाज्ञानिनो ऽस्ति^२, ज्ञानिनो
नास्ति, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रुतेः ॥

अदृष्टस्याकारणत्वे ऽप्याह ॥

नैरपेक्ष्ये^३ ऽपि प्रकृत्युपकारे^४ ऽविवेको निमित्तम्
॥ ६८ ॥

अदृष्टनैरपेक्ष्ये^५ ऽपि प्रकृतेरविवेकः सहकारीति ॥

प्रकृतिर्निवृत्तिं दृष्टान्तेनाह ॥

अदृष्टनैरपेक्ष्ये ऽप्यविवेकः प्रकृतिप्रवृत्तावपेक्षितः ॥

प्रकृतेर्निवृत्तिं दृष्टान्तेनाह ॥

१ B अदृष्ट । २ There is a lacuna in A, extending to the next अदृष्ट in this commentary । ३ a omits अज्ञानिनो ऽस्ति । ४ B C नैरपेक्ष्ये । ५ A C insert •प्य• ।
६ B C नैरपेक्ष्ये । ७ B प्रकृतेः, C प्रवृत्तः ।

नर्तकीवत्प्रवर्तकस्यापि^१ निवृत्तिश्चारितार्थान्॥६९॥

यथा नर्तकी परिषच्चारितार्थान्निवर्तते, तथा प्रकृति-
रपि पुरुषस्य विवेकचारितार्थात्सर्गान्निवर्तते ॥

निवृत्तापि प्रकृतिः कुतो ऽपि कारणात्प्रवर्तिष्यत
इत्यत्राह ॥

नर्तकी यथा सभ्याग्रत्यात्मानं प्रदर्श्य नृत्यान्निवर्तते, तथा प्रधानमपि ॥

नर्तकीवत्पुनः कदाचित्प्रवर्तिष्यते । नेत्याह ॥

दोषबोधे^२ ऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य, कुलवधूवत्
॥ ७० ॥

स्वदोषविज्ञानाद्विवेकेन प्रकृतेर्नोपसर्पणं^३, यथा कुल-
वधूः परपुरुषेण^४ दृष्ट्वा 'न पुनस्तद्दर्शनं मे^५ भविष्यती'-
त्यवहित्यां^६ कुरुते ॥

यस्य बन्धस्तस्य मोक्षः । न च पुरुषस्य तौ स्त
इत्यत्राह ॥

१ B प्रवृत्तस्यापि, the reading of the other commen-
tators । २ A बोधो । ३ A प्रकृतेर्नोपसर्पणी, C प्रकृतेर्नापि-
सर्पणं । ४ A •न instead of •य । ५ B omits मे । ६ C
•त्ववाहित्या ।

विवेकज्ञानाच्च दोषबोधे सति उपसर्पणं नैवेत्यर्थः । कुलवधूर्यथा
'परपुरुषेण दृष्टाहमि'ति जानाना नोपसर्पति तम् ॥

बन्धमोक्षौ च पुरुषस्याविवेकादेव, न तु स्वाभाविकावित्याह ॥

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकाद्वते ॥ ७१ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकाद्वन्धमोक्षावित्यभिमानमात्रमिति ॥

असत्यस्य^१ सत्यपूर्वकत्वात् कस्य बन्धमोक्षौ सत्यावि-
त्यत्राह ॥

एकान्ततः स्वाभाविकौ ॥

प्रकृतौ स्वाभाविकावित्याह ॥

प्रकृतेराञ्जस्यात्ससङ्गत्वात्, पशुवत् ॥ ७२ ॥

आञ्जस्यात् तत्त्वतः । ससङ्गत्वात् गुणयोगात् । यथा
पशुः सङ्गात् गुणयोगात् बध्यते । तस्मात्प्रकृतेर्बन्ध-
मोक्षौ सत्यौ । अविवेकिनं प्रति प्रवर्तनमेव बन्धः,
मोक्षः पुनर्विवेकिनं प्रत्यप्रवर्तनम् । तेन च^२ न स्वभा-
वप्रच्युतिदोष इति ॥

केन रूपेण प्रकृतिरात्मानं बध्नाति केन च विमो-
चयती^३त्यत आह^४ ॥

१ A पुरुषनिवर्तकाद् । २ A असत्य । ३ C omits च ।

४ B omits केन च विमोचयति । ५ B •त्याह ।

आश्चर्यात् तत्त्वतः । सप्तज्ञत्वात् गुणयोगात् तत्त्वात्^१ । प्रकृतिगत-
थोरपि बन्धमोचयोर्विवेकाग्रहात्पुरुषसंबन्ध इति भावः ॥

प्रकृतिः कियद्गौ रूपैरात्मानं बध्नाति । तदाह ॥

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं, कौशकारवत्,
विमोचयत्येकेन रूपेण^२ ॥ ७३ ॥

रूपैः सप्तभिर्धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानिश्वर्यै-
र्बध्नाति । विमोचयत्येकेन रूपेण ज्ञानेन ॥

काम्याकाम्यकर्मभ्यां^३ भुक्तिर्मुक्तिश्चेति । तत्त्यागे
दृष्टहानिरित्यत्राह ॥

सप्तभिर्धर्मवैराग्यैश्वर्याज्ञानाधर्मावैराग्यानिश्वर्यैः । एकेन ज्ञानेन ॥

ननु विवेकख्यात्यर्थं निरन्तरं ध्यानानुष्ठाने मुक्तिहेतुभूतकर्म-
णां^४ त्यागात् मुक्तिर्न स्यादित्यत्र आह ॥

निमित्तत्वमविवेकस्येति^५ न दृष्टहानिः^६ ॥ ७४ ॥

१ Corrected; my MSS. तत्त्वात् । २ a •त्युच्ये । ३ A C कोष • । ४ Nāgēsā omits वि • । ५ Vijñāna and Nāgēsā •त्वेकरूपेण । ६ A inserts ज्ञान here । ७ B omits अवैराग्य । ८ A B •कर्मभ्यां । ९ c •कर्म । १० B offers the reading of the other commentators by omitting इति । ११ A दृष्टहानिः ।

अदृष्टस्य ज्ञानद्वारेण परंपरया कारणत्वं मुक्तौ ।
संसारस्य तु कारणमविवेकः । तस्मान्न दृष्टहानिरिति ॥

विवेकश्च^१ कथं स्यादित्यचाह^२ ॥

संसारस्य कारणमविवेकः, तच्चिदुक्तये विवेकख्यातावेव यतनीयम् ।
तेन न दृष्टफलमुक्तिहानिर्भविष्यति । कर्मतस्तु चित्तशुद्धिद्वारा
मुक्तिः फलमिति तद्वृत्तिमित्युच्यते ॥

विवेकः कथं स्यात् । तत्राह ॥

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेती^३ति त्यागादिवेकसिद्धिः ॥७५॥

स्पष्टम् । श्रुतिश्च 'स एष नेति नेत्यात्माऽदृष्टो, न हि
यद्वाते, ऽशीर्यो, न हि शीर्यते' इत्यादि ॥

यदि तत्त्वाभ्यासादिना मोक्षः, उपदेशानन्तरं सर्व-
शिष्याणां मुक्तिः स्यात्, अभ्यासस्य तुल्यत्वादित्यचाह ॥

नेति नेतीति तत्त्वाभ्यासात् देहेन्द्रियादिवैलक्षण्येनात्मनः पुनःपुन-
श्चिन्तनात्, त्यागात् संन्यासात् च विवेकसिद्धिः विवेकसाक्षात्कारः ।
तथा च श्रुतिः 'अथात आदेशो नेति नेती'ति 'त्यागेनैके अमृत-
त्वमानश्रुरिति च ॥

१ B omits च । २ B •त्याह । ३ c omits त ! । ४ a न
दृष्टमि • । ५ •ती • is omitted, in A C ।

नन्वभ्यासेन चेद्विवेकसिद्धिद्वारा मोक्षः, तर्हि सर्वेषां शिष्याणां
स्यादेकदा, अभ्यासाविशेषात् । अत आह ॥^१

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

उत्तममध्यमाधमशक्तिभेदादेकदेति न नियमः ॥

यदि विवेकान्मुक्तिः, कथं विवेकिनो भोगदर्शन-
मित्यत्राह ॥

बाधितानुवृत्तेर्मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥

तीव्रविवेकस्योपभोगो नास्ति । मध्यविवेकस्याप्युप-
भोगो रागाभावादलमिति^२ ज्ञानेन बाधितत्वाद्वास-
नानुवृत्तिमाचम् । उपारूढफलं^३ कर्मोपभोगात्क्षिणो-
मीत्युपभुङ्क्त इति ॥

मध्यविवेकिनः स्वरूपमाह ॥

मध्यत्वं नाम विदेहमुक्तिप्रतिबन्धकप्रारम्भशेषवत्त्वम् । तदतो विवे-

१ This Avatârana is given, in all three MSS., as commentary to aphorism 76; in fact, there is either no comment by Mahâdeva on the next Sûtra, or it is lost । २ Mahâdeva अधिकारः, cf. Aph.^३ 277, note 4 ।

३ So reads Aniruddha only ; the other commentators have बाधितानुवृत्त्या मध्यः, cf. Aph.^३ 278, note 3 । • B •
•भावादववति! । ५ B •षव ।

कात् उपभोगो ऽपीत्यन्वयः । रागद्वेषाभावात् 'बाधितस्य' हर्ष-
विषादयोरप्रयोजकस्य कामानुत्पादकस्यापि 'अनुवृत्त्या' प्रारब्ध-
कर्मफलत्वेनावश्यकतया । तथा च विवेक्यविवेकिनोरुपभोगे महान्भेद
इति भावः ॥

मध्यविवेकिनः स्वरूपमाह ॥

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

मुक्त इव मुक्तो रागाभावाद्भर्मानुत्पत्तेश्च^१ । श्रुतिरपि^२
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥
जीवतो मुक्तिरित्यनुपपत्तेरिदमाह ॥

जीवन्नपि मुक्त इव ॥

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह ॥

उपदेश्योपदेष्टृत्वात्तत्किञ्चिः ॥ ७९ ॥

तीव्रविवेकिनो^३ बाह्यासंवेदिन उपदेष्टृत्वमेव नास्ति,

१ "The च is omitted by Vedānti Mahādeva" Aph.^३
279, note 2 । २ च is omitted in B । ३ श्रुतिरपि is
omitted in B । ४ a b c उपदेशो । ५ a उपदेशः । ६
B विपाकिनो । ७ B बाह्यः ।

मन्दविवेकिनो ऽप्यज्ञानान्नोपदेष्टृत्वं, किं तु स उप-
देश्यः । उपदेष्टा मध्यविवेकी । अतस्तत्सिद्धिः जीव-
न्मुक्तसिद्धिः ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति ॥

जीवन्मुक्तस्य रागाद्यभावान्नोपदेष्टृत्वसंभवः, मन्दविवेकी^१ तदुपदेश्यः ।
तथा च तदुपदेष्टृत्वाज्जीवन्मुक्तिसिद्धिः ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति ॥

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

उवाच 'जीवन्नेव हि विद्वान्दर्पायासाभ्यां विमुच्यत'
इति ॥

मन्दविवेको ऽप्युपदेष्टा भविष्यतीत्यचाह ॥

'समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमि'ति, 'तस्मै स विद्वानुपसन्नाय
सम्यगि'ति श्रुतिः विदुष उपदेष्टृत्ववादिन्यप्यस्ति ॥

विपक्षे बाधमाह ॥

इतरथान्यपरंपरा ॥ ८१ ॥

अज्ञानी गुरुः, किं च शिष्यो ऽज्ञातेति^२ ॥

१ b •न्नोपदेष्टृत्वे, c •न्नोपदेष्टृत्वं • । २ c •क्तिः । ३ B ऽज्ञातेति ।

उपदेशे हि ज्ञानान्मोक्षः, उपदेशानन्तरं मुच्येत,
किं विलम्बेनेत्यत्राह ॥

अज्ञानिना कथमज्ञान्युपदेशः ॥

ज्ञानिनः शरीरं कथं तिष्ठतीत्याह ॥

चक्रभ्रमणवद्भूतशरीरः ॥ ८२ ॥

यथा दण्डापगमे संस्कारवशाच्चक्रं भ्रमति, तथा विवेकि-
नामपि देहधारणकर्मणो ऽक्षीणत्वान्न तत्क्षणान्मुक्तिः,
किं तूपभोगादिना^१ कर्मक्षयादिति । तथा च श्रुतिः
दीक्षयैव नरो मुच्येत्तिष्ठेन्मुक्तो ऽपि विग्रहे ।
कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नो ऽपि अनेहटः ॥

तस्मादस्ति जीवन्मुक्त इत्याह ॥

यथा दण्डेन भ्राम्यमाणं चक्रं निवृत्ते ऽपि दण्डे भ्राम्यत्येव, एवं
विवेकिनं प्रति प्रकृतेर्निवृत्तावपि^२ पूर्वव्यापारेण जातं शरीरं
तिष्ठतीत्यर्थः ॥

ननु दण्डक्रियाया^३ अभावे ऽपि तत्संस्काराङ्गमणमस्तु, रागाद्य-
भावे उपभोगस्तु कथं स्यात् । अत आह ॥

१ AC तूपभोगध्यानादिना । २ C •विमित्तावपि । ३ C
•क्रिया ।

संस्कारलेशतत्त्वसिद्धिः ॥ ८३ ॥

जीवन्मुक्तिसिद्धिः ॥

कदा परममुक्तिरित्यचाह ॥

संस्कारो रागादीनां, स एव लेशो रागाद्याभास इत्यर्थः । तत-
स्तत्त्वसिद्धिः उपभोगसिद्धिः । अत एव विवेकिनां रागादिदर्शने ऽपि
न तद्वागादि, किं तु रागाद्याभास^१ एवेति भावः ॥

विदेष्टमुक्तिमाह ॥

विवेकान्निर्गोपदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यो, नेतरान्ने-
तरात् ॥ ८४ ॥

निःशेषेण^२ चिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तौ कृतकृत्यः,
परैर्मुक्तिप्राप्तेः^३ । नेतरात् कर्मण इति^४ ॥ नेतरादिति
वीक्षाध्यायपरिसमाप्तौ ॥

उपभोगेन प्रारब्धसमाप्तौ प्रोक्तचिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तौ कृतकृत्यो
मुक्तो भवति । कर्मणो मुक्तिहेतुत्वाभावमुपसंहरति 'इतरस्मात्'
कर्मणः । इतरादिति तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा ह्यान्द-
सत्वं वा स्वीकृत्य संगमनीयम् ॥ वीक्षाध्यायसमाप्त्यर्था ॥

१ A संस्कारलोपस्त, a संस्कारालेशतत्त्व. २ A C prefix
ब. ३ ०भा० is effaced in c. ४ A निःशेष. ५ C परं.
६ C ०प्राप्तः. ७ B omits this clause.

इति 'कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ वैराग्याध्याय-
स्तृतीयः' ॥ वैराग्यानन्तरं शिष्यप्रबोधायां स्थायिकार्थं
चतुर्थाध्यायारम्भः ॥

इति वेदान्तिमहादेवकृतवृत्तिसारे द्वितीयोऽध्यायः ॥ वैरा-
ग्यानन्तरं शिष्यप्रबोधायां स्थायिकाप्राप्त्यस्तुर्थाऽध्यायः ॥

---

१ A ओ before कापिल । २ A •सूत्रे । ३ AC add
समाप्तः । ४ B omits •या• । ५, ६ C •चतुर्था• ।

राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

कश्चिद्राजपुत्रो गण्डक्षयजन्मा निःसारितः 'शबराधि-
पेन गृहीतः पुत्रत्वेन तदाचारमात्रं जानाति । अथा-
पुत्रस्य राज्ञो मरणे ऽमात्यैरानीय प्रबोधितो 'न त्वं
शबरः, राजपुत्रो ऽसीत्युक्तो' भट्टित्येव पूर्वसंस्कार-
वशाद्राजपुत्राचारं गृहीतवान् । एवं मन्दानामपि
प्रबोधाद्योपदेशो देय इति ॥

आस्थायिकान्तरमाह ॥

'राजसूत्रोः सतिप्राप्तौ व्याधैभावो निवर्तते यथैवमात्मनो
ऽक्षये'त्युक्तीत्या गुरुणां तत्त्वोपदेशादवश्यं कृतकृत्यता भवति ।
उक्तं च गारुडे

यदाविष्टो दिजः कश्चिच्छूद्रो ऽहमिति मन्यते ।

यदनाग्रात्पुनः स्त्रीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा° ॥

मायाविष्टस्तथा जीवो देहे ऽहमिति मन्यते ।

मायानाग्रात्पुनः स्त्रीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥

इति ॥

१ c राजपुत्रवत्तत्त्वो° । २ C शबरा° । ३ A C पात्रैरा° । ४ B
°तुक्ते । ५ b व्याधि°, c व्याध्या° । ६ c गुरुणा । ७ b तथा ।

प्रसङ्गेनाप्यात्मज्ञानान्मुक्तिरित्याह ॥

पिशाचवदन्यार्थोपदेशे ऽपि ॥ २ ॥

कश्चिदाचार्यो 'विजने उपदेशं गृहाणे'ति शिष्यमा-
दायाटवो प्रविश्योपदेशं दत्तवान् । गुल्मान्तरितेन
पिशाचेन श्रुतम् । तस्यापि मुक्तिरभूत् । प्रसङ्गेना-
प्यात्मज्ञानान्मुक्तिरिति वाक्यार्थः ॥

अत्र विशेषमाह ॥

केनचिद्गुरुणा विजने शिष्य उपदिश्यमाने^१ ऽन्तर्हितेन केनचित्पिशा-
चेन तदुपदेशः श्रुतः, मुक्तश्च सो ऽभूदित्याख्यायते । एवमन्यो
ऽप्यन्यार्थोपदेशान्मुच्यते ॥

अत्रैव कंचन विशेषमाह ॥

आवृत्तिरसकदुपदेशात् ॥ ३ ॥

तीव्रवैराग्याणां श्रुतिमात्रान्मोक्षो भवतु । मन्दानां
निरन्तरोपदेशादावृत्तिः करणीया ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

तीव्रवैराग्यैः सहृदुपदेशश्रवणादेव मोक्षो लभ्यते मन्दैस्सहृदुप-
देशात्, आवृत्तिः बोधादृत्तिरादरणीया ॥

न चोपदेशार्थं^१ गुरुरावश्यक इत्याह ॥

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

कश्चिद्ब्राह्मणो दारिद्र्याद्गुर्विणीं भार्यां तत्पितृगृहे^२
निक्षिप्य प्रतिग्रहार्थं देशान्तरं गतो बहुना कालेन
गृहमागतः पुत्रं दृष्ट्वा न ज्ञातवान्^३, तन्माता भर्तारं
पुत्रं च विज्ञापितवती । तत उभयोरपि ज्ञानमभूत् ।
गुरुं विना सहृदुपदेशादपि^४ तत्त्वज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

उभयोः गुरुशिष्ययोः दृष्टत्वात् दृष्टार्थत्वात् । नात्र ज्ञाने गुरु-
नियमः, किं त्वभ्रान्तानामेवोपदेशः कार्यः । अधिकारिणा फल-
माप्तव्यमिति ॥ तच्च दृष्टान्तः पितापुत्रवदिति । कश्चिद्दरिद्रो ब्राह्मण
आत्मनो भार्यां गुर्विणीं पितृगृहे स्थापयित्वा देशान्तरं गतो
बहुना कालेन समागतः । स्वपुत्रं दृष्ट्वापि 'स्वपुत्रो ऽयमि'ति न
ज्ञातवान्, पुत्रो ऽपि पितरं दृष्ट्वा 'मत्पितायमि'ति । ततो माया

१ c बोध्या० । २ ab चोपदेशात् । ३ B तत्पितृगृहे ।
४ B ज्ञानवान् । ५ C सहृदु उपदेशादपि । ६ c तु आभ्यान्ता० ।

भर्ता पुत्रस्योपदिष्टः 'अयं ते पुत्रो, ऽयं ते पिते'ति क्रमेण । ततस्तौ
सुखिनावभूतामित्याख्यायिका ॥

सांसारिकसुखं दुःखमिश्रितत्वाद्द्वेयमित्याह ॥

श्येनवत्सुखदुःखौ त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

केनापि पुंसा श्येनशावकः प्राप्तः खण्डगुडादिनाहारेण
समानेन च पुष्टः । कालेन यौवनमवाप । कथमहमेनं
दुःखिनं करोमीति पुंसा वने त्यक्तः । श्येनश्च बन्ध-
त्यागात्सुखी पुरुषवियोगाद्दुःखीति । दुःखशबलत्वात्सु-
खस्य^१ द्वयमपि द्वेयमिति ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

सर्वो ऽपि जनः सुखवान्दुःखवांश्च, दुःखमिश्रितसुखवानित्यर्थः ।
त्यागवियोगाभ्यां श्येनवत् । केनचिन्मृगयां गत्वा संप्राप्तः श्येनशावकः
पोषितश्चाश्वपानाभ्याम् । काले यौवनमाप्तवान् । अथैनं बन्धन-
दुःखिनं कुतो ऽहं करोमीति चिन्तयता तेन श्येनो वने त्यक्तः ।
स यथा बन्धनत्यागात्सुखी पोषकपुरुषवियोगाच्च दुःखी, तथा
सर्वो ऽपि वैषयिकसुखी दुःखवानेवेत्यर्थः ॥

ममलक्ष्मेहादिरनर्थावह इत्याह ॥

१ AC श्येनवत्सुखदुःखभोगाभ्यां । २ AC सुखिनं । ३ B
•त्वात्सुखस्य । ४ B omits अपि द्वेयं ।

अहिनिर्व्वयनीवत् ॥ ६ ॥

निर्व्वयनी^१ निर्मोक्तः । कश्चिद्दहिर्विवरदारे^२ निर्मोक्तं
त्यक्त्वा ममेदमिति धूलीपङ्काक्तं^३ दृष्ट्वा शोचति, स्नेहाच्च
न संत्यक्तवान् । निर्मोक्तानुसारात्केनाप्याहितुण्डिकेन^४
गृहीतः । ममत्वस्नेहादयो न कर्तव्या इत्यर्थः^५ ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

अहिनिर्व्वयनी^१ सर्पनिर्मोक्तः^२, तस्यामिव । यथा सर्पः निर्मोक्तं
विवरदारे त्यक्त्वापि स्नेहात्तच्च ममत्वं न त्यजति, किं तु धूलीपङ्काक्तं
दृष्ट्वा शोचति, अथ च तदनुसारादेव केनचिदाहितुण्डिकेन^४
गृहीतो बह्वनर्थभाजनं भवति । तथा विषयेषु स्निग्धञ्जनुरित्यर्थः ॥

अकार्यं सर्वथा न कार्यं, प्रमादहते च तस्मिन्नवश्यं निष्कृतिः^{१०}
कार्येत्याह ॥

स्निग्धस्तवदा ॥ ७ ॥

१ ABC •निर्व्वयनीवत्, ac •निर्व्वयिनीवत्, b •निर्व्वयि-
नीवत्, cf. Aph.³ 289, note 2 । २ The MSS. निर्व्वयनी ।
३ B •दारेण । ४ B धूलीपङ्काक्त ! । ५ Corrected ; A •प्या-
हितानुकेन, C •प्यहितानुकेन, B •प्यहितुडिकेन । ६ B omits
इत्यर्थः । ७ Corrected ; the MSS. निर्व्वयिनीवत् । ८ a •वि-
मोक्तः । ९ a •दाहितुडिकेन । १० Corrected ; the MSS.
निष्कृतिः ।

कश्चिन्मुनिर्भातुराश्रमं प्रविश्य फलादिकमाजहार ।
 भ्रात्राप्युक्तः स्तेयी त्वमिति । तेनोक्तं प्रायश्चित्तं वद ।
 भ्रात्राप्युक्तं हस्तच्छेदादन्यत्प्रायश्चित्तं नास्तीति । तेन
 च राज्ञे निवेद्य स्वहस्तौ छेदितौ । तस्मादकार्यं न
 कर्तव्यं, प्रमादकृते च तन्निष्कृतिरवश्यं कर्तव्येति ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

एवमाख्यायते

अहार फलपुष्पादि प्रविश्य भ्रातुराश्रमम् ।
 मुनिः कश्चित्ततो भ्रात्रा स्तेयीत्युक्त उवाच तम् ॥
 प्रायश्चित्तं वदाथाह प्रायश्चित्तं करच्छिदाम् ।
 निवेद्य राज्ञे तेनाशु स्वकरौ छेदिताविति^१ ॥

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥

भरतो नाम नृपः प्रत्यासन्नमोक्षो ऽपि तत्क्षणप्रसूतां
 हरिणीं दृष्ट्वा हरिणशावकं पुपोष । तं विहाय नान्य-
 मना बभूव । मरणसमये तद्गतमनाः प्राणांस्तत्याज ।
 तत्सङ्गान्मुक्तिं नावाप । अनिष्टं चिन्तनं न^२ कार्य-
 मित्यर्थः ॥

१ B तन्निःकृतिः । २ b च दिताविति in place of छेदिताविति ।

३ A चरितम् । ४ B omits न ।

बहुभिर्मेलकं^१ न कुर्यादित्याह ॥

भरतः^२ किल हरिणग्रावकं पुषोष । न तं विहायान्यमना^३ बभूव ।
 स च मरणसमये ऽपि तन्मना एव ममार । तेन मुक्तिं नाप, प्रत्युत
 जन्मलब्धवानिति पुराणेषु स्पष्टम् ॥

बहुभिर्मेलकं न कुर्यात् ॥

यद्बहुभिर्गोविन्दो^४ रागादिभिः कुमारीशङ्खवत्
 ॥ ६ ॥

बहुभिः कलहो^५ ऽवश्यं, यथा कुमारीशङ्खनामन्योऽन्यं
 शृणुत्कारः^६ परस्परसंघर्षात्^७ ॥

इदमपि न कुर्यादित्याह ॥

यथा कुमारीशङ्खवल्लयानां परस्परसंघर्षात् शृणुत्कारः^८, तथा
 बहूनां^९ मेलने^{१०} रागादिभिः परस्परं कलहो^{११} ऽवश्यं भवेदिति बहु
 मेलनं न कुर्यात् ॥

इदमपि तथैव ॥ १० ॥

१ A °मेलनं । २ b omits भरतः । ३ c तं विहाय नान्यमना ।
 ४ So reads Aniruddha only ; Mahādeva and the other
 commentators have °योगे विरोधो । ५ AC कलहत्कारः ।
 ६ B omits परस्परं । ७ B संघोषात् । ८ a शृणुत्कारः ।
 ९ b बहूनां । १० a b मेलने । ११ b inserts यो here ।

संकथनादिदोषात् ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

संकथनादिदोषस्य तत्रापि संभवादिति भावः ॥

निराशाः सुखं पिङ्गलादिवत् ॥ १२ ॥

पिङ्गला नाम वेश्या रत्यर्थं भुजंगागमनप्रतीक्षणा-
दुन्निद्रा^१ दुःखमनुभूतवती^२ । एकदा त्वत्यन्तदुःखनि-
र्विण्णा 'पुनर्नैवं करिष्यामी'ति निर्विण्णा बभूव । निराशा
सुखं स्वपिति ॥

गृह्यारम्भो दुःखायेत्याह ॥

आशा हि परमं दुःखं निराशा परमं सुखम्^३ ।

इति संत्यज्य कान्ताशां सुखं सुखाप पिङ्गलेति ॥

अनादौ च त्रिंशत्तमः पादः ॥ १२ ॥

व्यक्तम् ॥

शास्त्रे व्याख्यानपरोपालम्भादिकमसारमस्ति, त-
त्परित्यजनीयमित्याह ॥

१ A पिङ्गलादिवत् । २ B C •गमनं । ३ B प्रतीक्षमाणा
उन्निद्रा । ४ C •नुभूतवती । ५ The second pāda is mis-
sing in b । ६ B व्याख्यातं, C व्याख्यानं । ७ A omits असारं ।

गृह्यारम्भो मनुष्याणां न सुखाय कदाचन ।

सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधत इति ॥

बहुशास्त्रगुरुपासने ऽपि सागादानं पट्पदवत् ॥ १३ ॥

यथा भ्रमरः पुष्पं विहाय मधु समादत्ते^१, तद्वन्मोक्षा-
र्थिनाविद्या^२ त्याज्येति ॥

कस्य समाधिर्भवतीत्यत्राह ॥

‘सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य^३ इव काञ्चनमि’ति न्यायेन शास्त्रेभ्यो
ऽपि सारमेव याज्ञं, न तु परविजयायाभिनिवेष्ट्यम् । किं च,
गुरुनिष्ठं श्रमाद्येवादरणीयं न तु कादाचित्कं रागदोषादीत्यर्थः ।
अत एवोक्तं मार्कण्डेये

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् ।

स तु कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयादिति ॥

एकाग्रतादरणीयेत्याह ॥

द्रुपकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

यथेषुकार इषौ गतमनाः^४ समीपे गच्छन्तं राजानं न
बुद्ध्यन्, तथैवैकाग्रमनसो न समाधिहानिरिति ॥

१ A मधुदत्तसमादत्ते । २ B •क्षार्थिना उपविद्या । ३ b •द-
द्यात् दमदश्मभ्य, c •दद्यात् ज्ञेयेभ्य । ४ The Visarga is mis-
sing in A C ।

सर्वशुद्ध्यर्थं^१ न व्रतादिभङ्गः कर्तव्य इत्याह ॥

इषुकारो ह्येषुगतमना राजानं सैन्यं^२ स्वसमीपमार्गेण गच्छन्तं^३
न^४ जानाति, तद्वदेकचित्तस्य^५ न समाधिहानिः। अन्यस्य तु
सावश्यं भवतीति चित्तैकाग्रता तत्त्वज्ञानायादरणीया ॥

प्रतीत्यसमयसमस्तानां नियमं लोकवत् ॥ १६ ॥

यथा लोके बहुभिः कृतसमयलङ्घनं सर्वे परित्यजन्ति,
तथा व्रतादिलङ्घनाद्देदार्थबाह्यो भवतीति ॥

तत्त्वज्ञानविस्मरणेन^६ दुःखमवश्यं भवतीत्याह ॥

कृतानां^७ अङ्गीकृतानां नियमानां श्रौचादीनां लङ्घनात् अननुष्ठानात्
आनर्थक्यं नैष्कल्यम्। तत्त्वज्ञानसामग्र्या^८ इति शेषः। श्रौचाद्यनुष्ठानं^९
तत्त्वज्ञानसाधनेन तत्त्वज्ञाने जननीये सहकारीति भावः।
'लोकवत्' लोके यथा कृतानां नियमानां समयानां लङ्घने राज्यादि

१ C सर्वं। २ C ०र्थे। ३ The commentary as far as समाधिहानिः is missing in a। ४ b राज्ञः सैन्यं। ५ b गच्छन्। ६ b तद्वदेकाग्रचित्तस्य। ७ AC कृतं, the reading of Mahādeva and of the other commentators; cf. Aph.^३ 296, note 2; my MSS. of Mahādeva offer the wrong reading कृतं or कृतं। ८ AC ०विस्मरणे। ९ Corrected; the MSS. कृतानां। १० bc ०सामग्र्या। ११ a ०अनुष्ठानादानं।

सुखकारणमपि^१ निष्फलं^२ भवति, समयलङ्घने प्रजोद्वेगेन राज्यमपि
सुखदं न भवति तद्वत् ॥

तत्त्वज्ञानविस्मरणे^३ दुःखं भवतीत्याह ॥

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

कश्चिन्नृपो मृगयां गतो वने सुन्दरीं कन्यामपश्यत् ।
तामपृच्छत्का त्वमिति । सा प्राह राजदुहिताहम् ।
राजा प्राह मां भजस्व । सा प्राह बाढं, किं तु समयं
कुरु, त्वया जलं मम न दर्शनीयमिति । एवमस्त्वित्युक्त्वा
तस्याः पाणिं जग्राह । एवं गते काले क्रोडयायासिता
कुचं जलमिति राजानं पप्रच्छ । राजापि संभ्रमात्स-
मयं विस्मृत्य जलमदर्शयत् । सा च भेकराजदुहिता
जलस्पर्शान्नेकी बभूव । राजापि जालादिना ताम-
न्विष्टाप्राप्य बहु दुःखमनुबभूव । तस्मात्तत्त्वाभ्यास-
विच्छेदे न कार्यं इति ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

तदिति बुद्धिस्थितान्तत्त्वज्ञानं परामृश्यते ॥ यथा कश्चिद्राजा मृगयां

१ ab •करणम्० । २ b omits अपि । ३ the MSS.
निःफलं । ४ c •विस्मरणो ! ।

गतः सुन्दरीं कन्यामद्राचीत्, तां^१ दृष्ट्वा च तस्यां साभिज्ञायां भूत्वा
पप्रच्छ काचि त्वमिति । सा च राजदुहिताहमित्याह । राजा मां
भजस्वेत्याह । तथा च जलं मे न दर्शयितव्यमिति समयपूर्वकं
राजा पतित्वेनाङ्गीकृतः । एवं गते काले क्रौडयायासिता सती
कदाचिद्राजानमाह कुत्र जलमिति । राजा तु समयविस्मरणाज्जलं
प्रदर्शयामास । सा च जलस्यर्शाङ्गीकृती भूत्वा जलं प्रविष्टा । राजां तु
तद्विरहाद्दुःखमवापेत्याख्यायते ॥

नोपदेशश्रवणमात्रेण कृतकृत्यता, अपि तु गुरुनिकटे खिला
मननादि कुर्वत एवेत्याह ॥

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यः परामर्शादन्ते विरो-
चनवत् ॥ १७ ॥

न श्रवणमात्रान्मुक्तिः, किं तु मननादेव^२ । यथेन्द्र-
विरोचनौ तत्त्वज्ञानाय ब्रह्मलोकं^३ गतौ ब्रह्मणा
चोपदिष्टौ । विरोचनस्तत्त्वज्ञानश्रवणात्स्वयम्मागतौ
न मननादि कृतवान् । अतो नामुच्यत । इन्द्रस्तु
ब्रह्माणमारामयन्बहुकालं मननमकरोत् ॥

१ c omits तां । २ Mahādeva नोपदेशे । ३ So reads
Aniruddha only, Mahādeva and the others कृतकृत्यता ।

४ B मननादेः । ५ A पुण्येन्द्र० । ६ A B ०लोक० । ७ A
०आवणात् । ८ A मननं ।

इन्द्रस्य किं वृत्तमित्यत्राह ॥

परामर्शो मननादिः । विरोचनो ह्युपदेशं श्रुत्वा गतो न मननादि कृतवान् । अतो नामुच्यत ॥

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तयोर्मध्ये इन्द्रस्य बोधो दृष्टः । बहुकालाभ्यासेन^१ ब्रह्म-
प्रसादनाम्ननर्ननिदिध्यासन^२साक्षात्कारात्सिद्धिरिति ॥

ज्ञानप्राप्तिश्च कथमित्यत्राह ॥

तयोः इन्द्रविरोचनयोर्मध्ये इन्द्रस्य दृष्टः कृतकृत्यभाव इति शेषः ॥

कथमिन्द्रस्य कृतकृत्यभावः । तत्राह ॥

प्रयत्नवत्प्रसन्नोऽपि संप्रसादितः सत्त्वात् विनिर्मुक्तत्वा-
त्तद्वत् ॥ १९ ॥

अप्रयत्नतस्या^३ब्रह्मचारिणो ऽनधिकारः । तद्वत् इन्द्रवत् ।
यथा ब्रह्माराधनेनेन्द्रेण ज्ञानं प्राप्तं, तथा गुर्वाराधने-
नान्येनापि ॥

१ B •कालाराधनेन । २ AC omit मग्न । ३ C •ना• ।
४ C •त्कारसिद्धिः । ५ The three MSS. of Aniruddha
have •पसर्पणात्कृत्वा । ६ A अप्रयत्नतया• ।

किं कालदेशनियमान्मुक्तिः । तथा च चिरसि-
प्रभावो न स्यादित्यत्राह ॥

उपसर्पणं समीपे ऽवस्थानम् । तदत् अन्यस्यापीति शेषः ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

आराधनार्थं कालनियमो, न^१ मोक्षार्थं, वामदेवस्य
तत्त्वज्ञानात्क्षिप्रं मुक्तिदर्शनात् ॥

ज्ञाते हि ध्यायेत्, न चात्मा केनापि दृष्टः । दृष्ट-
श्चेत्, किं ध्यानेनेत्यत आह^२ ॥

साधने न कालनियमः, एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वेति । गर्भस्य एव
हि वामदेवो जन्मान्तरानुष्ठितसाधनाज्ज्ञानमवापेति^३ श्रूयते ॥

ननु दृष्टे ध्यानं स्यात्, न चात्मा केनापि दृष्टः । दृष्टश्चेत्, किं
ध्यानेन । तत्राह ॥

अध्यस्तकृपोपामनात्पारंपर्येण यज्ञोपामकानामिव
॥ २१ ॥

धर्मश्च^४ केन दृष्टः, तथापि धर्मलाभाय^५ यज्ञोपासनं,
पारंपर्येण देवतोद्देशेन हविस्त्यागात् । अत्रापि गुरुणा

१ B omits न । २ B ० तत्राह । ३ a ० ज्ञानमापेति । ४ B
omits च । ५ B inserts हि ।

यदध्यस्तं रूपं, तत्सदृशोपासनात्पारंपर्येण तद्रूपं
प्रकाशते । दृष्टं च समानवस्तुचिन्तायां समानानु-
स्मरणम् । तथा च^१

सदृशादृष्टचिन्तायाः स्मृतिबीजस्य बोधकाः ।

अतो नातिप्रसङ्गो ऽस्ति स्वप्नादौ भावनाबलात्^२ ॥

ब्रह्मादिलोकलाभात्कृत्यस्य किमात्मज्ञानेनेत्यचाह ॥

यज्ञानुष्ठायिनां अदृष्टधर्मलाभवत् पारंपर्येण गुरुपरंपरया अद्यस्तस्य
उपदिष्टस्य रूपस्य स्वरूपस्य उपासनात् आत्मतत्त्वदर्शनमिति शेषः ।
ध्याने दर्शनं नापेक्ष्यते, ऽपि तु ज्ञानं, तच्च गुरुपरंपरया सुलभमे-
वेति भावः ॥

ननु मुक्तिजनकतत्त्वज्ञानेनाहं, ब्रह्मलोकलाभेनापि कृतकृत्यत्वात् ।
तचाह ॥

दूतरलाभे ऽप्यावृत्तिः^३ पञ्चामियोगतो जन्मश्रुतेः ॥

२२ ॥

अग्निहोत्रादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिः, कर्मजश्च स्वीयत
इति पुनरावृत्तौ जन्मश्रुतिः 'यथेह कर्मजितो लोकः

१ B तत्सदृशो० । २ B omits च । ३ AC •बले ।

४ B •भावात् instead of •लाभात् । ५ A a व्यावृत्तिः; cf. Aph.^३ 302, note 3 ।

क्षीयते, एवमेवामुच पुण्यजितो' लोकः क्षीयत' इति,
 'न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वं-
 मानशुरि'ति ॥

विरक्तस्य किं स्वरूपमित्यथाह ॥

पञ्चाग्नियोगतः पञ्चाग्न्युपासनात् । इतरलाभे ऽपि ब्रह्मलोकलाभे
 ऽपि आवृत्तिः । कुतः । जन्मश्रुतेः, 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त'^१
 इति श्रुतौ 'इममि'ति विशेषणान्मानवान्तरे जन्मप्रतीतेः ॥

तच्च तत्त्वज्ञानं विरक्तस्यैवेत्याह ॥

विरक्तस्य हेयज्ञानमुपादेयोपादानं हंसशीरवत ॥२३॥

यद्यपि सर्वेषां हेयज्ञानमुपादेयोपादानं, तथापि प्रक-
 रणविशेषाद्धेयः संसारः, उपादेयो मोक्ष इति द्रष्टव्यम् ॥

अत्र युक्तिमाह ॥

हेयः संसारः, उपादेयो मोक्षः ॥

कुत इत्यत आह ॥

सर्व्यातिशययोगात् तद्वत् ॥ २४ ॥

१ Corrected according to Chhând. Up. 8. 1. 6; my MSS. पुण्यजितो । २ A C नामृतत्व० । ३ b ०मावर्तमावर्तन्त ।
 ४ B ०योगादा, the reading of Mahâdeva and Vijñâna;
 Aph.³ 304, note 3, states only the fact that Nâgêśa
 omits वा ।

हंसवत् 'हंसस्यैवातिशयशक्तिर्येन मिश्रितमपि क्षीरं
पिबति जलं त्यजति । तथा लब्धातिशयस्य' पुंसः
संसारो हेय उपादेयो मोक्ष इति ॥

सरागस्यापि मुक्तिर्भविष्यतीत्यत्राह^१ ॥

तद्वत् हंसवत् । हंसस्यैव क्षीरनीरविवेचनशक्तिवत् विरक्तस्यैव हेयो-
पादेयविवेचनातिशययुक्तिलाभादिति भावः । वाग्रब्द एवार्थः ।
विरक्तस्यैवेत्यादिः ॥

न कामचारित्वं रागोपहृते शुक्लवत् ॥ २५ ॥

रागोपहृतस्य कामचारित्वमेव नास्ति, किं पुनर्मुक्ति-
रिति । यथा व्यासस्य सरागस्य न मुक्तिरिति । तत्सु-
तस्य शुक्लस्य वीतरागत्वान्मुक्तिर्भूतैवम् ॥

बन्धः कथमित्यत्राह ॥

रागोपहृते कामचारित्वमपि न, किं^२ पुनर्मुक्तिरिति शेषः । वीत-
रागे तु मुक्तिः शुक्लदेव इव ॥

बन्धः कथमित्यत्राह ॥

१ B हंसस्यैवा० । २ C लब्धातिशययोगात्तस्य । ३ B ०तीत्याह ।
४ Thus A C like the other commentators ; B puts शुक्ल-
वत् before कामचारित्वं, cf. Aph.^३ 304, note 7 ; b has काम-
विचारित्वं, c कामिचारित्वं । ५ c omits किं ।

गुणयोगादन्यः' शुक्वत् ॥ २६ ॥

यथा शुक्ः पक्षी गुणयोगादन्यमाप्नोति, तथा गुण-
योगात्पुमानपि बन्धमाप्नोति ॥

भोगादेव वैराग्यं कालवशाद्भविष्यति, किं ज्ञाने-
नेत्यच्चाह ॥

गुणशब्दः स्मृतः । यथा मधुरभाषणादिगुणयोगात् शुक्ः पक्षी
बध्यते, एवं सत्त्वरजस्तमआत्मकगुणयोगात् आत्मा बध्यत इति
भावः ॥

वैराग्यं च न भोगात्, अपि तु दोषदर्शनादित्याह सूत्राभ्याम् ॥

न भोगाद्रागशान्तिर्युनिवृत्तिः ॥ २७ ॥

न मुनेरपि भोगाद्रागशान्तिः, किं पुनरन्यस्य । यथा
कण्वसौभरिप्रभृतयः ॥

विषयिणां कथं वैराग्यं भविष्यतीत्यच्चाह ॥

दोषदर्शनाद्भवेत् ॥ २८ ॥

१ B ०द्रजः; F. E. Hall says, Aph.³ 305, note 3:
"All the commentators but Vijñāna read बन्धः, instead
of बद्धः," but my three MSS. of Mahādeva have बद्धः ।

२ C आवनताह instead of ज्ञानेनेत्यच्चाह । ३ B कण्वप० ।

उभयोः आत्मनो विषयस्य च^१ । आत्मनो दोषः सङ्गा-
न्नरकपातो गर्भवासादिश्च^२ । विषयदोषः परिणति-
विरसत्वादिः ॥

^३उपदेशानधिकारिणं पुरुषमाह ॥

सौभरिप्रभृतौनामपि मुनीनां भोगाद्रागशान्तिर्नाभूत् । अस्मत्सदृशां^४
तु का वार्ता ॥ उभयोः आत्मनो विषयस्य च । सङ्गान्नरकपात-
गर्भवासादय आत्मनो दोषाः, परिणतिविरसत्वादयस्तु विषयस्य ॥

न मलिनचेतस्य उपदेशबीजप्ररोहो ऽभवत् ॥ २६ ॥

यथासंस्कृते क्षेत्रे न बीजप्ररोहः, तथा रागादिमलिन-
चेतसि नोपदेशबीजप्ररोहः । 'अजवदि'ति अजनान्नि
नृपे भार्याशोकार्ते^५ यथा वसिष्ठेनोपदेशो दत्तो^६ न
स्थिरीबभूव ॥

रागादिमलिने चेतसि नाभासज्ञानमपीत्याह ॥

उपदेशरूपस्य बीजस्य कारणस्य प्ररोहः फलोन्मुखत्वम् । 'अजवत्'
अजनान्नि नृपे भार्याशोकार्ते वसिष्ठोपदेशो न कार्यक्षम आसीत् ॥

अतिमलिनचेतसि ज्ञानाभासो ऽपि नेत्याह ॥

१ A B omit च । २ B गर्भवासादयस्य । ३ A C उपदेशे
ऽनधि० । ४ c अस्मादृशां । ५ One of F. E. Hall's MSS.
has मलिने, Aph.^३ 307, note 3 । ६ B •मलिने । ७ A
•शोकार्ते । ८ A •पदेशे दत्ते ।

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

यथा मलिने दर्पणे मुखाभासमपि न प्रतिभाति,
तथा प्रधानप्रतिबिम्बितत्वादात्मनः^१ प्रधानकार्यमात्म-
ज्ञानम्^२ ॥

ननु महानेव कारणरूपत्वादात्मास्त्वित्यत्राह ॥

प्रकृतिजन्यस्य भूत^३भौतिककर्तृत्वादेरिव तज्जन्यस्य^४ मोक्षस्यापि
संसारत्वं स्यात् । तत्राह ॥

न तज्जन्मस्यापि तद्रूपता पक्वजादिवत् ॥ ३१ ॥

न कार्यमेव कारणं भेदात् । नहि पक्वज एव पक्वः^५ ॥

अणिमादिविभूतिसिद्धस्यापि न^६ कृतकृत्यतेत्याह^७ ॥

यथा पक्वाज्जातस्यापि न पक्वरूपता, तथा प्रकृतिजन्यस्यापि न
संसाररूपत्वं, दुःखात्सर्गेन विशेषात् ॥

ननु दुःखात्सर्गा ऽणिमादिसिद्धिस्तत्राभे ऽस्तीत्यत्राह ॥

१ C °दात्मनि । २ आत्मनः प्रधानकार्यं is missing in A ।
३ B adds इव । ४ a भूति० । ५ a b तज्जन्य० । ६ Mahâ-
deva has तज्जन्यस्यापि । ७ So reads Aniruddha only ;
the others पक्वजवत्, cf. Aph.^३ 309, notes 2 and 3 ।
८ A कारण । ९ A पक्वजः, C पक्वजं । १० A omits न ।
११ A °तेत्यत्राह ।

न भूतियोगेः कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदुपास्यसि-
द्धिवत् ॥ ३२ ॥

यथा गुरुपासनया तत्त्वज्ञानेन सिद्धस्यानादृतेः कृत-
कृत्यता, तथा न^१ भूतियोगेन, पुनरादृतेः ॥ उपा-
स्यसिद्धिवदिति वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ ॥

आवृत्तिसत्तादिति भावः। उपाख्येन राजादिना या सिद्धिर्विशि-
ष्टाधिकारलाभादिस्तस्यामिव। सा हि चयिष्णुत्वाच्च कृतकृत्य-
तावहेति ॥ वीप्साध्यायसमाप्तिं द्योतयति^५ ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तावाख्यायिकाध्या-
यश्चतुर्थः ॥ आख्यायिकानन्तरं परपक्षनिरासार्थं पञ्च-
माध्यायारम्भः^६ ॥

इति महादेवकृते सांख्यवृत्तिसारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ परपक्ष-
जयार्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यते ॥

१ The remark Aph.³ 310, note 2, is not confirmed by my MSS. with regard to Mahâdeva; all three read भूति०। २ A C add ऽपि, to make up the reading of the other commentators; cf. Aph.³ 310, note 3। ३ A C transpose तथा न। ४ b •लाभादितस्त•। ५ a b द्योतति। ६ B इति श्रीकपिल०। ७ B •विजयार्थं। ८ A B •ध्यायप्रारम्भः।

तत्र ग्रन्थारम्भे मङ्गलं न कार्यं, निष्प्रयोजनत्वात्, तच्च कृते ऽपि
मङ्गले ग्रन्थस्यासमाप्तेरकृते ऽपि समाप्तेऽपि । तद्वृषयति ॥

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारानुमितं दर्शनाङ्गुलितस्येति' ॥१॥

कृते ऽपि मङ्गले ग्रन्थापरिसमाप्तेरकृते ऽपि समाप्तेः,
किं मङ्गलेनेति यैरुक्तं, तदनेन निरस्तम् ॥

पूर्वसिद्धमीश्वरासत्त्वम् । इदानीं न्यायमाह ॥

श्रुति इति शिष्टाचारानुमितं श्रुति इत्यर्थः । १ असमाप्तिरङ्गवैक-
ल्यात्, समाप्तिर्जनान्तरीयमङ्गलादिति समाधानसंभवात् । परा-
क्रान्तं चात्र सूरिभिः ॥

ईश्वरेणाधिष्ठिते कारणे कार्यात्पत्तिः, कुलालाद्यधिष्ठिते
वृदादौ घटाद्युत्पत्तिदर्शनादिति दूषयति ॥

नेत्यरापिष्ठितं कारणं पत्तिः, इत्यादि तस्मिन्नेति ॥

१ A C read like Mahādeva and the other commenta-
tors: 'दर्शनाङ्गुलितस्येति । २ c 'चारात् मित' । ३ c समाप्तिः ।
४ Corrected according to the other commentators ;
A 'धिष्ठितैव, B 'धिष्ठित, C 'धिष्ठितः । ५ So read Aniruddha
and Mahādeva, the two other commentators have
'निष्पत्तिः; my MSS. A C 'संपत्; cf. Aph.³ 313, note 4.
The reading सदाफलसंपत्तिः, attributed to Mahādeva by
F. E. Hall, is not found in any of my MSS ।

यदीश्वरः स्वतन्त्रः कर्ता, कर्मणा विनापि कुर्यात् ।
 अथ कर्मसहकारी कुरुते । कर्मैवास्तु, किमीश्वरेण ।
 न च सहकारी प्रधानशक्तिं बाधते । स्वातन्त्र्यविधा-
 तात् । किं च स्वार्थपरार्थाभ्यां प्रवृत्तिर्दृष्टा । न चेश्व-
 रस्य स्वार्थमस्ति । परार्थत्वे^१ कारुणिकस्य दुःखमय-
 सृष्ट्यनुपपत्तिः । न च^२ परार्थप्रवृत्तिः, परोपकारा-
 दिनापि^३ स्वार्थलाभात्प्रवृत्तेः । तस्मात्कर्मैव जगत्कार-
 णमस्तु ॥

एतद्दर्शयति ॥

ईश्वरः किं कर्मापेक्ष्य सृजति, अनपेक्ष्य वा । आद्ये कर्मैव कारण-
 मस्तु, नेश्वरः । अन्ये स्वातन्त्र्यविधातः । किं चेश्वरस्य स्वार्था परार्था
 वा प्रवृत्तिः । नाद्यः, तस्याप्तकामत्वस्वीकारात् । नान्यः, कारुणि-
 कस्य दुःखसृष्टिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥

किं च, यः कारणमधितिष्ठति स स्वोपकारायैव, एवमीश्वर-
 स्थापि स्थादित्याह ॥

स्वोपकारादधिष्ठानं श्लोकवत् ॥ ३ ॥

न च नित्यस्य स्वोपकारः समस्ति ॥

स्वोपकार एव^४ भविष्यतीत्यत्राह^५ ॥

१ B. प्रधाने । २ B परार्थे । ३ A C वा । ४ A परार्थे ।
 ५ A C omit अपि । ६ B स्वोपकारणं । ७ B ०तीत्याह ।

खोपकारादिति फले हेतौ पञ्चमी ॥

अथास्त्रीश्वरे ऽपि खोपकारः । तत्राह ॥

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

असर्वज्ञ इत्यर्थः ॥

दूषणान्तरमाह ॥

इतरथा खोपकारस्त्रीकारे । लौकिकेश्वरवत् अनाप्तकामत्वापत्ति-
रिति शेषः ॥

लौकिकेश्वरवैलक्ष्ये पारिभाषिक एवेश्वरः स्यादित्याह ॥

पारिभाषिका वा ॥ ५ ॥

प्रकृतिच्छायापन्त्या तत्कर्तृत्वादात्मैव कर्तेति तस्येश्वर'-
संज्ञेति परिभाषेति ॥

हेत्वन्तरमाह ॥

वा एवार्थः ॥

कथं पारिभाषिकः । तत्राह ॥

न रागादृतं तस्मिन्निः^१ प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

१ C तस्यैवेश्वरः । २ Mahâdeva reads जगत्सिद्धिः ; cf. Aph.^३ 316, note 3 ।

अविनाभावस्य कारणस्य^१ व्यभिचारे सर्वज्ञानाश्वासः^२ ।
 रागश्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति तं विना कथं जगन्निर्मा-
 तृत्वं^३, न च मुक्तस्य रागो ऽस्ति ॥

राग एव भविष्यतीत्यचाह ॥

न रागादृते जगन्निर्मादत्वादिसिद्धिः, निर्माणरागयोः कार्यकारण-
 भावादित्यर्थः ॥

रागाङ्गीकारे दूषणमाह ॥

तद्योगे ऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगे ऽपि ॥

प्रधानशक्तियोगात्कर्तृत्वं भविष्यतीत्यचाह ॥

अपिस्त्वर्थः । स्यादिति शेषः ॥

प्रधानशक्तियोगात्कर्तृत्वज्ञापनार्थः ॥ ८ ॥

‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इति तद्विरोधापत्तिः ॥

न प्रधानसङ्गः, किं तु प्रधानसत्तामात्रेण कर्तृत्वं
 भविष्यतीत्यचाह ॥

प्रधाननिष्ठा या कर्तृशक्तिः तद्योगाच्चेत्कर्तृत्वं, तर्हि प्रधानेन साकं
सङ्गः स्यात् । तच्च 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतिविरोधः ॥

प्रधानसत्तामात्रेण कर्तृत्वे त्वाह ॥

सत्तामात्राच्चेत्, सर्वैश्वर्यम् ॥ ८ ॥

सर्वात्मनः प्रति प्रधानसत्ताया अविशेषात्सर्वात्मना-
मीश्वरत्वम् ॥

ईश्वरसाधनानि^१ सन्ति । तत्कथमित्यत्राह ॥

प्रधानसत्तायाः सर्वनात्मनः प्रत्यविशेषात्सर्वेषामात्मनामैश्वर्यं स्यात् ॥

प्रमाणाभावाच्च तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् ॥

अनुमानं भविष्यतीत्यत्राह^२ ॥

तत्सिद्धिः ईश्वरसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाणाभावस्य प्रसिद्धत्वात् ॥

अनुमानं निराकरोति ॥

संबन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्याप्तेस्तदभावात्कुतः संबन्धग्रहः^३ । न
चासाधारणस्य संबन्धग्रहः ॥

१ b सा योगा० । २ B adds प्रमाणाणि । ३ B ०तीत्याह ।
३ B संयहः instead of संबन्धग्रहः ।

शब्दं प्रमाणं भविष्यतीत्यत्राह ॥

संबन्धाभावात् व्याप्त्यभावात् ॥

श्रुतिर्जगतो नेश्वरकार्यत्वस्य 'बोधिकास्ति, प्रत्युत प्रधानकार्य-
त्वस्यैव बोधिका 'अजामेकामि'त्यादिरस्तीत्याह ॥

श्रुतिरपि प्रधानकार्यस्य ॥ १२ ॥

'प्रधानाज्जगदुत्पद्यत' इति श्रुतिरस्ति । तस्मादीश्वर-
साधकप्रमाणान्याभासानि^१ ॥

अविद्यायोगादात्मनः कर्तृत्वमिति केचित् । तत्राह ॥

बोधिकेति^२ शेषः ॥

अविद्याशक्तियोगात्कर्तृत्वमिति केचित् । तदूषयति ॥

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

व्यक्तम् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

स्पष्टम् ॥

किं च ॥

१ c बोधका० । २ So reads Aniruddha only, Mahâdeva
and the others प्रधानकार्यत्वस्य । ३ B C ० प्रमाणाभासानि ।

४ c बोधकेति :

तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यया विना न सृष्टिः, सृष्ट्या विना नाविद्येत्य-
न्योऽन्याश्रयत्वम् ॥

अनादित्वाद्बीजाङ्गवत्तान्योऽन्याश्रयत्वमित्याह ॥

अविद्यायोगसिद्धौ सत्यां तद्योगे कर्तृत्वयोगे ऽन्योऽन्याश्रयत्वं, कर्तृ-
त्वसिद्धावविद्यायोगादित्यर्थः ॥

न च कर्तृत्वाविद्ययोरनादित्वमित्याह ॥

न बीजाङ्गवत्सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

भवेदेवं, यद्यनादिः संसारः । किं तु सादिः संसारः ।
श्रुतिश्च

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो

विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतच्चै-

र्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥

तस्मात्प्रलये^१ प्रवाहविच्छेद इति ॥

अविद्यास्वरूपमाह ॥

‘सदेव सोम्येदमय आसौदेकमेवाद्वितीयमि’त्यादिश्रुत्या प्रसङ्गे
संसारस्थाभाववगमात्संसारस्य सादित्वम् ॥

अविद्याया ब्रह्मभिन्नत्वे दूषणमाह ॥

विद्यातो ऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रमत्तेः^१ ॥ १६ ॥

विद्यातो ऽन्यत्वे ब्रह्मणो ऽपि विद्यातो ऽन्यत्वे ऽवि-
द्यात्वं स्यात् । ततश्च ब्रह्मत्वबाध इति ॥

युक्त्यन्तरमाह^२ ॥

विद्यातो ज्ञानस्वरूपाद्ब्रह्मणः । अविद्याया अन्यत्वे ब्रह्मबाधस्य^३ प्रसङ्गः,
“विविधपरिच्छेदशून्यत्वस्य ब्रह्मणि लयाङ्गीकारात् । अविद्याया
ब्रह्मभिन्नत्वे ब्रह्मणो ऽप्यविद्याभिन्नत्वे^४ च भेदप्रतियोगित्वानुयोगित्व-
रूपवस्तुपरिच्छेदापत्तिरिति भावः ॥

किं च, विद्याऽविद्याया अबाधो बाधो वा । आद्ये आह ॥

अबाधे नैष्कल्यम्^५ ॥ १७ ॥

१ So read Aniruddha and Nâgeśa; Mahâdeva and Vijñâna have •प्रसङ्गः; cf. Aph.^३ 324, note 3 । २ A अयु-
क्त्यन्तरमाह !, C अत्यन्तरमाह । ३ b adds वा । ४ b विविधः ।
५ c •भिन्नत्वं । ६ A B C नैष्कल्यं, a नैष्कल्यं ।

यदि विद्ययाविद्या^१ न बाध्यते, विद्यैव न भवि-
ष्यतीति ॥

बाध्यत एवेत्यत्राह ॥

विद्याया नैष्कल्यापत्तिरित्यर्थः ॥

अन्ये आह ॥

विद्याबाध्यत्वे जगतो ऽप्येवम् ॥ १८ ॥

जगतो ऽप्यविद्यात्वम् ॥

अस्ति^२ जगतो ऽप्यविद्यात्वमित्यत्राह ॥

अविद्याया इव जगतो ऽपि बाधः स्यात् । तथा च जगन्न प्रतीये-
तेति^३ भावः ॥

तद्रूपत्वं सादित्वम् ॥ १९ ॥

अनादिरियमविद्या । जगतस्तद्रूपत्वे ऽविद्यायाः सादि-
त्वम् ॥

न कर्मणो जगत्कारणत्वं, स्वभावादेव जगदुत्पद्यत^४
इत्यत्राह ॥

१ A यद्यविद्ययादिविद्या । २ a नैष्कल्या० । ३ A C अस्तु ।
४ b प्रतीयेति । ५ A C ०दुत्पद्यत ।

पुनस्तद्रूपत्वे^१ जगदभिमवं जायत इत्यभ्युपगमे ऽविद्याया
अप्यभिनवाया उत्पत्तिर्वाच्या । तथा चाविद्यायाः सादित्वं स्यात् ।
एवं चानिर्माणापत्तिरिति भावः ॥
इदानीं धर्मस्य सृष्टिकारणतामाह ॥

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्त्यात् ॥ २० ॥

‘प्रकृतेर्नित्यत्वात्स्वभावस्यैकत्वाद्धर्माभावादिवैचित्तिका-
र्यानुत्पत्तिः । तस्माद्धर्मभेदेन कार्यवैचित्त्यम् । न धर्मा-
पलापः ॥

धर्मसिद्धौ प्रमाणमाह ॥

कार्यवैचित्त्यं प्रकृतिमात्रेण न संभवति, तस्या एकस्वभावत्वात्, अपि
तु धर्मवैचित्त्येण । धर्मशब्देन चाचादृष्टमुच्यते ॥

न च धर्मे मानाभाव इत्याह ॥

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

‘श्रुती’ति शब्दं प्रमाणं दर्शितं, ‘लिङ्गे’त्यनुमानम् ।
आदिशब्दाद्योगिप्रत्यक्षं दर्शितम्^५ । एभिर्धर्मसिद्धिः ॥

१ ० •पत्वं । २ A प्रकृतेर्नित्यत्वाद्भावस्यै०, B प्रकृतेर्नित्यस्यात्म-
भावस्यै० । ३ B •दि० instead of •ति० । ४ A C लिङ्गमित्यनु० ।

५ दर्शितम् is omitted in B ।

यदि देशकालयोर्न कारणत्वं, कथं काश्मीरे^१ कुङ्कुमं,
वसन्ते घृतमुकुलोत्पत्तिरित्याह ॥

लिङ्गं अनुमानम् । आदिपदाद्योगिप्रत्यक्षम् ॥

देशकालादीनां कारणत्वमाह ॥

न नियमः, प्रमाणात्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

नादृष्टमेव कारणमिति नियमः । किं त्वदृष्टं सहकारि-
कारणं, अन्ये षामपि कारणत्वं, प्रमाणसङ्गावात् ॥

दुःखमयसंसारदर्शनाद्दुरितादृष्टमेवास्त्वित्यचाह ॥

नादृष्टमेव कारणमिति नियमः । अपि तु प्रमाणान्तरैस्तत्कारण-
त्वाद्वाहकैरन्येषामपि कारणत्वावकाशादन्यान्यपि ॥

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

सुखस्यापि दर्शनाच्छुभादृष्टमेवास्तु ॥

दुःखाभावे सुखाभिमानात्तत्रादृष्टशब्दो मुख्यः,
सुखकारणे गौण इत्यचाह ॥

१ B काश्मीरं, C काश्मीरे । २ A C कुङ्कुमो । ३ c •गी• ।
४ C कारणत्व, A कारणमेवं । ५ b •त्वा• instead of •त्व• ।
६ B •भिमानान्नात्र दृष्ट• ।

इहलोके परलोके च । एवं अदृष्टजन्यं सुखं दुःखं^१, मिश्रितं सुख-
मिति यावत् ॥

अर्थात्सिद्धिश्चेत्समानमुभयोः ॥ २४ ॥

एतद्विपरीतसंभवादुभयोस्तुल्यत्वमिति ॥

धर्मादीनामात्मधर्मत्वं निषेधति ॥

अर्थात् लोकोत्तरादिषयात् दिव्याङ्गनादिरूपात् सिद्धिः उत्पत्तिः
सुखस्य (परलोक इति शेषः), तथा च^२ दुःखमिश्रितत्वं सुखस्येति
चेत्, उभयोः इहलोकपरलोकयोः समानमेतत् । इहलोके ऽपि हि
सुखकारणभूताः सन्त्येव विषयाः, किं तु सुखं प्रति धर्मः कारणम् ।
स च हिंसादिमिश्रितत्वाच्च सुखं दुःखामिश्रितं जनयितुमीष्टे,
अपि तु दुःखमिश्रितमेवेति भावः ॥

आत्मधर्मत्वं धर्मादीनां दूषयति ॥

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

बुद्धिधर्मत्वम् । आत्मधर्मत्वे^३ निःसङ्गत्वश्रुतिविरोधः ॥

अन्यधर्मस्यान्यत्र^४ कार्यादर्शनाद्वरमसत्त्वमेव धर्मा-
दीनामित्यचाह ॥

१ bc दुःख । २ b inserts त, c न । ३ B •धर्मत्व । ४ A
•स्यान्य • । ५ B कार्यद • ।

‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इति श्रुतेरिति भावः ॥

गुणः किं गुणवति वर्तते गुणरहिते वा । आद्ये आत्माश्रयः,
अन्ये गुणादिष्वपि गुणप्रसङ्गः । तस्माद्वाधित एव गुणः । एवं
कर्माद्यपौति केचिदादिनः । तदूषयति ॥

गुणादीनां ‘ नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

यथा पृथिव्यादीनां दृष्टत्वान्नात्यन्तबाधः, तथा गुणा-
दीनां धर्मादीनामपि । अन्यधर्मस्यार्थान्यत्र कार्यका-
रणं चितिच्छायापच्येत्युक्तम्

दुःखाभावः सुखमिति तत्प्रतिषेधार्थमाह ॥

दृष्टत्वादिति शेषः ॥

सुखे प्रमाणमाह ॥

पञ्चावयवयोगात्सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

यद्यपि मानसप्रत्यक्षेण भावरूपं सुखमवसीयते,
तथापि परबोधाय^१ प्रमाणमप्युक्तम् । पञ्चावयवयो-

१ So reads Aniruddha only ; Mahâdeva and the two other commentators add च । २ C omits अपि । ३ One of F. E. Hall's MSS. of Aniruddha has संयोगात्, Aph.³ 332, note 2 । ४ “Nâgeśa has सुखादिसंवित्तिः” Aph.³ 332, note 3 । ५ C परप्रबोधाय ।

गादिति' द्यवयवमनुमानमिति निरस्तम् । प्रतिष्ठा-
हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनमिति^१ । अनेन पक्षधर्मत्वं
सपक्षसत्त्वं^२ विपक्षाद्वावृत्तिरसत्प्रतिपक्षत्वमबाधितवि-
षयत्वं सिद्धम् ॥

सकृद्दर्शनान्न व्याप्तिरित्याह ॥

पञ्च इन्द्रियाणि अवयवा इव यस्य मनसः, तस्य योगात् संनिक-
र्षात् सुखसंवित्तिः सुखज्ञानम् । तथा च मानसप्रत्यक्षविषयः
सुखमिति भावः ॥

अथ व्याप्तिः किं सकृत्सहचारदर्शनाद्गृह्यते, उत भूयः । आद्ये
वह्निरासभयोरपि व्याप्तिर्गृह्येत, तथा च रासभादपि वज्रानुमा-
नापत्तिः । नान्यः, शतशः सहचरितयोरपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्व-
योर्होरेके^३ व्यभिचारात् । तस्मान्नानुमानं नाम प्रमाणं सुवचमिति
केचित् । तद्वृषयति ॥

न सकृद्ग्रहणात्संवन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

स्वप्रतीतिविरोधात् । तथा च वह्निरासभयोः सकृद्दर्श-
नादनुमानं स्यात् । नैवं प्रतीयत इति ॥

केयं व्याप्तिरित्याह ॥

१ A °योगादिभिः । २ B °निगममिति । ३ B सपक्षे सत्त्वं ।
४ B °दर्शनाद्व्याप्तिः । ५ a °प्रत्यक्षे । ६ a °होरे ।

व्यभिचारादर्शनसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिपादकम् । तच्च सकलभूयो
वेति नादर इति भावः । संबन्धसिद्धिः व्याप्तिग्रहणम् ॥

व्याप्तिस्वरूपमाह ॥

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः ॥
२६ ॥

उभयोरिति समव्याप्तिकयोः कृतकत्वानित्यत्वयोः^१ ।
एकतरस्य विषमव्याप्तिकस्य धूमस्येति । तथा च
यावच्चाव्यतिरेकित्वं^२ शतांशेनापि शङ्क्यते^३ ।

विषमस्य कुतस्तावडेतेर्गमनिकावलम् ॥

तत्त्वान्तरं व्याप्तिरिति । तन्निराकरोति ॥

धर्म आधेयः । नियतं आधेयसाहित्यं व्याप्तिरिति संबन्धः । तच्च
समव्याप्तिके स्थले प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरुभयोः, विषमव्याप्तिके एक-
तरस्य धूमादेरिति व्याप्तिः ॥

पदार्थान्तरमिति मतं दूषयति ॥

न तत्त्वान्तरं, वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

१ Corrected according to the other commentators;
my MSS. of Aniruddha have °साहित्य उभयो°. “Nāgeśa
has, instead of नियत°, नियतं” Aph.³ 334, note 3 । २ B
°त्वानित्ययोः । ३ BC °देकित्वं । ४ B शङ्कते ।

तत्त्वान्तरस्वीकारे ऽप्यव्यभिचारो वक्तव्यः । स एवास्तु,
किं वस्तुकल्पनयेति ॥

स्वमतमाह ॥

व्याप्तेस्तत्त्वान्तरत्वे ऽपि यत्र व्याप्तिस्तथाव्यभिचार^१ आवश्यक एवेति ।
स एव कुतो न व्याप्तिरिति भावः ॥

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अस्ति वह्निधूमयोर्निजा शक्तिः । सा द्वयोर्दर्शनेन
गृह्यते । सैव व्याप्तिरिति ॥

एकदेशिमतमाह ॥

निजा सहजा या शक्तिः, तदुद्भवं नियतं वह्निषादित्यं धूमे
इत्याचार्याः । बह्ववचनेन स्वाभिमतत्वं ज्ञापयति ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

यदि निजा शक्तिः, अव्युत्पन्नस्यापि वस्तुनो दर्शनात्
'अचायं शक्त' इति ज्ञानं स्यात् । न चैवम । तस्मादा-
धेयशक्तिर्वाच्येति ॥

युक्तिमाह ॥

आधेयशक्त्या योगे संबन्धे सति साहित्यमिति शेषः । तथा च साहित्यमाधेयशक्त्युद्भवमिति । पञ्चशिख इत्येकवचनेन परमतमेतदिति सूचयति ॥

प्रसङ्गाच्छक्तेः शक्तपदार्थरूपतां निरस्यति ॥

न स्वरूपशक्तिनियमः^१, पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

यदि स्वरूपं शक्तिः, शक्तो मल्ल^२ इति पुनरुक्तं स्यात् ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

स्वरूपं चासौ शक्तिश्चेति स्वरूपशक्तिः । तथा नियमो न व्याप्तिर्न, किं त्वतिरिक्तया शक्त्या । शक्तेरनतिरिक्तत्वे दूषणमाह 'पुनर्वाद-प्रसक्तेः' । 'शक्तो मल्ल' इत्यादौ पुनरुक्त्यापत्तेरित्यर्थः ॥

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

'शक्तो देवदत्त इति प्रत्ययो न स्यात्, 'किं तु देवदत्तो देवदत्त इति ॥

अपरां युक्तिमाह ॥

देवदत्तो^३ देवदत्त इतिवत् शक्तो मल्ल इति विशेषणमनर्थकं स्यात् ॥

१ Vijnāna has स्वरूपशक्तिर्नियमः । २ A मल्ल । ३ A prefixes यदि । ४ A inserts न । ५ b c देवदत्त ।

पल्लवादिष्वनुपपत्तेः^१ ॥३५॥

पल्लवादिषु स्वरूपस्य तादवस्थ्यादप्रयुक्ते ऽपि^२ मन्त्रे^३
 *विषापनोदनं स्यात् ॥

समाधानमाह ॥

पल्लवादिस्वरूपस्य मन्त्रप्रयोगात्पूर्वमपि सत्त्वेन मन्त्रप्रयोगादृते ऽपि
 विषापनोदनादि^४ स्यात् ॥

तद्धाधेयशक्तिरेवासु, किं सहजशक्तेति चेत्, तच्चाह ॥

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥
 ३६ ॥

निजा चासौ शक्तिश्चेति^५ निजशक्तिः, न तु स्वरूपमेव
 शक्तिः । तथा चाधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समा-
 नन्यायत्वात् । तथा च शक्तेरविशेषादाधेयशक्तियोगो
 वा निजशक्तियोगो वेति समानो^६ न्यायः । यच्च
 वस्तुग्रहणे प्रथमं न गृह्यते, चिच्चशक्तित्वात्पदार्थानां,
 यथा स्थितो ऽपि पितापुत्रसंबन्धो^७ विनोपदेशान्न
 गृह्यते । अत एवोक्तं 'निजशक्त्युद्भवमिति ॥

१ So reads Aniruddha only, Mahâdeva and the other
 commentators add च; cf. Aph.^३ 339, note 4 । २ B °द-
 प्रयुक्तेरपि । ३ C मन्त्रो । ४ B विदूषाप० । ५ b विषयायवोदनादि ।
 ६ A C omit इति । ७ A सामान्यो, B समान । ८ B °संबन्धौ ।

‘पदार्थयोस्तादात्म्यं निषेधति ॥

यथाम्बयत्यतिरेकाभ्यां शास्त्रेण च पञ्चवादिषु ब्रीह्यादिषु^१ चाधेय-
शक्तिसिद्धिः । तथैवाम्बयत्यतिरेकाभ्यां तत्तद्वस्तुषु शास्त्रेण च तत्त-
त्कर्मभेदेषु शक्तिसिद्धिः ॥

शब्दार्थयोस्तादात्म्यं निषेधयति ॥

‘वाच्यवाचकसंबन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

तादात्म्यपक्षे घटो ऽपि ओन्नग्राह्यः स्यात्, शब्दो ऽपि
चाक्षुषो भवेत्^२, अग्न्याद्युच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्ग-
इति ॥

अत्र हेतुमाह ॥

तादात्म्ये हि घटो ऽपि ओन्नग्राह्यः स्यात्, शब्दो वा चाक्षुषः स्यात्,
अग्निशब्दोच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्गश्च ॥

शक्तिग्रहोपायमाह ॥

त्रिभिः संबन्धसिद्धेः^३ ॥ ३८ ॥

१ C prefixes न हि । २ he omit ब्रीह्यादिषु । ३ So reads Aniruddha only, Mahâdeva and the other commen-
tators have वाच्यवाचकभावः संबन्धः । ४ B चाक्षुषः स्यात् । ५
So reads Aniruddha only, Mahâdeva and the other
commentators have ०सिद्धिः ।

त्रिभिः प्रकारैर्व्युत्पत्तिग्रहणात् । आप्तोपदेशात्, यथा 'अयं घट' इति । वृद्धव्यवहारात्, यथा 'गामानय शुक्लां दण्डेने'ति, अत्र^१ प्रयोजकवृद्धवाक्यात्प्रयोज्य-वृद्धप्रवृत्तिं दृष्ट्वा बालस्य । प्रसिद्धपदसामानाधिकर-ण्यात्, यथा^२ 'पक्षी आम्नं भक्षयती'ति श्रुत्वाम्भक्ष-णार्थं जानाति, पक्षीति तदानीं प्रतिपद्यते ॥

कार्ये व्युत्पत्तिरिति नियमं व्युदस्यति ॥

आप्तोपदेशेन, यथा 'अयं घट' इति । वृद्धव्यवहारेण, यथा 'गा-मानये'त्यादौ । प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन, यथा 'सहकारतरौ मधुरं पिको रौतौत्यादौ ॥

कार्यान्विते शक्तिरिति मतं दूषयति ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३६ ॥

कार्ये व्युत्पत्तिर्दृष्टा, यथा 'अहरहः संध्यामुपासीते'ति । सिद्ध्यर्थे च^३ दृष्टा, यथा 'हरिर्देवाधिदेवः' । तथा हि विध्यर्थवादमन्त्रात्मका वेदाः । विधौ 'कार्यतैकार्यसम-वेतायामिष्टसाधनतायां प्रामाण्यम् । विधिश्चैकैकत-

१ A C omit अत्र । २ A तथा । ३ B puts च after दृष्टा । ४ A C कार्यकार्यं ।

भक्तत्वेनार्थवादस्यापि पारंपर्येण प्रवर्तकत्वात्प्रा-
मण्यम् । विहितस्मारकत्वेन^१ मन्त्रस्यापि प्रामाण्यम् ।
यत्तु^२ प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मन्त्रार्थवादयोः प्रामाण्यं, न तु
प्रतिपादकत्वं, तन्न । उत्पत्तावस्ति प्रवृत्त्यर्थत्वं, अतौ
तु सिद्ध्यर्थपरत्वमेव । तस्मात्सिद्ध्यर्थप्रतिपादकयो-
रपर्ययवादमन्त्रयोः प्रामाण्यमिति ॥

अतीन्द्रियत्वाद्देदार्थस्य कथमुभयथा व्युत्पत्तिरित्य-
चाह ॥

कार्यं कार्यान्विते । नियमः शक्तिनियमः, तत्रैव शक्तिरिति यावत् ।
कार्यं इव^३ सिद्धे प्रयोगदर्शनात् ॥

ननु वेदे कार्यान्विते शक्तिरस्तु । तत्राह ॥

‘लोकव्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतेः’ ॥ ४० ॥

य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति सामान्यादिहापि
व्युत्पत्तिरिति ॥

१ C ०स्मारकत्वे । २ B अथ instead of यत्तु, C यत्तु अथ ।
३ B omits अपि । ४ a इति । ५ So reads Aniruddha
only; Mahādeva and the others have लोके व्यु० । ६ a
कार्यं instead of वेदार्थं । ७ Vijnāna has ०प्रतीतिः; cf.
Aph.³ 314, notes 2, 3 ।

भवेदेवं, यदि वेदस्य पौरुषेयत्वं स्यात्, न चैव-
मित्याह ॥

य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायादिति भावः ॥

अथ वेदप्रामाण्यमाह ॥

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देदस्य तदर्थस्याप्यतीन्द्रिय-
त्वात् ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य निराकृतत्वात् अन्यस्यासंभवात्, भ्रान्तेः
पुरुषधर्मत्वेनाप्तत्वानिश्चयाद्देदस्याप्रामाण्यापत्तेरिति ।
वेदाप्रामाण्ये 'यागादावनाश्वास इति ॥

वेदप्रामाण्यप्रतिपादनार्थमाह ॥

न वेदस्याप्रामाण्यं अपौरुषेयत्वात् । तच्च त्रिभिर्हेतुभिः, ईश्वरस्य
निराकरणेन, अन्यस्यासंभवेन, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेनाप्तत्वानिश्चये-
नेति । नन्वस्तु कश्चिदिन्द्रिष्टो^१ जीवः कर्ता । तच्चाह । तदर्थस्य
वेदार्थस्य स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावादिरूपस्येन्द्रियाद्यगोचरत्वात् ॥

ननु धर्मा वेदार्थः, स च यागदधिगुक्तादिरूपो नातीन्द्रियः ।
तच्चाह ॥

१ अपि is read by Aniruddha only and omitted by
the others; cf. Aph.^३ 345, note 1 । २ C योग० । ३ A
• प्रामाण्यं । ४ a • दिन्द्रिये ।

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात्^१ ॥ ४२ ॥

वैशिष्ट्यं^२ कालदेशपात्रापेक्षया, तन्निरपेक्षत्वे न स्वरूपतो धर्मत्वम् । अन्यथाऽशुद्धकाले स्नेच्छदेशे महापातकिभिः^३ कृता यज्ञादयो धर्महेतवः स्युः । न चैवम् ॥

अन्नस्य फलदर्शनाद्देदप्रामाण्यमिति व्युत्पत्त्या किं क्रियत इत्यत्राह ॥

न यागादिमात्रं^४ धर्मः, शूद्रकृतयागादेरपि धर्मतापत्तेः, किं तु स्वर्गसाधनत्वावच्छिन्नः, स चातीन्द्रिय एव । कुतः । वैशिष्ट्यात् ।
“अधिकारिदेशकालादिवैशिष्ट्यं हि स्वर्गसाधनत्वांश^५ एवोपयोगि,
न तु यागादिस्वरूपे ॥

व्युत्पत्तेरुपयोगमाह ॥

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते^६ ॥ ४३ ॥

अयं शब्दो ऽत्र वाचकत्वेन मुख्यो ऽत्र गौण इति व्यवच्छिद्यते ॥

व्युत्पत्तिसिद्धिः कथं ज्ञायत इत्यत्राह ॥

बोधकताख्या शब्दस्य सहजा शक्तिर्व्युत्पत्त्या शक्तिग्रहेण^७ व्यवच्छिद्यते,

१ A C वैशिष्ट्यात् । २ A C वैशिष्ट्यं । ३ B adds च । ४ C मात्रः । ५ So far the commentary is missing in a । ६ a स्वर्गस्य साधनत्वांश । ७ B विच्छिद्यते । ८ a शक्तिग्रहेण ।

मुख्यगौणताभ्यां व्यवस्थाप्यते । यस्य हि साक्षात्प्रत्ययस्तत्र मुख्यबोध-
कता, यस्य तु शक्यद्वारा तत्र गौणबोधकतेति । उपयुज्यते चैतत्
'मन्त्रस्य मुख्य एवार्थः' विनियोगो, न गौण' इत्यादिनिर्णये ॥

शक्तिसिद्धिस्त्वर्यप्रत्ययरूपकार्यानुमेयेत्याह ॥

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात्तत्तिसिद्धिः^१ ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धा^२प्रसिद्धेषु लौकिकवैदिकपदार्थेषु ज्ञानजनक-
त्वात् व्युत्पत्तिसिद्धिः^३ ॥

वेदनित्यत्वं निराकरोति ॥

योग्यायोग्येषु लौकिकवैदिकेषु तत्तिसिद्धिः शक्तिसिद्धिः ॥

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः^४ ॥ ४५ ॥

श्रुतिस्तावत् 'नाहिरासीन्न रात्रीरासीत्' 'स तपो
ऽतप्यत, तस्मात्तपस्तेपानात्तयो वेदा अजायन्त'^५ । अनु-

१ a एवार्थः । २ a omits रूप । ३ A C and one of F. E. Hall's MSS. (cf. Aph.^३ 347, note 1) तत्तिसिद्धिः ।
४ प्रसिद्धा० is missing in A । ५ A श्रुत्यन्तरासिद्धिः । ६ B a कार्यश्रुतेः; cf. Aph.^३ 347, note 4 । ७ A C रात्रि० ।
८ B ०रासत् । ९ B जायन्त ।

मानं च कृतकत्वादित्यादि । प्रत्यक्षेणाणुस्वरितप्रध्वं-
सिनो वर्णा इति गृह्यन्ते । यस्तु 'स एवायं कवर्ण' इति
प्रत्ययः, स सामान्यविषयः ॥

अनित्यत्वात्पौरुषेया वेदा इति । तच्चाह ॥

'चयो वेदा अजायन्ते'ति श्रुतेः कृतकत्वेनानित्यत्वानुमानात् । वर्ण-
धूत्यन्तिध्वंसयोः प्रत्यचाच्चेति बोध्यम् ॥

अनित्यत्वे^१ पौरुषेयत्वापत्तिः । तच्चाह ॥

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

निराकृत ईश्वर इत्यभिसंधिः ॥

अन्य एव कर्ता भविष्यतीत्यच्चाह ॥

ईश्वरनिराकरणादिति भावः ॥

अन्य एव कर्तास्त्वित्यत आह ॥

न^२, मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

मुक्तस्य निःसङ्गत्वात्कर्तृत्वायोगात्, अमुक्तस्य युगपदु-
पादानानभिन्नत्वादिति ॥

१ b ० न instead of ० ना० । २ a अनित्ये । ३ न is pecu-
liar to Aniruddha and omitted by the other com-
mentators ।

अपौरुषेयत्वात्तर्हि नित्यत्वम् । अत आह ॥

मुक्तस्य निःसङ्गत्वेनामुक्तस्य धर्माद्यनभिज्ञत्वेन कर्तृत्वायोग्यत्वात्^१ ॥

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

स्पष्टम् ॥

^१अङ्कुरादीनामपि सकर्तृकत्वं कार्यत्वादिति पक्षे
मुक्तस्य कर्तृत्वमित्यचाह ॥

नह्यपौरुषेयत्वनित्यत्वयोर्थान्निरस्ति, अङ्कुरादौ व्यभिचारात् ॥

अङ्कुरादौनामपि कार्यत्वात्सकर्तृकत्ववादिनं^२ प्रत्याह ॥

तेषामपि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रसङ्गः ॥ ४९ ॥

अङ्कुरादीनां^३ कर्तुरदृश्यत्वात्प्रत्यक्षबाधः । अयोग्यश्च
कर्ता नास्तीत्युक्तम् । आदिशब्दाद्वाप्यत्वासिद्धिर्दर्शिता ॥

अनित्यत्वपौरुषेयत्वयोर्थान्निर्नास्तीत्याह ॥

तद्योगे कर्तृयोगे दृष्टस्याकर्तृकत्वस्य बाधः । आदिशब्दात् अदृष्ट-

१ a कर्तृत्वाद्ययोग्यत्वात्, c कर्तृत्वाद्ययोग्यत्वात्, corrected from कर्तृत्वाद्ययोग्यत्वात् । २ There is a lacuna in B from here to the beginning of Sûtra 50; Vijñāna's commentary to Sûtra 49 is inserted instead । ३ b •त्वा• instead of •त्व• । ४ a •वादिनः । ५ C adds अपि ।

सकटैकत्वकल्पनम्^१ । कार्यत्वहेतुस्त्वप्रयोजक इति भावः ॥

किं तर्हि सकटैकम् । तच्चाह ॥

यस्मिन्नदृष्टे ऽपि कृतबुद्धिरूपजायते, तत्पौरुषेयम्

॥ ५० ॥

यथा घटादिकं, न तु वृक्षादिषु । अदृष्टे ऽपीति कर्त-
र्यदृष्टे ऽपि । न कार्यमात्रं सकटैकं, किं तु कार्यविशेषः ॥

परतः प्रामाण्यं दूषयति ॥

अदृष्टे ऽपि कर्तरि । अङ्कुरादौ तु न कृतमिति बुद्धिः, किं
द्वत्यन्नमिति । पौरुषेयं सकटैकम् ॥

निजशक्त्यभिव्यक्तिः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

'निजशक्तिज्ञानजनकसामग्रीमात्राधीनं' प्रामाण्यं, न
त्वधिकं गुणमपेक्षते, उत्पत्तिपक्षे । ज्ञानपक्षे^२ ऽप्यौत्सर्गि-
की ज्ञानग्राहकाणां प्रामाण्यबोधशक्तिः । तदभिव्यक्तेः

१ a ०सकटैककल्पनं, b ०सकटैककल्पनं । २ Mahâdeva
reads निजशक्त्यभिव्यक्तेः, cf. Aph.³ 352, note 4; my MSS.
bc are wrong in giving the reading of the other
commentators । ३ Corrected; A C निजशक्तिः चा०, B
निजशक्तिर्ज्ञा० । ४ A C insert प्रमाणाणां । ५ ज्ञानपक्षे is mis-
sing in C । ६ B ०बोध्य०, C ०ज्ञोध्य० ।

स्वतः प्रामाण्यं, झटिति प्रवृत्तेश्च । यचापि^१ शङ्कानिवृत्तये
 प्रामाण्यजिज्ञासार्थं प्रमाणानुसरणं^२, तचापि कारण-
 दोषोत्सारणाय,^३ न गुणाय । अत एवाप्रामाण्यं^४ प-
 रतः, तच्च दोषस्यापि कारणत्वादिति ॥

बौद्धमतं^५ दूषयति ॥

निजग्रन्थैव ज्ञानजनकनिजग्रन्थैवाभिव्यक्तेः, प्रमात्वस्येति शेषः । स्वतः
 प्रामाण्यं प्रमात्वावच्छिन्नजनकत्वं, न तु गुणाधीनं, येन वेदप्रामाण्या-
 र्थमाप्तकर्तृकत्वं वेदस्यापेक्ष्येत । 'अनाप्तकर्तृकत्वं पुनरप्रामाण्यप्रयो-
 जकमिति । अधिकमाकरे ॥

इदं रजतमित्यादिभ्रमेषु बौद्धमतं दूषयति ॥

नासतः स्थानं नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

इदं रजतमित्यसदेव शुक्तिरजततादात्म्यं प्रतिभाति ।
 तन्न, असतो ऽर्थक्रियाविरहात् ज्ञानजनकत्वानुपपत्तेः,
 यथा मनुष्यशृङ्गस्य ॥

°प्राभाकरमतं दूषयति ॥

१ A यचाभि० । २ B प्रमाणानुसरणं, C प्रमाणानुसारणं । ३ A C
 °दोषोद्धारणाय । ४ A एव प्रामाण्यं । ५ C बौद्धमतं । ६ b c
 नान्यकर्तृकत्वं । ७ A C प्रमा० ।

असदेव शुक्तिरजततादात्म्यं भातीति यत्तन्न, असतो ऽर्थक्रियाविर-
हितत्वेन 'ज्ञानजनकत्वानुपपत्तेः, नृगृह्ण्येव ॥

प्राभाकरमतं दूषयति ॥

न, सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

इदं रजतमिति 'इदमि'ति पुरोवर्तिविषयं, 'रजत-
मि'ति स्मरणम् । द्वे इमे संवित्ती । भेदाग्रहात्प्रवृत्तिः ॥
न, अभेदग्रहणात्प्रवृत्तिदर्शनात्, नेदं रजतमिति बा-
धाच्च । न च सम्यग्ज्ञानस्य बाधो ऽस्ति । तथा सत्ययं
घट इति ज्ञाने जाते 'नायं घट' इति ज्ञानं स्यात् ॥

'वेदान्तिमतं दूषयति ॥

इदमिति रजतमिति च द्वे ज्ञाने, एकं ग्रहणमितरस्मरणम् ।
भेदाग्रहात्प्रवृत्तिः, न भेदग्रहादिति प्राभाकराः । तन्न, 'नेदं
रजतमि'ति बाधदर्शनात् । अधिकमन्यच्च ॥

वेदान्तिमतं निराकरोति ॥

नानिर्वचनीयस्य, तद्भावात् ॥ ५४ ॥

इदं रजतमित्यसत्त्वे ऽपरोक्षज्ञानाभावात् सत्यत्वे

बाधाभावात्^१, अतः सदसद्विलक्षणा^२निर्वचनीयत्वम् ।
तथा च

न सत्त्वे बाधसंवित्तिर्न भानमसतो ऽपि च ।
न द्वयात्म विरुद्धत्वादतस्तत्त्वान्तरं कुतः ॥
मायामयत्वसिद्धौ तु प्रपञ्चस्य प्रमाणतः ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं 'व्यावहारिकम्' ॥
अद्वैतागमवाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम् ।
प्रमाणभावं भजते^३ बाध^४वैधुर्यहेतुतः ॥
तस्मान्मायामयत्वे ऽपि युक्ता ब्रह्मणि मानता ।
अद्वैतागमवाक्यानामिति तावद्भवस्थितम् ॥

तन्न, इदं रजतमित्यनेनैव निर्वचनीयत्वात्, 'न सन्ना-
सन्नि'त्यनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनाच्च^५ ॥

न्यायमतं दूषयति ॥

तदभावात् 'न' सत् नासदि'त्यनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनेनानिर्वचनी-
याभावात्^६ ॥

नैयायिकमतं निराकरोति ॥

१ सत्त्वत्वे बाधाभावात् is missing in A ; C has सत्त्वत्वे भावात् ।

२ B ०५० instead of ०५१० । ३ A C व्यव । ४ A C भजतां ।

५ B भावः । ६ B निर्वचनीयत्वाच्च । ७ तदभावात् न is miss-

ing in a । ८ a adds वा ।

नान्यथाख्यातिः, स्ववचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

इदं रजतमिति शुक्तिरेव रजतात्मनावभासत^१ इति ।
न । अन्यदन्यात्मनावभासत^२ इति संविद्विरुद्धम्^३ ॥

आरोपितरजतमेव तत्रावभासत इति स्वमतमाह ॥

शुक्तिरेव रजतात्मनावभासत इति, आरोपितरजतमेव तत्रावभासत
इति स्ववचसोः परस्परविरोधात् ॥

स्वमतमाह ॥

^४सदसत्ख्यातिर्बाधावाधात् ॥ ५६ ॥

इदं रजतमिति पुरोवर्तिविषयतया सत्, अबाधनात् ।
रजतविषयतया त्वसत्, बाधात् । तस्मात्सदसतो^५ त-
त्त्वम् ॥

स्फोटं निराकरोति ॥

‘इदं रजतं’ सदसदात्मकम् । ‘नेदं रजतमि’ति हि रजतस्य बाधो,
न पुरोवर्तिन इति ॥

स्फोटं निराकरोति ॥

१ A C •त्मनावभासत । २ A C संविद्विरुद्धः । ३ A सद-
सद्भातिः । ४ B तस्मात्सत्त्वी ।

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रतीतिर्वर्णेषु^१, अप्रतीतिः स्फोटे । तस्मान्न स्फोटात्मकः शब्दः । यदि वर्णाः किञ्चिदपि न प्रतिपादयन्ति, स्फोटप्रतिपादनमपि कुतः । अथ प्रतिपादयन्ति, किमन्तर्गडुना स्फोटेन, वर्णा एव प्रतिपादकाः सन्तु । नानात्वादपि^२ न स्फोटसिद्धिः ॥

प्रत्यक्षबाधाद्देदस्यानित्यत्वमुक्तम् । वर्णानामनित्यत्वं प्रतिपादयति ॥

प्रतीतिर्वर्णानां, अप्रतीतिः स्फोटस्य वर्णातिरिक्तस्य । तस्मान्न स्फोटः शब्दः, किं तु वर्णा एव ॥

ते चानित्या इत्याह ॥

न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

प्रत्यक्षादेः शब्दश्रवणानन्तरं नास्तीति प्रतीतेः । अन्यथा घटस्यापि नित्यत्वं स्यात्^३ ॥

प्रकृतिपुरुषादन्यत्सर्वं कार्यमिति 'प्रतिपादनार्थं शङ्कते ॥

१ B प्रतीतिवर्णैः । २ A तथा अनुमानादपि । ३ B omits शब्दः । ४ B omits स्यात् । ५ A C add नित्यत्वम् ।

उत्पन्नो गकार^१ इत्यादिप्रतीतेः ॥

आगच्छते ॥

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५६ ॥

यथान्धकारस्थो घटो दीपेनाभिव्यज्यते, तथा वर्णा
ध्वनिभिर्यज्यन्ते^२ । तदभावान्न सन्तीति प्रतिभानं, न
त्वसत्त्वात्^३ ॥

समाधानमाह ॥

दूषयति ॥

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत्सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिमाश्रित्य नित्यत्वमुच्यते, ततः सत्कार्यसि-
द्धान्तश्चेत्^४, सिद्धसाधनम् ॥

एक एवात्मा । तथा च^५

सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।

१ a गकारस्य । २ A C °व्यक्तिः प्रदीपेनेव । ३ B b °व्यव्यंते ।
४ This commentary is literally repeated by Mahâdeva ।
५ B °सिद्धान्त इति । ६ A C यथा च, B तथा ।

भ्रान्तदृष्टिभिरेवात्मा तथैकः सन्पृथक्पृथक् ॥

तन्निराकरोति ॥

अभिव्यक्तिमाश्रित्य नित्यत्वकथनस्य को ऽभिप्रायः, किं सत्कार्यं न
लक्षदिति, किं वा प्रकृतिपुरुषयोरिव नित्यत्वं वर्णानामिति । नाद्यः^१,
दृष्टापत्तेः । अपरत्र वक्ष्यते ॥

एकात्मवादं प्रत्याह ॥

नादैतमात्मनो, लिङ्गात्तद्भेदप्रतीतेः^२ ॥ ६१ ॥

जरामरणादिलिङ्गनियमात् ॥ पूर्वत्र^३ सिद्धवदुक्तं, इ-
दानीं साध्यत^४ इत्यपौनरुक्त्यम् ॥

मा भूत्सजातोयादैतम् । अनात्मानो भविष्यन्ति
घटाद्यस्त्वात्मरूपा इति विजातीयादैतं भविष्यती-
त्यत्राह ॥

आत्मनो ऽदैतं ऐक्यं न । कुतः । लिङ्गात् जरामरणादितः आत्म-
भेदसिद्धेः ॥ पूर्वचानैक्यं^५ सिद्धवदुक्तं, इह तु साध्यत इति न
पुनरुक्तिः ॥

नानात्मनापि, प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

१ b नाद्या । २ A C लिङ्गाच्च भेदप्रतीतेः; Nāgeśa has
नादैतमात्मनां००, cf. Aph.^३ 363, note 2 । ३ A C पूर्वे । ४ B
साध्यत । ५ B •द्या• instead of •स्वा• । ६ b c पूर्वचैक्यं ।

न अनात्मना घटादिना आत्मन एकत्वं, घटादीनां
बाह्यत्वेन भेददर्शनात् । एकत्वे घटादीनामात्मत्वमा-
त्मनश्च^१ परिणामित्वमिति ॥

सजातीयविजातीयाद्वैतं भविष्यतीत्यचाह ॥

अनात्मना घटादिनापि नात्मन एकत्वं, प्रत्यक्षबाधात् ॥

किं च ॥

नोभाभ्यां, तेनैव ॥ ६३ ॥

अबाधितप्रत्ययेनैव^२ भेददर्शनात् ॥

एवमद्वैतश्रुतिविरोध इत्यचाह ॥

तेनैव प्रत्यक्षबाधेनैव । उभाभ्यां आत्मानात्मभ्यां ऐक्यं न । 'लं
सुखी, अहं दुःखी, घटो ऽयमि'त्याद्यबाधितप्रत्यया एवात्मेक्यबाधकाः^३
सन्तीति भावः ॥

नन्वाद्वैतश्रुतेः का गतिः । तचाह ॥

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अन्यानां तच्छ्रुतेरन्यपरत्वं सामान्यपरत्वम् ॥

१ The first two words are missing in C. २ A C
omit च । ३ A •प्रत्ययेनैव, C •प्रत्ययेनैव ! । ४ a •बाधता ।

एकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि^१ नास्ती-
त्याह ॥

तच्च आत्मैक्यश्रुतौ आत्मलैक्यप्रतिपादिकायां अविवेकानां मूढानां
अन्यपरत्वं आत्मैक्यपरत्वं भातीति शेषः । तथा च न श्रुतिविरोध
इति भावः ॥

किं चैकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि नोपपद्यत इत्याह ॥

नात्माविद्या^२ नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्ग-
त्वात् ॥ ६५ ॥

कूटस्थत्वान्नात्मा कारणम् । अविद्याया असत्यत्वान्न
कारणत्वम् । सत्यत्वे ऽद्वैतहानिः । संबन्धाभावान्नोभयं^३
कारणम् ॥

चिदानन्दस्वरूप आत्मेत्यचाह ॥

नात्मा कूटस्थत्वात् । अविद्या सती^४ चेत्, द्वैतापत्तिः, असती^५ चेत्,
न कारणं बन्ध्यापुचवत् । अत एव नोभयमपि ॥

चिदानन्दरूप आत्मेति तन्मतं दूषयति ॥

१ A C •कारणमपि । २ b c आत्मैक्यत्व • । ३ Mahā-
deva reads नात्मा नाविद्या; cf. Aph.^३ 366, note 2; my
MSS. b c exhibit the wrong reading नात्मनाविद्या;
Nāgārjuna has नात्मानाद्यविद्या । ४ AC तयोरसंबन्धान्नोभयं । ५
Corrected; a सति, b संतीति, c संभवतीति । ६ a असति ।

नैकस्थानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

आनन्दः सुखम् । चित् ज्ञानम् । आनन्दचिद्रूपत्वे द्वैत-
त्वापत्तिः^१ । न च 'आनन्दो न^२ विषयजं सुखं, चित्तिर्वा
वृत्तिज्ञानं, किं त्वन्यदेवालौकिकमि^३ति वाच्यं', असौ-
किकत्वेना^४प्रामाणिकत्वात् । प्रामाणिकत्वे^५ प्रमाणसत्त्वे-
नैव^६ द्वैतत्वम् । किं च, आत्मन आनन्दरूपत्वं आनन्द-
धर्मत्वं वा^७ । आनन्दधर्मत्वे द्वैतत्वापत्तिः, निर्गुणत्वा-
दिश्रुतिविरोधश्च । आनन्दरूपत्वे संसारावस्थायां कथ-
मानन्दो नानुभूयते । अविद्यातिरोधानादिति चेत्,
अमूर्तत्वादविद्याया न तथा^८ कुद्यवत्तिरोधानसम्भवः^९ ।
अथाभिभवस्तिरोधानशब्दार्थः । नित्यस्य "विभुनो
नाभिभवः ॥ अविद्याया मिथ्यात्वादात्मनः सत्यत्वान्ना-
नयोः^{१०} संबन्धः, वस्त्ववस्तुनोः संबन्धाभावात्, संबन्धे
वा निःसङ्गादिश्रुतिविरोधः । आनन्दानुभवे च कर्म-
कर्तृविरोधः । किं चानन्दात्मत्वे किं प्रमाणम् । किं

१ B द्वैतापत्तिः । २ B omits न । ३ A बोध्यं । ४ B ० न०
instead of ० ना० । ५ B प्रामाणिके । ६ B प्रमाणत्वेने० । ७ B
omits वा । ८ A C निर्गुणादि० । ९ B omits न तथा । १०
B ० धानासंभवः । ११ B चित्तनोर्नाभि० । १२ B सत्यत्वान्न तयोः ।

प्रमाणानुसरणेन, स्वयमेव प्रमाणरूपत्वादात्मन इति चेत्, तन्न^१, प्रमाणव्यवस्थार्थं प्रमेयस्वीकारात्^२ । प्रमेयाभावात्किं प्रमाणेन परिच्छेत्तव्यम् । प्रमित्युपधानाभावाच्च प्रमाणत्वमेव नास्ति ॥ चिद्रूपत्वं च नानन्दरूपत्वं, द्वयोर्भेदात् । तयोरलौकिकत्वेनाभेदसिद्धिरित्यपि न, अलौकिकत्वादेव^३ व्याप्तिग्रहणाभावात् । ततो नात्मनो द्विरूपत्वमिति ॥ यदि च^४ मुक्तावानन्दो नानुभूयते, किं तेन । अनुभूयते चेत्, अनुभविष्वनुभवानुभवनीया वाच्याः । यथा च यावद्देहभावित्वेनात्मसाक्षात्कारादपि समाधिरित्युच्यते, देहपातानन्तरमात्मनः स्थितिरिति क्व समाधिः । तथा च^५ 'समाधौ सकलदुःखनिवृत्तेरानन्दलाभ' इत्यभिमन्यते । देहाभावात्समाधिनाशे क्लानन्दानुभवः । एवं च मुक्तावानन्दानुभवो भ्रान्त इति ॥

अथानन्दश्रुतेः का वार्ता । तथा च

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्^६ विभेति कुतश्चन ।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य^७ मनसा सह ॥

इत्युवाह^८ ॥

१ B omits तत् । २ A C •स्वीकारः । ३ C व्याप्त्यादियग्रहणा• ।
४ B omits च । ५ A C रूपं न instead of विद्वान् । ६ A C
प्राप्य । ७ B omits इत्युवाह ।

आनन्दः सुखम् । चित् ज्ञानम् । तयोर्लोके भेदात् । अलौकिक-
मिदमिति चेत्, प्रमाणाभावे^१ न^२ सिध्येत् ॥ किं च, चित् आन-
न्दरूपत्वे संसारदशायां कुतो मानुभवः । अविद्यातिरोधानादिति
चेत्, साऽसंबद्धा कथं तिरोदध्यात् । संबद्धा^३ चेत्, असङ्गत्वश्रुति-
विरोधः ॥ किं च, मुक्तावानन्दो ऽनुभूयते न वा । आद्ये, केना-
नुभूयते । आत्मनेति चेत्, एकस्य कर्तृकर्मविरोधः । न चेत्,
किमानन्दरूपतया ॥

अथ 'आनन्दं ब्रह्मणो विदाम् बिभेति कुतश्चने'ति श्रुतेः^४
का गतिः । तत्राह ॥

दुःखनिवृत्तर्गिणः ॥ ६७ ॥

व्यक्तम् ॥

प्रकारान्तरमाह ॥

सुखव्यपदेश इति शेषः ॥

प्रकारान्तरमाह ॥

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

१ a प्रमाणाभावो । २ b c omit न । ३ a संबंधा । ४ a c
omit श्रुतेः ।

मन्दानां तामसानाम् । विमुक्तिप्रशंसा प्रवर्तनार्थं प्रो-
त्साहनमिति ॥

मनोवैभवं निराकरोति ॥

मन्दानां राजसतामसानाम् । विमुक्तिप्रशंसा प्रवर्तनार्थं प्रोत्साहन-
मित्यर्थः ॥

मनोवैभवं निराकरोति ॥

न व्यापकत्वं मनसः काणत्वादित्थित्वादा, वास्या-
दिवच्चक्षुरादिवच्च ॥ ६६ ॥

यच्च^१ 'शिरसि मे वेदना, पादे मे^२ सुखमि'ति ज्ञानं
मनसो^३ विभुत्वं प्रतिपादयति, तदाशुसंचारित्वात्क-
मौग्रदृष्टानिमित्तम् । नानेन विभुत्वसिद्धिः ॥

दूषणान्तरमाह ॥

यत्तु^४ 'शिरसि मे वेदना, पादे मे^५ सुखमि'त्यादिज्ञानं मनसो

१ Vijñāna and Nāgeśa omit वास्यादिवच्चक्षुरादिवच्च which is found in all my MSS. of Aniruddha and Mahādeva; cf. Aph.^३ 370, note 3 । २ B omits यच्च । ३ B यापेति instead of पादे मे । ४ B मनो । ५ A •क्रम• । ६ Corrected; my three MSS. have clearly पतु । ७ a omits मे ।

विभुत्वसाधकमाहुः, तदाशुसंचारित्वाग्नयः क्रमाद्यवर्णनिमित्त-
मिति न तेन विभुत्वसिद्धिः ॥

सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

सक्रियत्वादित्यनुमानं दर्शितम् । गतिश्रुतेरिति शब्दो
दर्शितः ॥

अणुत्वे ऽपि 'कारणाभावोन्नित्यं' भविष्यतीत्यत्राह ॥
सक्रियत्वादित्यनुमानं दर्शितम् । गतिश्रुतेरिति सक्रियत्वे मानं
दर्शितम् ॥

न निर्भागत्वं, तद्योगाद्घटादिवत् ॥ ७१ ॥

न निर्भागत्वं नाकारणवत्त्वम् । तद्योगात् भागयो-
गात् । किमस्य कारणम् । अहंकारः । षड्केन युगप-
द्योगात्परमाणूनां सभागत्वंसिद्धिः । तस्माद्घटादिवद-
नित्यं मनः ॥

१ a विभूत्वं । २ a •गा• instead of •ण• । ३ Mahâdeva
adds च । ४ B adds स• । ५ C अणुत्वे कारणाभावा• । ६ B
•न्नित्यत्वं । ७ Vijñâna and Nâgêśa have घटवत् which
reading is exhibited by my MS. B ; the commentary
shows, however, that घटादिवत् is the reading not only
of Mahâdeva (Aph.³ 372, note 2), but of Aniruddha
also । ८ A C समागित्वा• ।

नित्यानित्यविभागमाह ॥

मनसो नाकारणकत्वं, कारणयोगात् । किमस्य कारणमिति चेत्,
अहंकार इति गृह्याण ॥

किं च ॥

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

स्पष्टम् ॥

दिक्कालादीनां नित्यत्वात्कथं सर्वमनित्यमित्यचाह ॥

प्रकृतेः कथं नित्यत्वम् । तत्राह ॥

न भागलाभो भागिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

न कारणलाभो भागिनो जगत्कारणस्य प्रधानस्य,
निर्भागत्वश्रुतेः 'मूलकारणत्वान्नास्य कारणान्तरमि'ति
श्रुतेः ॥

आनन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति । तद्वृषयति ॥

भागाः कारणानि यस्य कार्यत्वे न सन्ति, तस्य प्रधानस्य न^१ कारण-

१ See Aph.³ 374, note 2 । २ A निर्भागत्व० । ३ B
omits मुक्तिः । ४ a omits न ।

लाभो^१, निर्भागत्वश्रुतेः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति साधारण-
प्रकृतित्वश्रुतेः, प्रधानस्य^२ कारणे^३ ऽनवस्थानाच्च ॥

आनन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति^४ मतं दूषयति ॥

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मकत्वात् ॥ ७४ ॥

मुक्तौ धर्मधर्मिभावाभावात् । 'साभिव्यक्तिः किं सर्व-
दास्ति । संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गः । अथ मुक्तौ
क्रियते । कार्यभावस्यावश्यं^५ नाशत्युनरनिर्मोक्ष इति ॥

विशेषगुणोच्छित्तिर्मोक्ष इति दूषयति ॥

किमात्मस्वरूप आनन्द उतान्यः । आद्ये संसारदशायां मुक्तिप्रसङ्गः ।
अन्ये कार्यभावस्यावश्यं नाशादनिर्मोक्षापत्तिः ॥

विशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति मतं निरस्यति ॥

न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

विशेषनिषेधात्सामान्यगुणस्वीकारः । तथा च गुण-
योगादनिर्मोक्षः ॥

१ b कारणात्लाभो । २ ac सावधारणः । ३ c प्रधानः । ४ a
उकारणं । ५ ०रिति is missing in c । ६ मुक्तिः is read by
my three MSS. of Mahādeva ; cf. Aph.³ 375, note 4 ।
७ Vijñāna and Nāgārjuna read ०निर्धर्मत्वात् ; so do my
MSS. AC । ८ AC अभिव्यक्तिः । ९ B कार्यस्यावश्यं ।

देहपरिमाण आत्मा, तस्य देहमात्रादतिरेव मुक्ति-
रिति^१ । तदूषयति ॥

तद्वदिति न मुक्तिरित्यर्थः । सामान्यगुणस्वीकारे प्रमाणाभावादिति
भावः ॥

देहपरिमाणस्यात्मनो देहाच्चिक्रान्तस्य^२ सततोर्ध्वगमनं मुक्ति-
रिति बाह्यमतं दूषयति ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य^३ ॥ ७६ ॥

नोर्ध्वगत्या मुक्तिः, 'निर्गुणनिष्क्रियनिर्धर्मक'^४ आत्मे'ति
श्रुतेः । कुतो मुक्तिः, हस्तिरुमिदेहपरिणामित्वेन सं-
कोचविकासाभ्यां सावयवत्वेनानित्यश्च स्यात् ॥

बौद्धमुक्तिं दूषयति ॥

देहपरिमाणत्वे ह्यात्मनो हस्तिरुमिदेहप्रवेगे उपचयापचययोराव-
श्यकत्वेन सावयवत्वं वाच्यम् । ततश्चानित्यता स्यात् । अतो व्यापक-
त्वमात्मन उचितम् । ततो निष्क्रियत्वादूर्ध्वगमनं न संभवतीति
भावः ॥

बौद्धमुक्तिं दूषयति ॥

१ B omits इति । २ a संततो० । ३ a b ० गतिनिष्क्रियस्य ।
४ A C ० निर्धर्मं ।

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥

स किमाकारो ज्ञानस्वरूपः । तथा च ज्ञानस्याप्युच्छेद इति कस्य मुक्तिः । अथ धर्मः । क्षणिकत्वात्सर्वदा^१ तन्नाशे संसारिणामपि मुक्तिः स्यात् । अथ वासनावशात्तदा न मुच्यते, वासनोच्छित्तिरेव मोक्षो ऽस्तु, किमाकारोपरागोच्छित्त्या ॥ आदिशब्दात्स्वच्छसंवित्र-वाहस्यापि नश्वरत्वात्कस्य मुक्तिरिति ॥

बौद्धविशेषस्य^२ मुक्तिं दूषयति ॥

आकारस्य विषयस्य उपरागः संबन्धः । तदुच्छित्तिर्न मुक्तिः, पूर्व-पूर्वविषयसंबन्धोच्छेदस्य सर्वक्षणिकत्वेन संसारे ऽपि सुलभत्वात्, स्वच्छसंवित्रवाहस्यापि क्षणिकत्वात् आत्मनो ऽपि क्षणिकत्वेन कस्य मुक्तिरित्यादिदोषाच्च^३ ॥

आत्मातिरिक्तैर्बौद्धैर्दोषो मुक्तिरिति मतं दूषयति ॥

न सर्वोच्छित्तिरप्युपपाद्यत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

स्पष्टम् ॥

शून्यं मुक्तिरिति दूषयति ॥

१ B transposes the two words क्षणिकत्वात् सर्वदा ।
२ C omits स्वच्छ । ३ B बौद्धविषयस्य विशेषस्य । ४ ac add आत्मनि । ५ c omits आत्मातिरिक्तः ।

को हि सर्वस्यापराधो, येन तदुच्छिन्तिः प्रार्थनीया स्यात् । असं-
भवाच्च ॥

एवं श्रून्यमपि ॥ ७६ ॥

अपुरुषार्थत्वादेः । आदिशब्दादनुष्ठानाभावः सूचितः ॥
'यद्यात्मा स्वीक्रियते, तदा तत्परिपन्थिनि द्वेषः, तद-
नुकूले च स्नेह इति तयोर्बन्धहेतुत्वादनिर्योः स्यात् ।
'मैवम् । नहि रागद्वेषमात्रादन्धः, किं तु तद्विशेषात् ।
यथा^१ बौद्धपक्ष एव न संवित्संतानमात्रादन्धः, स्वच्छ-
संवित्संतानस्य मोक्षार्हात्त्वात्, तथा कैवल्यात्मपरि-
पन्थिनि^२ द्वेषान्निरूप्य^३ हितात्मस्थितौ रागान्न^४ बन्धः,
प्रत्युत मोक्षहेतुत्वमेवेति ॥

कालदेशकर्मविशेषान्मुक्तिरिति । तदूषयति ॥

अपुरुषार्थत्वादौषात्, असंभवाच्चेत्यर्थः ॥

लोकोत्तरदेशे लोकोत्तरसक्चन्दनवनितादिलाभ एव मुक्ति-
रिति दूषयति ॥

१ B यद्यात्मा । २ C नैवं । ३ A विद्वेषा० । ४ A ०पा०
instead of ०प० । ५ A inserts च । ६ a अपुरुषार्थादि० ।

संयोगाश्च वियोगान्ता इति^१ न देशादिलाभो
ऽपि ॥ ८० ॥

देशसंयोगस्य वियोगान्तत्वात्पुनः संसारः । आदि-
शब्दात्कालकर्मणोरपि परिग्रहः । कालयोगस्याप्ये-
वम् । कर्मणश्च^२ क्षयित्वात्पुनः संसार इति ॥

भागस्य जीवात्मनो भागिनि ब्रह्मणि योगो मुक्ति-
रिति । तद्वृषयति ॥

स्पष्टम् ॥

भागस्य जीवस्य भागिनि ब्रह्मणि योगो मुक्तिरिति दूषयति ॥

न भागयोगो भागस्य^३ ॥ ८१ ॥

न ब्रह्मणो भागो जीवात्मा, ब्रह्मणो भागाभावात् ।
योगस्य वियोगान्तत्वात्पुनर्वन्धप्रसङ्गः । अथ संसार-
कारणाभावान्न वियोग इति, एवं च स एवास्तु, किं
भागयोगकल्पनया ॥

अणिमादिसिद्धिरेव^४ मुक्तिरित्यत्राह ॥

१ A C omit इति । २ A C omit च । ३ So reads Aniruddha only; Mahādeva has न भागियोगो भागस्य like Vi-
jñāna and Nāgeśa । ४ A C ० सिद्धिरपि ।

ब्रह्मजीवयोर्भागिभागत्वकल्पनायां मानाभावात्, योगस्य वियोगान्तत्वाच्च ॥

नाणिमादियोगो ऽप्यवश्यंभावित्वात्तदुच्छित्ते^१रितर-
वियोगवत्^२ ॥ ८२ ॥

तेषामपि कार्यत्वादनित्यत्वम् । आदिशब्दास्तद्धिमा-
गरिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यच्चकामा-
वसायित्वमिति ॥

परमैश्वर्यपदप्राप्तेरेव^३ मुक्तिरित्यचाह ॥

नेन्द्रादिपदयोगो ऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

अनित्यत्वात् ॥

भौतिकानीन्द्रियाणीति^४ । तन्निरस्यति ॥

सूत्रे स्पष्टे ॥

इन्द्रियाणि भौतिकानीति निरस्यति ॥

१ a ब्रह्मणि instead of ब्रह्म० । २ c •भागी० । ३ a •भावि-
तत्वात्० । ४ A •त्ति० instead of •त्ते० । ५ So reads Ani-
ruddha only; Mahâdeva has •रितरयोगवत् like Vijñâna
and Nâgeśa; cf. Aph.^३ 380, note 1 । ६ C •प्राप्तिरेव । • B
omits इति ।

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहंकारिकत्वं श्रुतेः ॥ ८४ ॥

तथा च,

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च

खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य^१ धारिणी ॥

भूतप्रकृतित्वमिति तु येनेन्द्रियेण यद्भूतकारणं तन्मात्रं
गृह्यते, तस्य तत्प्रकृतित्वाभिमानाद्ब्यपदेशः ॥

षट्पदार्थज्ञानान्मुक्तिरित्यथाह ॥

भूतप्रकृतित्वमित्यत्र बज्रब्रीहेश्वप्रत्ययः । सात्त्विकाहंकारकार्यत्वं
हीन्द्रियाणां श्रूयते पुराणादिषु । भूतप्रकृतित्वमिति लौकिको
व्यपदेशस्तु येनेन्द्रियेण यद्भूतकारणं तन्मात्रं गृह्यते, तस्य तत्प्रकृति-
त्वाभिमानकृतः ॥

षट् पदार्थाः, तज्ज्ञानान्मुक्तिः, षोडश पदार्थाः, तज्ज्ञानान्मु-
क्तिरिति वैशेषिकनैयायिकमतदूषणाय सूचे ॥

न षट्पदार्थनियमस्तदोधान्मुक्तिः^२ ॥ ८५ ॥

१ The statement of F. E. Hall, Aph.³ 381, note 2, that Mahâdeva has, instead of आहंकारिकत्व०, अहंकारत्व०, is not confirmed by my MSS.; b आहंकारिकत्व०, c अहंकारिकत्व०, a अहंकारत्व० । २ AC विश्व० । ३ b भूतिः । ४ b सात्त्विकारामहंकार० । ५ Thus Aniruddha only, the other commentators add च ; cf. Aph.³ 381, note 4 ।

‘द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया इति । पृथिव्य-
 सेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति द्रव्याणि । रूप-
 रसगन्धस्पर्शाः^१ संख्या परिमाणानि^२ पृथक्^३ संयोग-
 विभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्र-
 यत्नश्च^४ गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दा गुणाः ।
 उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि कर्माणि ।
 परमपरं च सामान्यम् । नित्यद्रव्यवृत्तयो ऽन्या वि-
 शेषाः । अयुतसिद्धानां यः संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः सम-
 वायु^५ इति नास्ति नियमो ऽनियतपदार्थवादित्वात्सां-
 स्थानाम् । न च तदोधान्मुक्तिः, आत्मज्ञानादेव मुक्तेः ॥
 षोडशपदार्थज्ञानान्मुक्तिरित्यचाह^६ ॥

षोडशादिष्येवम् ॥ ८६ ॥

‘प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-
 निर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रह-
 स्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति^७ । प्रत्य-

१ B •स्पर्शः । २ B परिमाणः । ३ B पृथक् । ४ Thus all three MSS; Vaiśeṣika Sūtra I. 6 प्रयत्नाश्च । ५ B transposes the two words •द्रवत्व-स्नेहः । ६ Corrected; AC उत्क्षेपणावक्षेपणाः, B उत्क्षेपणविक्षेपणाः । ७ AC •रिति तच्चाह । ८ इति is read by my three MSS., but not in Nyāya Sūtra I. 1 ।

ज्ञानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । आत्मशरीरेन्द्रि-
यार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गाः^१ प्र-
मेयम् । समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुप-
लब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः^२ संशयः ।
यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते^३ तत्प्रयोजनम् । लौकिकपरो-
क्षकाणां^४ यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः । तन्त्राधि-
करणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः । स चतुर्विधः^५
सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभा-
वात् । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयूनाः ।
अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूह-
स्तर्कः । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः ।
प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावय-
वोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे वादः । यथोक्तोपपन्न-
शृङ्खलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । स प्रति-

१ नु is added in Nyâya Sûtra I. 9, but omitted by my MSS. । २ B समाने० । ३ Corrected according to Nyâya Sûtra I. 23 ; my MSS. have •नुपपत्तिः० । ४ A C विमर्शः । ५ B omits अर्थम् । ६ A C प्रवर्तते । ७ B •परोक्षिकाणां । ८ स चतुर्विधः is not found in the Nyâya Sûtra itself, but at the end of Vâtsyâyana's commentary to I. 26 । ९ B •ओपनयन० ।

पक्षस्थापनाद्दोने वितण्डा । 'सव्यभिचारैर्विरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला' हेत्वाभासाः । वचनविधातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । तन्निविधं, वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च^१ । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्^२ । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विश्लेषो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो ऽपसिद्धान्तो^३ हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि^४ । इयन्त इति न नियमः, न वा तदोधान्मुक्तिः । आदिशब्दादन्ये ऽपि नियतपदार्था निराकार्याः ॥

१ A omits स० । २ A ०२० instead of ०२० । ३ B ०कला । ४ Nyâya Sûtra I. 52 reads चेति । ५ A C ०प्रकरण० । ६ Corrected according to Nyâya Sûtra V. 1. 1; A C ०नुपलब्धनिवृत्तिः; in B there is a lacuna । ७ A स्थानानां । ८ B ऽसिद्धान्तो । ९ B omits ०स्थानानि ।

नित्याश्चतुर्विधाः परमाणवः, तैरेव महाभूतारम्भा-
त्किं प्रधानेनेत्यत आह ॥

आदिशब्दादन्ये ऽपि नियतपदार्था निराकार्याः ॥

नित्यैश्चतुर्विधैः^१ परमाणुभिर्जगदारम्भ इति दूषयति ॥

नागुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

प्रधानात्सर्वमजायत, प्रकृतिपुरुषादन्यत्सर्वमनित्यमिति
श्रुतेः कार्यत्वात्परमाणूनां न नित्यत्वं कारणत्वं वा ॥

एवं च परमाणुत्वमेव न भवतीत्याह ॥

प्रकृतिपुरुषयोरेव^२ नित्यत्वश्रवणेनेतरस्य सर्वस्य कार्यत्वावगमादित्यर्थः॥

कार्यत्वादेव च परमाणुर्न निरवयव इत्याह ॥

न तन्निर्भागत्वं^३ कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

यत्कार्यं, न तन्निर्भागि, यथा पट इति ॥

उद्भूतरूपवत्त्वाच्च प्रत्यक्षमित्यत आह ॥

१ b c add नियमैः । २ b •रेवेति । ३ So reads Aniruddha only, the others न निर्भागत्वं; cf. Aph.³ 383, note 2 । ४ Between प्रत्यक्षं and इति, my MSS. add न चाशु [ः, C वाशु] तथेति कथं प्रत्यक्षं; this clause has been blotted out by me, as totally spoiling the connexion with the next Aphorism ।

परमाणूनामिति शेषः । यत्कार्थं, तन्न निर्भागं, यथा घट इति ॥
उद्भूतरूपनिबन्धनं द्रव्यप्रत्यक्षत्वमिति दूषयति ॥

न रूपनिबन्धनात्प्रत्यक्षत्वनियमः^१ ॥ ८६ ॥

‘इहायं पक्षी’त्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वाद्द्व्यभिचारादुद्भूतरूप-
निबन्धनान्न^२ प्रत्यक्षत्वनियमः । अलौकिके^३ च समा-
धिबलजे योगिप्रत्यक्षे न पर्यनुयोगो ऽस्ति ॥

अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति चतुर्विधं^४ परिमाणं
नास्तीत्याह ॥

‘इहायं पक्षी’त्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वादिति ॥

अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति चतुर्धा परिमाणमिति^५ दूषयति ॥

न परिमाणं चातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ६० ॥

१ So read Aniruddha and Mahâdeva only, Vijñâna and Nâgeśa have °प्रत्यक्षनियमः ; cf. Aph.^३ 384, note 2 ; a प्रत्यक्षत्वमिति नियमः । २ A C °निबन्धनत्वान्न । ३ C अलौकिकत्वे । ४ A समावाधि°, C समधि° । ५ B चतुर्विध° । ६ b परिमाणा-
नामिति । ७ One of F. E. Hall's MSS. of Aniruddha has परिमाणे, cf. Aph.^३ 384, note 5 ।

महदणुभ्यां^१ कार्यकारणयोगाद्यवधारसिद्धेः । एतत्प्र-
भेदा एवान्ये परिमाणभेदा इति ॥

प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्तं^२ सामान्यं नित्यमस्तीत्यथाह ॥

महदणुभ्यामेव तयोः कार्यकारणयोर्योगात्, अन्येषां परिमाणानां
महदणुभेदत्वेनैवोपपत्तेः ॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यामन्यत्सामान्यं नित्यमिति । ^३तदुच्यति ॥

अनित्यत्वे ऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं सामा-
न्यस्य ॥ ८१ ॥

यथा 'सो ऽयं देवदत्त' इति न सामान्यविषया प्रत्य-
भिज्ञा, तथाऽनित्यत्वे ऽपि सामान्यस्य बहुकालस्थैर्यात्^४
ज्वालादिषु^५ प्रत्यभिज्ञानमिति ॥

सामान्यासत्त्वं निराकरोति ॥

यथा 'सो ऽयं देवदत्त' इति न सामान्यविषया प्रत्यभिज्ञा, किं तु
व्यक्तिविषया, व्यक्तेः स्थिरत्वात्, तथा सामान्यस्यापि स्थिरत्वात्प्रत्य-
भिज्ञा, न तु नित्यत्वात् ॥

१ B महदणुभ्यां । २ B कार्यवशयोगा० । ३ C omits
•व्यतिरिक्तं । ४ b c प्रकृतिपुरुषाभ्याम् । ५ a omits तत् । ६ C
•स्थैर्यात् । ७ B ज्वालादिषु ।

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ६२ ॥

न सामान्यापलापः, प्रत्यभिज्ञानात् परोक्तयुक्तेः प्रत्य-
क्षबाधात् ॥

अस्त्येकाकारा बुद्धिः, 'सान्धनिवृत्तिपरेत्यत आह' ॥

तस्मात् प्रत्यक्षात् तदपलापः सामान्यापलापो न कार्यः । अबाधि-
तप्रत्यक्षस्य विषयसाधकत्वादिति भावः ॥

अन्यापोहो^१ जातिरिति निरखति ॥

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ६३ ॥

अभावरूपत्वे प्रतियोगिस्मरणाधीनं ज्ञानं लभ्येत", न
तु विधिमुखतयेति ॥ तथा च

सिद्धश्चागौरपोह्येत, गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तच्च गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते ।

गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावे च^२ गौः कुतः ॥

सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भविष्यतीत्यत आह ॥

१ A सामान्यनिवृत्तिः, C सामान्यनिवृत्तिः । २ B •परा इत्यत्राह ।

३ b अन्यापोहो । ४ Corrected; A C जभेत, B जभते । ५ A
C omit च ।

गोत्वादेः अगोभेदरूपत्वं न । कुतः । भावप्रतीतेः अगोरूपप्रतियोगि-
स्मरणं विनैव भावरूपतया तत्प्रतीतेः । अत एवोक्तं ..... इति ॥
सादृश्यं पदार्थान्तरमिति निरस्यति ॥

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ८४ ॥

भूयोऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यं, न तत्त्वान्तरं, प्रत्य-
क्षेणैव बहुतरतयावयवग्रहणात् 'तत्सदृशो ऽयमिति'
ज्ञानोत्पादात् ॥

प्रकारान्तरमाह ॥

तत्तद्ब्रह्मगुणादिरूपस्यैव प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वात् ॥

'निजधर्माभिभ्यक्तिर्वा वैशिष्ट्या नदुपलब्धेः ॥ ८५ ॥

'अस्ति पदार्थानां निजा शक्तिः । सा तुल्यपिण्डान्तर-

१ c •प्रतियोगी•, a •प्रतीते योगी• । २ Here follows the same quotation as in Aniruddha's commentary (b अवो-
क्षेत, a b c न भावः instead of न जा यः) । ३ A बद्धतरावयव-
वयव•, B बद्धतरावयववयव•, C बद्धतरावयव• । ४ So reads Ani-
ruddha only; Mahâdeva has निजधर्माभिभ्यक्तिर्वा like Vi-
jñâna and Nâgeśa; cf. Aph.³ 387, note 4 । ५ One leaf
is missing in B, though the numeration is not inter-
rupted; the lacuna reaches into the commentary to
Aphorism 104 ।

दर्शनादभिव्यक्ता विशिष्टा सती 'सादृश्योऽयमिति'
सादृश्योपलब्धेः कारणं, न तु तत्त्वान्तरं सादृश्यम् ॥

संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानहेतुः सादृश्यमिति तत्सिद्धि-
रित्यचाह ॥

निजग्रन्थभिव्यक्तिरिति अभिव्यक्ता^१ निजग्रन्थिरित्यर्थः । अभिव्यक्ता
तत्तत्कार्यानुकूलतया सिद्धा । वैशिष्ट्यात् तादृशग्रन्थिसंबन्धात् । तदु-
पलब्धेः सादृश्योपलब्धादित्यर्थः । तथा च, तत्तत्पदार्थनिष्ठा शक्ति-
रेव सादृश्यप्रतीतिविषय इति भावः ॥

न संज्ञासंज्ञिसंबन्धो ऽपि ॥ ६६ ॥

न संबन्धज्ञानहेतुः सादृश्यं, व्यभिचारात्, अन्यथाप्यु-
पदेशादेः संज्ञासंज्ञिसंबन्धनिश्चयात् । कारणव्युत्पत्त्या
विषयिणो ज्ञानस्योपलक्षणम् ॥

शब्दार्थयोर्नित्यः संबन्ध इति निरस्यति ॥

नित्य इति शेषः ॥

किं वज्रना, शब्दार्थयोः संबन्ध एवानित्य इत्याह ॥

न संबन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ६७ ॥

शब्दार्थयोरनित्यत्वात्कथं संबन्धो नित्यः स्यात् ॥

१ a अभिव्यक्त्या । २ "The reading of Nāgārjuna is न संज्ञा-
संज्ञिणोः संबन्धो ऽपि" Aph.³ 388, note 4 ।

अजसंबन्धमापकरोति ॥

स्यष्टम् ॥

अजसंबन्धं निराकरोति ॥

नाजः संबन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् ॥ ६८ ॥

संयोगो भवन्कर्मजो भवेत्, न च नित्यस्य व्यापकस्य क्रियास्ति । महदादयश्चानित्याः, कथं तत्संयोगो नित्यः । आत्मनां च निर्धर्मत्वान्न तैः प्रधानेन संयोगो ऽस्ति । किं च^१, येन प्रमाणेन वस्तु गृह्यते तेनैव संयोगग्रहणमिति धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः ॥

समवायं निरस्यति ॥

विशिष्टप्रतीत्या विशेषणविशेष्याधीनसंबन्धस्यैव सिद्धेः तस्य च विशेषणविशेष्याभावे^२ ऽसंभवात् संबन्धस्याजलमयुक्तमिति ॥

समवायं निरस्यति ॥

न समवायो ऽस्ति^३ प्रमाणाभावात् ॥ ६९ ॥

१ •प्रमाण• is read by Aniruddha only, the others have •मान• instead; cf. Aph.³ 390, note 3 । २ Conjectural; A C, the two MSS. only available here, have न च which is evidently wrong । ३ b •व्याभावो । ४ "The reading of Nāgeśa is तत्राप्यस्ति" Aph.³ 391, note 3 ।

समवायः संबन्धो^१ ऽसंबन्धो^२ वा । असंबन्धत्वे^३ कथमन्यं
संबन्धिनं कुर्यात् । संबन्धित्वे ऽन्यसंबन्धस्यासंभवात्
समवाय एव^४ वक्तव्यः । तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यन-
वस्थानान्नास्ति समवायः । यस्त्वविभागेन संप्रतिभासः
स संयोगविशेषवैचित्त्यात्, यथा तप्तायःपिण्डे वहेः^५ ॥

यदि समवायो नास्ति, कथं शुक्तः पट इति अश्वो
गच्छति गौरयमिति ज्ञानमित्यत्राह ॥

प्रमाणाभावमेवोपपादयति ॥

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेः^६ प्रत्यक्षमनुमानं वा^७ ॥ १०० ॥

उभयत्रापि तादात्म्येनैवोपपत्तेः, अन्यथा सामानाधि-
करण्यं न स्यादिति ॥

अनुमेया क्रिया स्यादित्यत्राह ॥

समवाये^८ हि शुक्तो^९ घट इत्यादिप्रत्यक्षं प्रमाणं, विशिष्टप्रतीति-

१ A संबन्धो । २ A ऽसंबन्धो, C ऽसंबन्धो । ३ A असंबन्धत्वे ।
४ Corrected, A C समवायो वा । ५ Corrected, A C वहेः ।
६ इति ज्ञानम् is missing in A । ७ My MSS. of Aniruddha omit अपि which is read by the other commenta-
tors, and likewise required as Aniruddha's reading by
his explanation । ८ The omission of न which is read
by the others is peculiar to Aniruddha; cf. Aph.^३ 392,
note 1; a •सिद्धिर्ने । ९ "Nāgēśa gives प्रत्यक्षानुमाने" Aph.^३
392, note 2 । १० a समवायो । ११ c शुक्त ।

विशेषणविशेष्योभयसंबन्धविषया^१ विशिष्टप्रतीतित्वात् दण्डोति
प्रतीतिवदनुमानं च । उभयत्रापि तादात्म्येनैवान्वयासिद्धिः^२ । 'इह
तन्तुषु पट' इत्यादिप्रतीतिस्तु स्ववासनामात्रकल्पिता, नार्थसा-
धिका^३ । किं च, समवायः संबद्धः^४ संबन्धिनौ संबन्धयेत्, असंबद्धो
वा^५ । आद्ये तस्यापि संबन्धान्तरं वाच्यमित्येवमवस्था । समवायस्य
स्वरूपमेव संबन्धयेत्, आदावेव कुतो न तत् । असंबद्धत्वं^६ त्वन्याय्य-
मेवेति ॥

देशान्तरसंयोगविभागाभ्यामनुमेयैव क्रिया, न प्रत्यक्षा, सूर्य-
क्रियावदिति मतं निरस्यति ॥

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरिवा^७
परोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

निकटस्थस्य क्रियाक्रियावतोरैवापरोक्षप्रतीतेः । अन्य-
था सिद्धस्य प्रत्यक्षस्य बाधाद्यदि संयोगविभागाभ्यां
कर्मानुमीयते, तयोर्भयवृत्तित्वादृक्षमूलादग्रं गच्छति
पुरुषे वृक्षे ऽपि कर्मानुमीयेत । ननु पुरुषकर्मणा संयोग-
विभागसिद्धौ किमर्थं वृक्षे कर्म स्वीकर्तव्यम् । उत्पत्तौ

१ b ०विषय । २ b ०नैव सिद्धिः, c ०नैवासिद्धिः । ३ b ०सा-
धिकाः । ४ Corrected; a b संबद्धः, c संबन्धः । ५ असंबद्धो
वा is missing in b । ६ Corrected; a असंबन्धत्वं, b असं-
बद्धसंबन्धत्वं, c असंबद्धसंबन्धत्वं । ७ Nāgēśa omits एव at both
places in this Aphorism; cf. Aph.³ 393, notes 2 and
3 । c A वियोगाभ्यां ।

भवेदेवं, अव्यभिचारात् संयोगविभागाभ्यां दृष्टे कर्मानुमानं न निवर्तते, किं च, अन्यकारे^१ 'भुजाग्रं मे कम्पते' इत्यादौ कम्पमात्रज्ञानं भ्रान्तिः^२ । सूर्यक्रियानुपलभश्चातिदूरादिदोषात् ॥

पञ्चभूतारब्धं शरीरमित्यत्राह ॥

नेदिष्ठस्य अतिनिकटवर्तिनः । तत्तदतोः क्रियाक्रियावतोः । तथा चानुभवापलापो नोचित इति भावः । सूर्यक्रिया तु दूरस्थत्वाच्च प्रत्यक्षा ॥

पञ्चभूतारब्धं शरीरमिति दूषयति ॥

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात्

॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानाम् । उपपद्यमानत्वे तु चतुर्णां निमित्तत्वमस्येव । तेन च पाञ्चभौतिकत्वमुच्यते इति ॥

नास्ति सूक्ष्मशरीरं प्रमाणाभावादित्यत्राह ॥

उपादानायोगादित्यर्थः । किं च, शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वे घटाकाशसंयोगस्येवाप्रत्यक्षलापन्तिः, योग्यसमवेतस्यैव प्रत्यक्षत्वनिश्चयात् ॥

शरीरं द्विविधमित्याह ॥

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमान-
त्वात् ॥ १०३ ॥

मनसो निराश्रयस्य गत्यभावान्मरणे देहप्राप्तये मनस
आश्रयो वक्तव्यः । स एवातिवाहिकं सूक्ष्मशरीर-
मिति । श्रुतिरपि 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बला-
द्यमः' । पुरि स्थूलशरीरे श्रेत इति पुरुषः सूक्ष्मदेहः ॥

अप्राप्तप्रकाशकमिन्द्रियं दूरे शब्दोपलम्भात् का-
चाभ्रस्फटिकान्तरोपलब्धेऽप्येवमिह ॥

मनसो निराश्रयस्य गत्यभावाद्देहान्तरगमने आश्रयो वाच्यः । स एवा-
तिवाहिकं सूक्ष्मं च शरीरमित्युच्यते । 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष
यमो बलादि'त्यत्र पुरुषपदवाच्यमपि तत्, पुरि स्थूलशरीरे श्रेत
इति व्युत्पत्तेः ॥

नेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमः, चक्षुषस्तैजसत्वेन विषयदेशे
गमनसंभवे ऽपि ओचादेस्तदभावात् । किं तु शब्द एव वीचौतरङ्ग-
न्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा ओचदेशं गतः ओचेण गृह्यते । गन्धो
ऽपि साश्रयो घ्राणदेशमागतो घ्राणेन । एवमन्यत्रापि । दूरे^१ शब्द
इत्यादिप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव कारणशब्दविषयिणी 'वेत्यादिमतं
निरस्यति ॥

१ C सूक्ष्मं । २ a नेन्द्रियाणामप्राप्य । ३ a b घ्राणदेशः । ४ b
c दूरः । ५ c clearly चेत्यादि ।

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा

॥ १०४ ॥

नाप्राप्तार्थप्रकाशकत्वं यत्प्राप्तप्रकाशकत्वम्। ओचं वृ-
त्तिद्वारेण शब्देन सह संबध्यते। काचादयस्तु स्वच्छ-
त्वान्न चक्षुःप्रसारं प्रतिबध्नन्ति। दूरे च वृत्तिद्वारेण
वस्तुग्रहणम्। यद्यप्राप्तेर्न^१ गृह्णाति, कुद्यव्यवहितवत्
दूरत्वेनाप्राप्तेरविशेषादव्यवहितमपि न गृह्णेतेति^२।
अथाप्राप्तेरपि गृह्णाति। अविशेषाज्जगदुदरवृत्ति सर्वं
गृह्णीथीदिति ॥

यदि प्रसारि चक्षुः, तैजसं तर्हीत्यचाह ॥

अप्राप्तानां विषयासंबद्धानां^३ प्रकाशकत्वमिन्द्रियाणां न, अप्राप्तेः असं-
बन्धात्। अथ व्याप्तत्वाद्विन्द्रियाणामस्येव संबन्धः। तच्चाह 'सर्वप्राप्तेः'।
तथा च जगदुदरवर्ति सर्वमेव गृह्णीयुः। तस्माद्विलक्षणः संबन्ध आव-
श्यक इति भावः ॥

स^४ च वृत्तिरित्याह ॥

न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ १०५ ॥^५

१ A यद्यप्राप्ते न। २ B गृह्णेत्। ३ c विषयासंबद्धानां। ४ b
सा। ५ Mahādeva puts this Aphorism after 107।

तेजस इवापसर्पणादूरे ऽपि प्रकाशकत्वात्तेजसमित्य-
भिमानः । वस्तुतस्तु वृत्तिद्वारेण संबन्धात्तत्सिद्धेः प्रमेय-
सिद्धेः ॥

वृत्तेरप्रत्यक्षत्वात्कथं वृत्तिसिद्धिरित्यत्राह ॥

तेजस इवापसर्पणात् दूरगमनात् न चक्षुः ।

वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फुरिताक्षय्य^१ यत्र च ।

अदृष्टानुग्रहात्तत्र संबद्धार्यावबोधिका^२ इति ॥

अमूर्ता वृत्तिः कथं मर्पति । तत्राह ॥^३

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

व्यक्तम् ॥

वृत्तिः किं दीपज्वालेव भागरूपा गुणान्तरं वेत्य-
त्राह ॥

व्यक्तम् ॥

वृत्तिस्वरूपमाह ॥

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः, संबन्धार्थं सर्पतीति^४

॥ १०७ ॥

१ AC इवोप० । २ B omits ०क० । ३ Thus all three MSS.; cf. Aniruddha's commentary to 107 । ४ Cor-
rected; my MSS. have ०बोधका । ५ This is the Ava-
tāraṇa to Aphor. 108 । ६ a सर्पयतीति ।

कार्यानुमेया वृत्तिस्तत्त्वान्तरमाहंकारिकं, अनियतः
पदार्थो यतः । असंबद्धस्य^१ ज्ञानायोगात् तदर्थं सर्पति ।
तथा च

वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य^२ यच्च च ।
अदृष्टानुग्रहात्तच्च^३ संबद्धार्यावबोधिकाः^४ ॥

कथममूर्ताया वृत्तेः सर्पणक्रियेत्यचाह ॥

कार्यानुमेया वृत्तिस्तत्त्वान्तरमाहंकारिकं,^५ न भागो न वा गुणः ।
अनियतपदार्थवादिनो हि सांख्याः । वाचा संबद्धस्य^६ ज्ञानायोगात्
सर्पतीति शब्दो यथानुभवकल्पनार्थः ॥

ननु^७ यदि चक्षुर्विषयपर्यन्तं गच्छति, तर्ह्यतिवेगवत्त्वान्नैजसं
स्यात् । अत आह ॥^८

न द्रव्ये^९ नियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

अनियतत्वात्पदार्थानां न द्रव्य एव^{१०} क्रियानियमः,

१ C संबद्धस्य । २ B स्फारिताक्षस्य ; cf. Mahâdeva's com-
mentary to Aphor. 105 । ३ A C संबद्धार्या । ४ Correct-
ed ; my MSS. have •बोधकाः, cf. Mahâdeva's com-
mentary to 105 । ५ a •न्तरं माहंकारिकं । ६ a संबद्धस्य ।
७ b c तथा चाहः instead of ननु । ८ This is the Ava-
târâṇa to Aphor. 105 । ९ द्रव्ये is read by Aniruddha
and Mahâdeva only, Vijñâna and Nâgeśa have द्रव्यः ;
cf. Aph.³ 398, note 3 । १० C एव ।

किं तु यच्च प्रमाणं दृश्यते तदनुमन्यामहे । वृत्तौ च क्रिया दृष्टा, अन्यथा वस्तूपलम्भाभावात् ॥

देशभेदे भौतिकानोन्द्रियाणि भविष्यन्ति, यथा वृश्चिकदष्टस्य देशभेदे मरणमित्यत्राह ॥

द्रव्य एव क्रियेति न नियमः, किं तु तद्योगात् क्रियायोगात् क्रियानियमः । यच्च प्रमाणं दृश्यते तच्च क्रियेत्यर्थः^१ । वृत्तिक्रियायां च विषयप्रकाशः साधक इति भावः ॥

देशभेदे भौतिकानोन्द्रियाणि भविष्यन्ति, यथा वृश्चिकदष्टस्य मरणमिति । तत्राह ॥

न देशभेदे ऽप्यन्योपादानतास्मदादिवन्नियमः^२ ॥
१०६ ॥

स्वशरीर एव व्याप्तिर्गृहीता, आहंकारिकाणीन्द्रियाणि । तद्व्यभिचारे धूमो ऽप्यग्निं व्यभिचरेत् ॥

पाञ्चभौतिकमिति व्यपदेशे हेतुमाह ॥

अन्योपादानता भूतोपादानकत्वम् । इन्द्रियाणामिति शेषः । किं तु अस्मदादिवत् अस्मदादौन्द्रियाणामिव नियमः आहंकारिकत्वमेव । आहंकारिकाणीन्द्रियाणीति स्वशरीरे व्याप्तिर्गृहीता । तद्व्यभिचारे धूमो ऽप्यग्निं व्यभिचरेदिति भावः ॥

१ b inserts वृत्तिक्रियेत्यर्थः । २ Nāgārjuna reads 'अस्मदादिवन्नियमः'; cf. Aph.³ 399, not 2 ।

यदि न पञ्चभूतोपादानकं शरीरं, तर्हि पाञ्चभौतिकमिति
व्यवहारः कथम् । तत्राह ॥

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

पञ्चोपादानता निषिद्धा, न निमित्तता । तेन पाञ्च-
भौतिकमिति व्यपदेशः ॥

कति शरीरभेदा इत्यत आह^१ ॥

पञ्चभूतेति^२ निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः पाञ्चभौतिकेति नैमित्ति-
कव्यपदेशः । उपादानतैव निषिध्यते, न निमित्ततेति भावः ॥

शरीरभेदानाह ॥

जम्भजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसंकल्पजमांसिद्विकं चे-
ति न नियमः ॥ १११ ॥

जम्भजो दन्दशूकादिः । अण्डजाः पक्षिसर्पादयः^३ ।
जरायुजो मनुष्यादिः^४ । उद्भिज्जा वृक्षादयः । संकल्पजो

१ A B इत्यत्राह । २ c पञ्चभूते । ३ A C •जरायुज उद्भि-
ज्ज• । ४ संकल्पज is read by Aniruddha only (cf. the
commentary); the others have सांकल्पिक which reading
is erroneously exhibited by my MS. B (but in the
text only, not in the comm.) । ५ A C पक्षिसर्पाः ।
६ A C omit the Visarga ।

मन्वादिः । सांसिद्धिको मन्त्रौषधादिसिद्धः । चत्वार्ये-
वेति न नियमः ॥

देहे किं भूतं प्रधानमित्यत्राह ॥

सांख्यिकं मन्वादिशरीरं, सांसिद्धिकं मन्त्रौषधादिसिद्धिजमिति
हेतोः चत्वार्येवेति न नियमः ॥

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यत्तद्व्यपदेशः पूर्व-
वत् ॥ ११२ ॥

सर्वेष्टिति बाहुल्येन, 'सूर्यादिलोके तैजसं शरीरमि'ति
श्रुतेः । तत्रापि बहुतरपार्थिवावयवावष्टम्भकत्वं, अ-
ल्पत्वे चानुपभोगात्^१ । पूर्ववदिति सर्वमेवोक्तम् ॥

देहे प्राणदर्शनात्तस्य देहारम्भकत्वशङ्कामपनयति ॥

सर्वेषु शरीरेषु पार्थिवमित्यसाधारण्यव्यपदेशात् सूर्यादिलोकस्थे
तैजसादिशरीरे ऽपि पार्थिवावयवावष्टम्भकत्वमेव तेजसादेः^२, उप-
भोगे पार्थिवावयवानामेवोपयोगात् । तद्व्यपदेशः इतरभूतव्यपदेशः ।
पूर्ववत् निमित्ततयेत्यर्थः^३ ॥

प्राणो वायुरिति मतं निरस्यति ॥^४

१ A C •पार्थिवावयवोपष्टम्भकत्वं । २ B अल्पं बान्धदनुपभोगात् ।
३ b •वष्टम्भकमेव तेजः । ४ a नियमतयेत्यर्थः । ५ The Avatârana
is missing in a ।

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितत्त्वसिद्धेः^१

॥ ११३ ॥

भौतिकवायोर्देहारम्भकत्वं, न तु प्राणवायोर्भौतिकत्वं,
'प्राणात्सर्वमजायते'ति श्रुतेः । यावद्देहभावित्वे चारम्भ-
कत्वभ्रमः^२ । सर्वेन्द्रियशक्त्या^३ प्राणो धार्यत इति याव-
दिन्द्रियं^४ तावत्तत्त्वसिद्धिः प्राणधारणसिद्धिः^५ ॥

देहे^६ निष्पन्ने आत्माधिष्ठानं, आत्माधिष्ठिते वा
देहनिष्पत्तिरिति^७ निर्णयमाह ॥

देहजनकस्य वायोर्न प्राणत्वं, सर्वेन्द्रियशक्तितः सर्वेन्द्रियशक्तिरूपेण^८
तत्त्वसिद्धेः प्राणसिद्धेः^९ । सामान्यकरणवृत्तिः प्राण इति भावः ॥

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पृतिभा-
वप्रसक्तेः^{१०} ॥ ११४ ॥

१ F. E. Hall's statement "Instead of तत्त्वसिद्धेः, Vedānti Mahādeva has तत्त्वसिद्धिः" (Aph.^३ 403, note 2) is wrong; none of my three MSS. nor the commentary offers this reading. २ B वारम्भकत्वविभ्रमः । ३ B •शक्तीः । ४ B यावद्दीन्द्रियं । ५ प्राणधारणसिद्धिः is omitted in A C । ६ A C निष्पन्ने । ७ A C देहनिष्पत्तिरिति । ८ b देहे । ९ a •रूपे । १० bc omit प्राणसिद्धेः । ११ So reads Aniruddha only (A •प्रवृत्तिः, C •प्रसक्तिः); Mahādeva •प्रसङ्गः, Vijñāna and Nāgārjuna •प्रसङ्गात्; cf. Aph.^३ 404, note 1 ।

स्फुटम् ॥

प्रधानमूलत्वाच्छरीरस्य तद्द्वारेणैवाधिष्ठानं भवि-
ष्यतीत्यत्राह ॥

योगौ बीजमारभेत्यादिः^१ । अधिष्ठानात् संबन्धविशेषात् । पूति-
भावः दुर्गन्धिता ॥

पुरुषस्य भृत्यप्रायं प्रधानम् । तद्द्वारैवाधिष्ठानमस्तु, न तु स्वात-
न्त्र्येण, बीजादौ । तत्राह ॥

भृत्यद्वारा^२ स्वाम्याधिपतिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥

जडे भृत्ये ऽवलम्बिनी^३ सर्वत्र^४ 'स्वस्थितिर्यथा, तथा
जडस्य प्रधानस्याधिष्ठानाच्च पूतिभावविरोधः'^५ ॥

ब्रह्मरूपनिरूपणायान्येषां तुल्यरूपमाह ॥

प्रधानद्वारा पुरुषस्याधिष्ठितिः, नैकान्तात्, व्यभिचारात् सर्वत्र विद्य-
मानत्वादिति यावत् । 'पूतिभावविरोधिनीति शेषः ॥

सुषुप्तिदृष्टान्तेन मोचे दुःखाभावं वक्तुमाह ॥

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

१ a °त्वादि । २ A C and one of F. E. Hall's MSS. (Aph.³ 405, note 2) have भृत्यवर्गद्वारा । ३ Corrected; A ऽवलम्बिनि, C ऽवलम्बितेन, B वर्यितेन । ४ A C सुस्थितिः । ५ A C °विरोधः । ६ c inserts न । ७ b सुप्तिः । ८ a °सुषुप्तिः ।

ब्रह्मणा सह तुन्यरूपता, सर्वत्र बाह्यासंवेदनात्, न
तु ब्रह्मरूपता ॥

ब्रह्मणः स्वरूपमाह ॥^१

ब्रह्मरूपता^१ दःखासंवेदनम् ॥

मोक्षे विशेषमाह ॥

द्वयोः सवीजत्वमन्यस्य^२ तद्वृत्तिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्त्योः सवीजत्वं संस्कारवत्त्वं, अन्यस्य
मोक्षस्य बीजहानम् ॥

समाधिसुषुप्त्योर्दृष्टा निरुद्धवृत्तिकत्वात्कृतकृत्यता, न
तु मोक्षस्येत्यचाह ॥

सवीजत्वं पुनर्दःखप्रयोजकसंस्कारवत्त्वम्^३ । तद्वृत्तिः संस्कारवृत्तिः ॥

मोक्षे प्रमाणमस्तीत्याह ॥

द्वयोरिव त्रयस्यापि^४ दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

१ B offers, in place of this commentary and Avatârâṇa, the beginning of Viññâna's comm. and his Avatârâṇa to Sûtra 117. २ a b ब्रह्मस्वरूपता । ३ So reads Aniruddha only (A C सवीजत्वमन्यस्य); Mahâdeva सवीजत्वमन्यत्र, Viññâna and Nâgeśa सवीजत्वमन्यत्र; cf. Aph.^३ 406, note 4. ४ b •संस्कारत्वं । ५ "Vedânti Mahâdeva omits अपि" Aph.^३ 407, note 3.

अयस्यापि मोक्षस्यापि दृष्टत्वात् श्रुत्यनुमानप्रतिपाद-
नात्कृतकृत्यता, न तु द्वौ सुषुप्तिसमाधौ। सबीजत्वा-
त्तयोः कृतकृत्यता गौणोति ॥

रागादीनां बन्धहेतुत्वात् किं वासनयेत्यत आह ॥

यथा सुषुप्तिः प्रत्यक्षमिद्धा^१ यथा वा समाधिरागममिद्धाः, तथा
मोक्षो ऽपि शास्त्रमिद्धाः। तत्रापि द्वौ सुषुप्तिसमाधौ नात्यन्तपुरु-
षार्थौ सबीजत्वात्, किं तु मोक्ष एव निर्बीजत्वादिति भावः ॥

रागादीनामेव बन्धहेतुत्वात् किं संस्कारापरपर्यायवासनयेत्यत
आह^२ ॥

— .

वासनयानर्थख्यापनं^३ दोषयोगे ऽपि, न, निमित्तस्य
प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११६ ॥

न दोषादेव बन्ध इति वक्तव्यम्। वासनयानर्थख्यापन-
मवश्यं कर्तव्यम्। दोषाणामेव निमित्तस्य प्रधानस्य
मुक्तौ बाधकत्वं वक्तव्यम्। मुख्यं च वासनेति ॥

इष्टादिक्षेपे बेगा^४ख्यात्संस्कारात्कर्म कर्मणा च संस्कार
‘इत्यनेके संस्काराः। तन्निषेधति’ ॥

१ a inserts वा। २ a °त्यत्राह। ३ A C न वासनाया आनय-
नख्यापनं; cf. Aph.^३ 109, notes 1, 2। ४ A योगा°। ५ C
inserts पक्षे। ६ B इत्यनेकसंस्काराद्विषयति।

द्वौषयोगे ऽपि रागादियोगे ऽपि^१ । वासनयैव^२ अनर्थस्थापनं सौन्द-
र्यासौन्दर्यज्ञानम् । कारणमिति शेषः । अतो न रागादेरेव बन्ध-
हेतुत्वं, किं तु निमित्तस्य रागादेरपि निमित्तस्य^३ वासनायाः प्रधा-
नबाधकत्वं मोक्षबाधकत्वम् । तस्मादासनोच्छेद एव यतितव्यमिति
भावः ॥

इत्यादिचेपे वेगाख्यसंस्काराक्रिया क्रियातस्य स इत्यनेकसंस्का-
राभिरस्यति ॥

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको^४, न तु प्रतिक्रियं सं-
स्कारभेदा^५ बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

एकसंस्कारपक्षे इषोर्नपात^६ इत्युक्तम्^७ । परिणामपक्षे
च एकस्यैव मन्दतरादिपरिणामात्पात इति बहुकल्प-
नायां गौरवमिति ॥

एको विषयः, यत एका बुद्धिः, सत्सदिति प्रत्यय-
स्याविशेषादित्यत आह ॥

१ a omits रागादियोगे ऽपि । २ a न चर्यं . instead of अनर्थं । ३ b omits असौन्दर्यं । ४ a omits रागादेरपि निमित्तस्य । ५ Corrected; A B a b c •निर्वर्तको, C •नुवर्तको; cf. Aph.^३ 411, note 1 । ६ A C omit संस्कारभेदा । ७ B इषोर्नपात, C इषोर्न पात । ८ A C इत्युक्तं । ९ B नाना • instead of मन्दतरादि • । १० A प्रत्ययः स्यादविशेषा •, C प्रत्यय-स्याविशेषा • ।

स्यष्टम् ॥

नन्वेकस्मात्संस्कारादेका क्रिया ततः संस्कार इति लोके बुद्धि-
रस्ति । तत्राह ॥

न बाह्यबुद्धिनियमः ॥ १२१ ॥'

यथा सदिति प्रत्ययो ऽबाधितः, तथा घटपटादिप्रत्ययो
ऽपि । सदिति प्रत्ययश्च^१ सामान्यविषयः । तस्मान्न
बाह्यबुद्ध्यावेकस्यैवेति नियमः ॥

पाञ्चभौतिकं जीवशरीरम् । कतिभूतारब्धं-स्वाव-
रमित्यत्राह ॥

एकस्मादेव बह्वः^२ क्रिया इत्यपि बुद्धिरस्ति । तस्मान्नाद्यवादेक एव
संस्कारः ॥

अङ्गमशरीरन्याथं स्वावरे ऽतिदिशति ॥

दृशगुल्मलतौपधिवनस्पतितृणवीरुधा^३ दोनामपि
भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२२ ॥

---

१ Vijnāna and Nāgeśa combine this Sūtra with the following one । २ A C omit च । ३ B बाह्यबुद्धौ विवेकः । ४ a एकस्मादेशः । ५ A C •दा• instead of •धा•, the reading of B and of the other commentators ।

पूर्ववदिति भोगायतनत्वात्पाञ्चभौतिकम् । भोगायत-
नत्वं च जन्मान्तरीयक्रियाविशेषात् 'जीवात्मान एव'
स्थावराश्रयतामुपगच्छन्ती'ति श्रुतेः ॥

अत्र^१ स्मृतिरप्यस्तीत्याह ॥

वीरुत् अटिति वृक्षप्रसारिणी लता ॥

अत्र प्रमाणमाह ॥

स्मृतेश्च ॥ १२३ ॥

व्यक्तम् । तथा च

'अभिवादितश्च यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति ।

श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कनिषेवितः ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति^२ स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥

वृक्षादीनां देहत्वे कर्माधिकारिता स्यादित्यत

आह ॥

अभिवादितश्च ..... जातितामित्यादिस्मृतेस्तेषामपि शरीरत्वाव-
गमात् ॥

१ B जन्मान्तर० । २ C एवं । ३ B अतः । ४ This read-
ing which exhibits one syllable too much in the first
Pāda is found in all my six MSS. । ५ A C शरीरैः
कर्मभिर्दुष्टैर्याति । ६ Viz. the two S'lokas quoted by Ani-
ruddha । ७ b c शरीरिता० ।

वृत्तादौनां शरीरत्वे^१ कर्माधिकारापत्तिं निरस्यति ॥

न देहमावतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ॥१२४॥

जीवदेहा अपि चाण्डालादयो न कर्माधिकारिणः, किं
पुनः स्थावरा इति, विशिष्टदेहस्य कर्माधिकारित्वात् ॥
देहभेदमाह ॥

अर्थी समर्थो विद्वानपर्युदस्तो ऽधिकारौति भावः ॥

देहभेदमाह ॥

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः
॥ १२५ ॥

वीतरागाणां फलसंन्यासेन कर्मकरणात्मकर्मदेहः । पञ्चा-
दीनामुपभोगदेहः । भोगिनां कर्माधिकारिणां कर्माप-
भोगदेहः ॥

चतुर्थमनधिकारिणं^२ देहमाह ॥

वीतरागाणां फलन्यासेन कर्म कुर्वतां कर्मदेहः । पञ्चादीनामुपभोग-
देहः । भोगिनां कर्मिणामुभयदेहः ॥

चतुर्थं^३ देहमाह ॥

न किञ्चिदप्यनुशयिनः^१ ॥ १२६ ॥

‘विद्यादनुशयं द्वेषे’ पश्चात्तापानुबन्धयोः^२ शाश्वतः । अनु-
शयिनो^३ योगिनो न किञ्चिदपि सर्वानधिकारात् ॥

नित्यां बुद्धिं निराकरोति ॥

अनुशयः प्रारब्धकर्मशेषः, सो ऽस्यास्तीत्यनुशयौ, तस्य ज्ञानिन इत्यर्थः ।
न किञ्चिदपि कर्मेति शेषः । ज्ञानौ^४ प्रारब्धशेषं भुञ्जानो न विधि-
निषेधेष्वधिक्रियत इति भावः ।

जीवसंबन्धिन्यो ज्ञानेष्वाकृतयो यद्यप्यनित्यास्तथापि कश्चिन्नित्या
भविष्यन्तीत्यत आह ॥

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषे ऽपि वह्निवत् ॥ १२७ ॥

व्याप्तिस्वरूपस्य^५ व्यभिचारे सर्वज्ञानाश्वासः । तथा चा-
श्रयविशेषे^६ चन्दनप्रभवस्य वह्नेरनुष्णत्वम् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

यद्यप्याश्रयविशेषः सेत्स्यति तथापि ज्ञानादयो ऽनित्या एव तत्र स्युः,
स्वकौयज्ञानादिषु व्याप्तिग्रहात् । अन्यथा चन्दनप्रभववह्नेरनुष्णत्व-
मपि स्यादिति भावः ॥

१ A अनुशायिनः । २ B द्वेषः । ३ A B अनुशायिनो । ४ a
ज्ञानि । ५ B व्याप्तिरूपस्य । ६ B चाश्रयाविशेषे ।

आश्रयो ऽपि नास्तीत्याह ॥

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२८ ॥

ईश्वरस्यासत्त्वात्, आत्मनां च धर्माभावात्, प्रकृति-
धर्माणां परिणामित्वात्, महदादीनामनित्यत्वात् । न
चानित्याश्रया धर्मा नित्या भवितुमर्हन्ति, तस्मान्नित्य-
बुद्धेराश्रयो नास्ति ॥

मणिमन्त्रौषधितपःप्रभावात्सिद्धिर्दृष्टा, न तु योग-
सिद्धयो दृष्टा इत्यत्राह ॥

ईश्वरस्य निराकृतत्वात् ॥

मणिमन्त्रौषधितपःप्रभावजसिद्धयो दृष्टाः, न तु योगसिद्धयः ।
तत्राह ॥

योगसिद्धयो ऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥

१२९ ॥

अणिमादिसिद्धिकायव्यूहपरपुरप्रवेशादयो दृष्टाः, ते
च मन्त्रादिभ्यः सुद्रसिद्धिप्रदेभ्यो ऽसंभवन्तो योगमेवा-
वलम्बन्त इति नापलपनीयाः ॥'

१ Mahâdeva copies this commentary literally, only
putting भावः in place of नापलपनीयाः ।

‘पृथग्भूतानां चैतन्यादर्शने ऽपि संहताः शरीर-
भावमापन्नाश्चेतयिष्यन्तीत्यत्राह ॥

पृथग्भूतानां चैतन्यादर्शने ऽपि देहाकारपरिणतेषु स्यादि-
त्यत्राह ॥

न मृतचैतन्यं प्रत्येकानुपलब्धेः^१ सांहत्ये^२ च सांहत्ये^३
च ॥ १३० ॥

यस्य स्वल्पा^४ शक्तिरस्ति, तस्य समुदायान्महच्छक्तिर्जा-
यते, यथा तन्तूनां स्वल्पशक्तिमतां समुदायाद्गजबन्धन-
शक्तिर्दृश्यते। न तथा^५ भूतानां पृथक् चैतन्यं दृष्टं, येन
सांहत्ये चैतन्योद्भवः स्यात्। संहतत्वाविशेषान्मृतदेह-
स्यापि चैतन्यप्रसङ्गः। तस्मादन्य एव चेतनः। उक्तम-
प्यर्थं ‘प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन व्यवहितमिति स्मारितं, तेन न
पुनरुक्तम् ॥ सांहत्ये चेति वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ ॥

१ A C repeat पृथक्। २ So reads Aniruddha only;
the text of Mahādeva is that of Vijiñāna: प्रत्येकावृत्तेः
(thus also my MS. B); cf. Aph.^३ 418, note 2। ३ The
other commentators insert ऽपि, and so does my MS.
B; cf. the last clause of Aniruddha's commentary.
Nāgeśa has ससांहत्ये, cf. Aph.^३ 418, note 3। ४ B
यस्यामुखा, after which there is a lacuna in this MS.
extending as far as •शक्तिमतां। ५ B सत्यं instead of
तथा। ६ A C प्रसक्तानु। ७ B C omit परि०।

यच्च हि प्रत्येकं स्वल्पा शक्तिर्दृश्यते, भवति तत्र संघाते ऽधिका
शक्तिः, यथा तन्तूनां स्वल्पशक्तिमतां समुदायाद्गजबन्धनशक्तिः । न
च तथा भूतानां पृथक् चैतन्यं दृष्टं, येन सांहत्ये चैतन्योद्भवः स्यात् ।
उक्तो ऽप्यर्थो व्यवहित इति पुनः स्मारितः ॥ वीष्ठाध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ परपक्षनिर्जया'-
ध्यायः पञ्चमः ॥ सकलशास्त्रार्थे कथिते परपक्षनिर्ज-
यानन्तरं तमेवार्थं संकलय्य तन्त्रन्यायेन वक्तुं षष्ठा-
ध्यायारम्भः ॥

इति वेदान्तिमहादेवकृते सांख्यप्रवचनवृत्तिमारे पञ्चमो
ऽध्यायः ॥ षष्ठस्तन्त्राध्यायः ॥

तत्र प्रायशः पूर्वोक्त एवार्थ उपसंहरियते । सूत्राण्यपि प्रायशः
स्पष्टानि, कचिद्वाख्यायन्ते ॥

अस्त्यात्मा नास्ति त्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

स्पष्टम् । सामान्येनात्मन्यविप्रतिपत्तिः ॥
विशेषनिरूपणमाह ॥

देहादिव्यतिरिक्तो ऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

देहाभेदपक्षे बाल्यकौमार्यौवनवार्द्धकदेहभेदादनेका-
त्मत्वप्रसङ्गः, मृते^१ देहे नाशात् तस्य^२ जन्मान्तरवैचि-
त्र्यानुपपत्तिः । श्रुतिश्च

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति सर्वं नहि तस्य वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥
हेत्वन्तरमाह ॥

१ Mahâdeva reads नास्ति त्वे; cf. Aph.^३ 419, note 2 ।

२ Mahâdeva omits ऽसौ; cf. Aph.^३ 420, note 3 । १ B

• देहा • । ३ A C मृत । ४ B कस्यापि ।

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

मम देह इति ज्ञानमस्ति, भेदे च षष्ठी श्रूयते । स्थूलो
ऽहमिति सामानाधिकरण्यमस्तीति^१ चेत्, न, देहे
प्रत्युपभोगात्तन्निमित्तो ऽयं गौणः प्रत्ययः ॥

शिलापुत्रकस्य^२ शरीरमित्यभेदे ऽपि षष्ठींश्रुतेर्न
भेद इत्यचाह ॥

मम देह इति ज्ञानपूर्वकाच्छब्दाभिलाषादित्यर्थः ॥

न शिलापुत्रवद्वर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

न, तच्च प्रत्यक्षेणैवाभेदप्रतीतेः षष्ठी बाधितेति गौणः
प्रयोगः । मुख्यसंभवाद्गौणो ऽर्था नास्ति ॥

सुखोत्कर्षात्कृतकृत्यता स्यादित्यत आह^३ ॥

शिलापुत्रकस्य शरीरमिति-वन्न भेदव्यपदेशो गौणः, किं तु मुख्यः,
धर्मिण आत्मनो ग्राहकेण शरीरादिभेदग्राहकेण मानेन प्रत्यक्षानु-

१ B omits इति । २ B •पुत्रस्य । ३ A वक्ष्यति । ४ Ma-
hâdeva reads शिलापुत्रकवः; the remark Aph.³ 421,
note 3, is not confirmed by my MSS. of Aniruddha ।

५ A omits एव । ६ A C ऽपि । ७ B •त्वचाह ।

मानशब्दरूपेण गौणत्वस्य बाधात्, शिलापुत्रकस्य^१ शरीरमित्यत्र
तु प्रत्यक्षेणैवाभेदग्रहात् । कृशो ऽहमित्यादिस्तु प्रेम्णा तादात्म्याभि-
मान इति भावः ॥

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुखोत्कर्षस्यापि क्षयित्वान्न कृतकृत्यता । अत्यन्तदुःख-
निवृत्तिस्तु तथा, अपुनरावृत्तेः ॥

सुखाभावस्यापि विद्यमानत्वात्पुरुषार्थत्वमित्यत्राह ॥

न तु सुखोत्कर्षात्, तस्य क्षयित्वात् ॥

यथा दुःखात्क्लेशः^२ पुरुषस्य, न तथा सुखादभि-
लाषः ॥ ६ ॥

सुखे दुःखस्यावश्यंभावात् । यदि सुखे सति दुःखमवश्यं
भवेत्, कः सुखमभिलषेत्^३ । तस्माद्दुःखबहुलत्वादुःख-
निवृत्तिरेव पुरुषार्थः ॥

सुखस्य हेयत्वमाह ॥

१ a शिलापुत्रकः । २ Mahādeva and Nāgeśa read हेयः
instead of क्लेशः ; cf. Aph.³ 423, note 2 । ३ Corrected ;
A •मभिलषेन्न, C •मभिलषेन ; in B there is a lacuna in
this commentary ।

यथा सुखे ऽपि दुःखात् दुःखावयंभावात् देवः, तथा दुःखे ऽपि सुखात् अल्पात् लभ्यमानात्^१ अभिलाषो न । सुखं हि वज्रल-
तर^२दुःखमिश्रितमिति न सुखे ऽभिलाष इति भावः ॥

ननु कस्यचिदुःखमिश्रितमपि सुखं भविष्यतीत्यत आह ॥

कुत्रापि को ऽपि सुखी न" ॥ ७ ॥

स्वयमेव चिन्त्यताम् ॥

प्रत्यक्षमेव वनितादीनां सुखहेतुत्वमित्यत्राह ॥

दुःखमिश्रिते^३ सुखे ऽसति^४ स्यादित्यादि^५ ॥

नन्वस्तु दुःखमिश्रणं, सुखं तु काम्यं भवेत् । अत आह ॥

तदपि दुःखशवनमिति दुःखपक्षे निश्चिपन्ते विवे-
चकाः ॥ ८ ॥

१ b omits लभ्यमानात् । २ a वज्रल०, b वज्रतर० । ३ b
•ख० instead of •खा० । ४ This reading is peculiar to
Aniruddha (B omits न); Mahādeva has न कुत्रापि को
ऽपि सुखीति, cf. Aph.³ 124, note 1; b c, however, fol-
low Vijñāna and Nāgārjuna in omitting न । ५ All three
MSS. insert ति । ६ a सुखीत्य, c सुखीत्य instead of सुखे
ऽसति । ७ a c omit •त्यादि । ८ So read Aniruddha,
Mahādeva (a निश्चिपन्ति) and my MS. of Nāgārjuna;
Vijñāna निश्चिपन्ते ।

स्रगादीनामर्जने क्षयादौ च दुःखमिति स्वसंवेदनमेव
प्रमाणमिति ॥

सुखमेव परमपुरुषार्थो, न त्वभाव' इत्यत्राह ॥

स्रगाद्यर्थार्जनचयभयदुःखमस्येवेति भावः ॥

सुखस्यैव पुरुषार्थत्वं लोके दृष्टं, न दुःखाभावस्येत्यत आह ॥

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति' चेन्नैवं' द्वैवि-
ध्यात्' ॥ ८ ॥

'रागिणां सुखं, वीतरागाणां दुःखाभाव इति ॥

विशेषगुणोच्छित्तिर्मुक्तिरित्यत्राह ॥

रागिणां सुखं पुमर्थः, वीतरागाणां पुनर्दुःखाभाव इति ॥

निर्गुणत्वमात्मनो ऽसङ्गादिश्रुतेः' ॥ १० ॥

१ A C नाभाव । २ A B C °पुरुषार्थमिति । ३ So reads Aniruddha only, the others चेन्न ; cf. Aph.³ 424, note 4 । ४ B and one of F. E. Hall's MSS. have वैचिध्यात्, see Aph.³ 424, note 5 । ५ A inserts the following S'loka which is found in C at the end of the commen-
tary to Sūtra 10: तथा च,

दुःखाभावो ऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।

नहि मूर्खान्यवधार्यं प्रवृत्तो दृश्यते सधीः ।

६ Thus only Aniruddha; Mahādeva and Vijñāna
ऽसङ्गादिश्रुतेः, Nāgeśa ऽसङ्गादिश्रुतेः, cf. Aph.³ 425, note 3 ।

विशेषगुणनिषेधात्सामान्यगुणस्वीकारः । तथा चास-
ङ्गादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥

यद्यसङ्गः पुरुषः, कथं धर्मात्स्वर्गो ऽधर्मात्परक इत्य-
चाह ॥

विशेषगुणोच्छिन्निर्भुक्तिरिति पक्षे सामान्यगुणस्वीकार आपतेत्, च
च श्रुतिविरुद्धः ॥

नन्वसङ्गत्वे पुरुषस्य धर्मात्स्वर्गो ऽधर्मात्परकमिति कथम् । तथाच ।

परधर्मत्वे ऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

प्रकृतिधर्मत्वे ऽपि प्रकृतिपुरुषाविवेकात्तच्छायापत्त्या-
त्मनः स्वर्गादिप्राप्तिरित्यभिमानः ॥^१

अविवेकः किं सादिरनादिर्वेत्यचाह ॥

अनादिरविवेको ऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तः ॥ १२ ॥

यदि सादिरविवेको भवेत्, तदुत्पत्तेः पूर्व^२ मोक्षः स्यात्
तदुत्पत्तौ च बन्ध इति मुक्तस्य बन्ध इत्येको दोषः ।

१ A C insert सुखं between धर्मात् and स्वर्गो । २ This
commentary is simply copied by Mahâdeva, only तत्
being omitted before छाया० । ३ B omits पूर्व ।

अविवेकप्रागभावस्यापि विद्यमानत्वान्मुक्तिसिद्धाववि-
वेकनाशार्थमनुष्ठानं व्यर्थमिति द्वितीयो दोषः ॥

अविवेको ऽनादित्वात्किं नित्यो ऽनित्यो वेत्यबाह ॥

यदि^१ सादिरविवेको भवेत्, तर्हि तदुत्पत्तेः पूर्वं मोक्षः स्यात्
तदुत्पत्तौ च बन्ध इति सुक्तस्य पुनर्वन्धापत्तिरेको दोषः । अवि-
वेकाभावस्यापि विद्यमानत्वान्मुक्तिसिद्धावविवेकनाशार्थं^२ यत्रो ऽन-
र्थकः स्यादिति द्वितीयो दोषः ॥

न^३ नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः^४ ॥ १३ ॥

नित्यो द्विधा, कूटस्थनित्य आत्मा, परिणामिनित्या
प्रकृतिः । न द्वयमप्यविवेकः, किं त्वनित्य एव नाशात् ।
अन्यथा नित्यत्वे ऽनुच्छित्तिः । आत्मवदित्युपलक्षणं,
प्रकृतिवदित्यपि^५ द्रष्टव्यम् ॥

अविवेकनाशः केनेत्यबाह ॥

आत्मवच्च कूटस्थनित्यः, नापि प्रकृतिवत्परिणामिनित्यः । अन्यथा
नित्यत्वे ऽनुच्छित्तिः स्यात् ॥

प्रतिनियतकारणनाशत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

१ b यद्यपि । २ b •नाशार्थे । ३ A C insert कूटस्थपरि-
णामि । ४ “Nāgeśa has स्यादात्मवदुच्छित्ते” Aph.³ 427,
note 3 । ५ A omits अपि ।

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाश इति ॥

अथ को नाशक इत्यचाह ॥

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाशः, एवमस्य ॥

अविवेकनाशकमाह ॥

अत्रापि प्रतिनियमो ऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

अव्यभिचाराद्विवेक एव नाशक इति ॥

किमविवेकादह आत्मा, अथान्यदपि बन्धकारण-
मस्तीत्यचाह ॥

विवेकस्यातिरिति शेषः ॥

प्रकारान्तरासंभवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

व्यक्तम् ॥

मुक्तेः कार्यत्वान्नाशे पुनर्बन्ध इत्यचाह ॥

बन्धः संसारो ऽविवेक एवेति कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । धर्मा-
दिकं तु सहकारौति भावः ॥

मुक्तेः कार्यत्वान्नाशमाशङ्क्याह ॥

---

१ b विवेका । २ The statement of F. E. Hall that Mahādeva has प्रकारान्तराभावाद° (Aph.⁸ 429, note 1), is contradicted by my three MSS. ।

न मुक्तस्य पुनर्वन्धयोगोऽप्यनादृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

श्रुतिश्च 'आत्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्यो न पुन-
रावर्तत' इति । 'न्यायश्च 'भावकार्यस्य नाशात्', दुःख-
निवृत्तित्वभावरूपेति ॥

विपक्षे दोषमाह ॥

अपिशब्दादिवेकव्यात्या मुक्तिः समुच्चीयते । उभयवाप्यनादृत्ति-
श्रुतेः 'आत्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्यो न पुनरावर्तत' इ-
त्यादेः^१ । भावकार्यस्यैव नाशनियम इति भावः ॥

विपक्षे दोषमाह ॥

अपुरुषार्थत्वमन्यथा^२ ॥ १८ ॥

विवेकः^३ पुरुषार्थः ॥

दृष्टगान्तरमाह ॥

सुषुप्तिमाधितुम्यत्नात् ॥

एतदेव स्पष्टयति ॥

१ A inserts नाशे । २ Corrected; b c इत्यादि; a इत्यादि ।
३ Mahādeva (and one of F. E. Hall's MSS. of Ani-
ruddha) transposes the two words: अन्यथापुरुषार्थत्वम्; cf.
Aph.^३ 480, note 1; अन्यथा is missing in A C । ४ B दुःख-
वैयर्थ्यः ।

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १६ ॥

संसारमुक्तयोर्बन्धयोगाविशेषात् ॥

'व्याध्यादयो योगान्तरायाः । तथा च पतञ्जलिः
'व्याधिस्थानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनाल-
ब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविश्लेषास्ते ऽन्तरायाः ।
व्याधिर्ज्वरादिः^१, स्थानमकर्मण्यता, संशय उभयकोटि-
स्पृग्ज्ञानं^२, प्रमादः समाधावनवधानं, आलस्यं काय-
गुरुत्वं, अविरतिर्विषयतृष्णा, भ्रान्तिदर्शनं मिथ्याज्ञानं,
अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः । अनवस्थितत्वं
लब्धभूमेर्मनसि भ्रंशित्वम् । मुक्तौ^३ किमेषां ध्वंसमात्रं,
धर्मान्तरप्राप्तिर्वेत्यत्राह ॥

उभयोः संसारमुक्तयोः ॥

मुक्तावन्तरायाणां ध्वंसमात्रं धर्मान्तरप्राप्तिर्वा । तत्राह ॥

मुक्तिरन्तरायध्वस्तर्न परः ॥ २० ॥

१ A C insert के योगान्तराया इत्यत्राह । २ B C •स्य•
instead of •स्या• । ३ Corrected; the MSS. •ज्वरादिः ।
४ A •कोटिदर्शज्ञानं । ५ B omits मुक्तौ । ६ A •ध्वंसो न
परः, C •ध्वस्तोः परंपरः ! "Nāgēśa reads परा" Aph.^३ 431,
not 2 ।

धर्मान्तरपक्षे' कूटस्थत्वप्रचय इति ॥

अभ्युपगम्याप्याह^१ ॥

अन्तरायध्वंस एव मुक्तौ, न परः। धर्म इति शेषः। धर्मान्तरपक्षे कूटस्थत्वव्याहतिरिति भावः। अन्तरायास्तु पतञ्जलिनोक्ताः .....^२ ॥

धर्मान्तरयोगे ऽपि प्रौढिवादेनाह ॥

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

भवतु धर्मयोगः, तथापि न काचित्क्षतिः। मुक्तावनाहतिरुक्ता, सा धर्मान्तरयोगे ऽप्यस्तोति ॥

अवणमनननिदिध्यासनं किं सर्वपुरुषसाधारणं न वेत्यप्याह ॥

अनावृत्तिश्रुतेरिति भावः ॥

अवणमनननिदिध्यासनानि सर्वैः^३ कार्याणीति न नियम इत्याह ॥

१ A धर्मान्तरत्वपक्षे। २ C omits •त्व•। ३ B उपगम्याप्याह।
 ४ Here follows the text just given by Aniruddha, from
 व्याधिस्थान• to •मनसि भ्रंशितं, with two deviations only :
 Mahādeva puts इति at the end of the quotation (Yoga-
 sūtra I. 30) and says कायबुद्धिगुणत्वं instead of the simple
 कायगुणत्वं। ५ b c सर्व•।

अधिकारिचैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

त्रिविधास्त्वधिकारिणो मृदुमध्याधिमात्राः । अधि-
मात्रस्य श्रवणमात्रानुक्तिः, मध्यमस्य दाभ्यां, मन्दस्य
त्रिभिः । न सर्वं सर्वस्य ॥

पक्षान्तरमाह ॥

मृदुमध्याधिमात्रा अधिकारिणः । तत्राधिमात्रस्य श्रवणमात्रानुक्तिः,
मध्यस्य दाभ्यां, मन्दस्य त्रिभिः ॥

एतदेवोपपादयति ॥

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

उत्तरेषां मन्दानां दाढ्यार्थं साधनत्रयमुक्तम् । श्रुति-
रपि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यश्चे'ति ॥

स्वस्तिकादीनां मध्ये किमासनमनुष्ठेयमित्यत्राह ॥

उत्तरेषां मन्दानां मनननिदिध्यासने इति शेषः ॥

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

स्थैर्यार्थं सुखार्थं 'चासनानुष्ठानं, तदेवास्तु व्यापकत्वा-
दिति ॥

एकाग्रतया विषयचिन्तनं ध्यानं, निर्विषयं वा^१
मनो^२ ध्यानमित्यत्राह ॥

इति हेतोः । स्वस्तिकादीनां न नियमः ॥

समाधिसूत्रमाह ॥

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

समाधावच ध्यानशब्द इति ॥

वृत्तिनिरोधतुल्यत्वे सुषुप्तिसमाधयोः को विशेष
इत्यत्राह ॥

ध्यानं समाधिः ॥

सुषुप्तिः समाधेर्विशेषमाह ॥

उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागो विषयवासना । तन्निरोधः समाधाविति
शेषः ॥

निःसङ्गत्वादात्मन उपरागाभावात्सर्वदा मुक्तिरि-
त्यत्राह ॥

१ C omits वा । २ B निर्विषयस्त्वानो । ३ b समाधिविशेषः ।

४ A C •वि• instead of •नि• ।

दन्तिनिरोधस्योभयत्र तुल्यत्वे ऽपि समाधावुपरागाख्यविषयवासना-
निरोधादिशेषः ॥

निःसङ्गे ऽप्युपरागो ऽविवेकात् ॥ २७ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात्प्रकृत्युपरागेणात्मोपराग^१ इत्यभि-
मानः ॥

उपरागो ऽपि न तात्त्विक इत्यत्राह ॥

स्यष्टम् ॥

कौटुम्बपरग इत्याह ॥

अपास्फटिकयोरपि नोपरागः, किं त्वभिमानः ॥ २८ ॥

तयोः संसर्गादुपरागो युक्तः । आत्मनस्त्वसंसर्गाच्चोप-
रागः, किं त्वभिमानः आत्मन्यहंकाराध्यासादुपरागा-
ध्यासः ॥

कथमभिमाननाश इत्यत्राह ॥

तयोर्हि संसर्गादुपरागो युक्तः । आत्मनस्त्वसंसर्गाच्चोपरागः, किं
त्वभिमानः ॥

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥

आदिशब्दात्समाधिग्रहणम् ॥

एकदेशिमतमुक्त्वा स्वमतमाह ॥

तन्निरोधः विषयोपरागनिरोधः । आदिशब्दात्समाधिः ॥

ध्यानादीनामवधिमाह ॥

लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

लयः 'सुषुप्तिः, विक्षेपो जागरितम् । तयोर्व्यावृत्त्याहं-
मानविनाशः^१ ॥

गुहादिस्थानेषु केषु ध्यानादयः कर्तव्या इत्यत्राह ॥

लयः सुषुप्तिः, विक्षेपः स्वप्नजागरिते । अवस्थात्रयव्यावृत्तिपर्यन्तं
ध्यानादीन्यनुष्ठेयानि ॥

तच्च च स्थाननियमो नास्तीत्याह ॥

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात्^२ ॥ ३१ ॥

यच्च चित्तप्रसादो न भवति, तच्च न कर्तव्यमनुष्ठा-
नम् ॥

१ A C add स्वप्न० । २ B ०मागदिनाशः । ३ F. E. Hall ascribes the reading 'प्रसादाभावात्' to Aniruddha, Aph.^६ 436, note 5; but this is not found in any of my three MSS. । ४ B तच्चाकर्तव्य० ।

अहंकारादीनामुपादानत्वमस्तु^१, कृतं प्रकृत्येत्यचाह ॥
यच्चैव चित्तप्रसादस्तत्र ध्यानाद्यनुष्ठेयम् । न नदीपुलिनादिनिघनः ॥

प्रकृतेराद्योपादानतान्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

अहंकारादीनां कार्यत्वश्रुतेः^२ तेषामपि कारणं प्रकृति-
रित्यसद्वदावेदितम् ॥

प्रकृतिपुरुषयोः पूर्वकालभावित्वाविशेषात्कः^३ का-
रणमित्यचाह ॥

अन्येषां महदादीनाम् ॥

नित्यत्वे ऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वसंसर्गित्वे^४ कारणयोग्यता, सा चात्मनि ना-
स्तीति प्रकृतिः कारणम् ॥

आत्मनश्चेतृत्वाद्भोक्तृत्वादि^५ युज्यते, न जडस्य प्र-
धानस्येत्यचाह ॥

१ B •पादानमस्तु । २ These first two words are omitted in A C । ३ A किं instead of कः, B •भावित्वे कः, C •भावित्वात्कः । ४ A C गुणसंसर्गित्वं । ५ All three MSS. have •हृ• instead of •तृ• । ६ A •त्वात्तर्कत्वादि ।

नात्मन उपादानता, गुणवत्त्वसंसर्गिताभावादित्यर्थः ॥

आत्मनः स्वत एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे, किं प्रकृत्युपरागेणेति दूषयति ॥

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

व्यक्तम् ॥

तन्मात्राणां महाभूतकार्यत्वदर्शनात्कथं प्रकृतेः कार-
णत्वमित्यत्राह ॥

कुतर्कयुक्तं अपसदः दुष्टा सभा । तच्चात्मज्ञानं न युक्तं, श्रुतिविरो-
धात्, स्वतुःकर्तृत्वादावनिर्मेच्छप्रसङ्गाच्च,

आत्मा कर्त्रादिरूपस्येन्मा काङ्क्षीस्त्वर्हि मुक्तताम् ।

नहि स्वभावो भावानां व्यावर्ततौष्ण्यवद्भवेः ॥

इत्युक्तेः ॥

पारंपर्ये ऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

यथा घटादेर्मृत्पिण्डकार्यत्वे ऽपि पारंपर्येण परमाणु-
पादानत्वं, तथाचापीति ॥

प्रकृतिर्यापिका न वेत्यत्राह ॥

यथा घटादेर्मृत्पिण्डकार्यत्वे ऽपि पारंपर्येण परमाणूनामुपादानत्वं,
तथा प्रधानस्येत्यर्थः ॥

सर्वत्र कार्यदर्शनादिभुत्वम् ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥

विपक्षे दोषमाह ॥

प्रधानस्येति शेषः ॥

विपक्षे बाधकमाह ॥

गतियोगे ऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिः क्रिया । तद्योगो यस्यास्ति तदव्यापकम् । प्रकृते-
र्गतमप्ये कार्यत्वं परमाणुवत्, न त्वाद्यकारणता' ॥

प्रकृतेरुपादानत्वे द्रव्यस्योपादानत्वात्तदन्तर्भावः
स्यादित्यत्राह ॥

गतिः क्रिया । तत्प्रयोजकाविभुत्वयोगे ऽणूनामिव कार्यता स्यात् ।
अणूनां कार्यत्वे च पराक्रान्तमन्यत्र ॥

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य, न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धद्रव्येभ्यो ऽधिकं प्रधानं, अनियतत्वात्पदार्थस्य ।
उपादानकारणता च न समवायिकारणता, किं तु
प्रधानता^१, वैशेषिकसमवायस्यानभ्युपगमात् ॥

१ The clause beginning with प्रकृतेः is omitted in B
२ b c •क• instead of •का• । ३ B प्रसिद्धे । ४ B omits
प्रधानता, C has तद्रूपता instead ।

प्रकृतिः किं गुणात्मिका गुणधर्मिणी वा । अत्राह ॥
प्रसिद्धाधिक्यमिष्टं, यतो ऽस्माकं पृथिव्यादीनि द्रव्याणीत्यादिर्न
नियमः ॥

सत्त्वादयो न प्रकृतिधर्माः, किं तु सत्त्वरजस्तमोरूपैव प्रकृति-
रित्याह ॥

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

तादात्म्यात्' ॥

उपभोगार्थं प्रवृत्तिर्दृष्टा, न तु जडस्योपभोग इत्य-
त्राह ॥

सत्त्वादीनां सत्त्वरजस्तमसां तद्रूपत्वात् तादात्म्यात् ॥

निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेः^१ ॥

अनुपभोगे ऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योद्भक्तकुस-
वहनवत् ॥ ४० ॥

---

१ A C स्रष्टम् । २ This Avatârâṇa stands in a close syntactical connexion with the following Sûtra, or is even considered as part of it by Mahâdeva; the words are found in Vijñâna's Avatârâṇa, and form, with a slight alteration (•नुपपत्तिः), Sûtra 40 in Nâgeśa's exposition ; cf. Aph.³ 142, note 2 ।

कृतव्याख्यानमेतत्तृतीये ऽध्याये 'प्रधाने'त्यादिसूत्रे ॥
प्रकृतेरेकत्वात्कथं सृष्टिवैचित्यमित्यत्राह ॥

कर्मवैचित्यात्सृष्टिवैचित्यम् ॥ ४१ ॥

उपादानाभेदे ऽपि निमित्तभेदेन भेदः, यथा सुवर्णभेदे
ऽपि मुकुटग्रैवेयकादि'भेदः ॥
कथं सृष्टिप्रलयावित्यत्राह ॥

सृष्टे ॥

साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

साम्यात् प्रकृतेः सदृशपरिणामात् प्रलयः । वैषम्यात्
प्रकृतेर्महदादिभावेन विसदृशपरिणामात्सृष्टिः ॥
प्रलयमाह^१ ॥

प्रकृतेः सदृशपरिणामात्प्रलयः । महदादिभावेन विसदृशपरिणामा-
त्सृष्टिः ॥

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥

१ A •ग्रैवेयकठकादि• । २ A सृष्टिप्रलयमाह, C कृष्णप्रलय-
माह ।

यथा लोको^१ बन्धमोक्षार्थं यतते, मुक्तबन्धश्च कृतार्थ-
त्वादुदास्ते^२, तथा प्रधानमपि ॥

व्यापकत्वात्प्रकृतिपुरुषयोः संबन्धो ऽस्त्येवेति मोक्षे
ऽपि भोगप्रसङ्ग^३ इत्यचाह ॥

विमुक्तबोधात् 'विमुक्तो ऽयमि'ति बोधादिव^४ मुक्तं प्रति प्रधानस्य
न सृष्टिः^५ प्रवृत्तिः । लोकवत्, लोके हि कश्चित्कस्यचिद्वन्धमोक्षार्थं
यतते जाते च मोक्षे उदास्ते । तथा प्रधानम् ॥

नान्योपसर्पणे ऽपि 'मुक्तोपभोगो' निमित्ताभावात्

॥ ४४ ॥

भवेदेवं, यद्यन्यस्य प्रधानस्य उपसर्पणमात्रमुपभोग-
निमित्तं स्यात् । न चैवं, किं तूपभोग्यनिमित्तं^६ उप-
भोगः । स च मोक्षे नास्तीति ॥

एक एवात्मा । तथा च

एकमेव परं ब्रह्म सत्यमन्यद्विकल्पितम् ।

को मोहः कस्तदा शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

१ C लोके । २ B कृतार्थत्वादुदास्ते । ३ A omits 'प्रसङ्ग' ।
४ A omits इव । ५ Twice in C । ६ A C विमुक्तो ।
७ "Nāgeśa has the lection विमुक्तभोगो भवति." Aph.^३
444, note ३ । ८ A omits उपभोग्यनिमित्तं, C has चविवेक-
निमित्तं ; B C 'निमित्तमु' which has been corrected by
me into the reading given above ।

एतदपाकरोति ॥

अन्यस्य बद्धस्य पुरुषस्य उपसर्पणे ऽपि तदर्थं सृष्टिप्रवृत्तावपि ।
निमित्ताभावात् अविवेकाभावात् ॥

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

एतत्प्रथमाध्याये जन्मादिस्त्रये वर्णितम् । तथा च
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बद्धीः प्रजाः सृज-
मानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुशेते जहात्येनां^१ भुक्त-
भोगामजो ऽन्यः ॥

उपाधिभेदान्नानात्वं भविष्यतीत्यत्राह ॥

स्यष्टम् ॥

उपाधिश्वेतत्सिद्धौ पुनर्देतम् ॥ ४६ ॥

तत्सिद्धौ भेदसिद्धौ । उपाधिमिथ्यात्वे कुतो भेदसिद्धिः ।
सत्यत्वे तु तेनैव पुनर्देतम् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

तत्सिद्धौ भेदसिद्धौ ॥

१ A C जहात्येनां । २ "Nâgeśa has उपाधिसिद्धिचेतत्सिद्धौ"
Aph. 446, note 1 । ३ B भेदः ।

दाभ्यामपि' प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

सत्यासत्याभ्याम् । सत्यत्वे ऽद्वैतसिद्धान्तहानिः । असत्यत्वे
कुतो नानात्वव्यवस्था ॥

नाद्वैतश्रुतिविरोधो द्वैतहानिश्चेत्यच्चाह^१ ॥

दाभ्यां सत्यत्वासत्यत्वाभ्याम्^२ । उपाधेः सत्यत्वे ऽद्वैतबोधकप्रमाण-
विरोधः । उपाधेरसत्यत्वे तु तस्य^३ भेदाव्यवस्थापकत्वेन भेदप्राप्ति-
प्रत्यक्षादिविरोधः ॥

समते त्वाह ॥

दाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात्
॥ ४८ ॥

अद्वैतश्रुतेः सामान्यपरत्वात् प्रशंसापरत्वादान्वयार्थत्वे
न विरोधः । उपाधिसत्यत्वे च न द्वैतहानिरिति नास्ति
विरोधः^४ । तस्मान्न पूर्वमात्मैकत्वं नोत्तरं च श्रुतिवि-
रोधः । अद्वैतत्वे प्रमाणासत्त्वात् न तत्सिद्धिरिति^५
भिन्नो ऽस्तीत्यर्थः ॥

१ A दाभ्यामपि । २ B •चेत्याह । ३ सत्यत्वासत्यत्वाभ्यां is miss-
ing in b । ४ a सत्य । ५ This clause is omitted in B ।
६ A प्रमाणासत्त्वादात्मसिद्धिरिति, C प्रमाणासत्त्वासिद्धिरिति ।

न प्रमाणाभावः, स्वप्रकाशमेव प्रमाणमस्तीत्यचाह' ॥

पूर्वं आत्मैकत्वं उत्तरं उपाधिभेदाद्यानात्वं च न, उपयचापि साधका-
भावात् । किं तु खत एव सत्य आत्मभेदः, आत्मैक्यश्रुतिः आत्म-
लैक्यविषया, भेदप्रत्ययं त्वनौपाधिकसत्यभेदविषयमिति श्रुति-
प्रत्यचाभ्यामविरोधात्' ॥

प्रकाशतस्तत्तिङ्गो कर्मकर्तृविरोधः' ॥ ४८ ॥

व्यक्तम्' ॥

दूषणान्तरमाह ॥

अदेतं कथं सिध्येत्, अनात्मनात्मना वा । नाद्यः, जडत्वात् । अन्ये
प्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वयोर्विरोधः ॥

जडव्यावृत्तौ' जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

१ B gives this Avatârâpa in place of the next one (दूषणान्तरमाह) and substitutes here the Avatârâpa of Vijñâna । २ c आत्मैकत्व०, a b ०त्वं० instead of ०त्व० । ३ a adds प्रकाशकत्वयोर्विरोधात्, see the end of the next commentary । ४ A C कर्मकर्तृत्वविरोधः, Nâgeśa कर्तृकर्मविरोधः; cf. Aph.³ 447, note 2 । ५ B offers, instead of this word, the whole of Vijñâna's commentary with an addition from that of Nâgeśa । ६ Thus only Aniruddha, the others ०व्यावृत्तौ; cf. Aph.¹ 448, note 2; the remark of

जडादन्यश्चिद्रूपो जडं प्रकाशयति । जडव्यावृत्तत्वेन
प्रकाशरूपत्वं, न तु प्रकाशधर्मत्वमुक्तम् । अत एव
'स एष नेति नेती'त्युच्यते^१, न तु विधिमुखतयेति ॥
अथालौकिकप्रकाशरूपत्वम् । तच्च व्याप्तिग्रहणाभावा-
दृष्टान्ताभावः ॥ अथ योगिगम्यं तत् । असंप्रज्ञातयोगि-
नो ज्ञानचेष्टाभावास्तिङ्गं नास्ति । संप्रज्ञातयोगिनश्च
वचनचेष्टादि लिङ्गं, तेन च लौकिक एवार्थो^२ ऽनुमी-
यते । न च सो ऽप्यनुभवरूपं^३ चैतन्यं प्रतिपादयितुं
शक्नोति । तथा च

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं^४ सरस्वत्यापि शक्यते ॥

एवमचेतनव्यावृत्तत्वाच्चेतन इत्युच्यते, न तु चितिसम-
वायश्चैतन्यरूपत्वं^५ वा, असंप्रज्ञातावस्थायां निरुद्धवृ-
त्तित्वेनापि 'अलौकिकचैतन्यमि'ति व्यवहारान्यर्था-

F. E. Hall, in note 3, regarding a different reading
of Mahādeva in this Sūtra, is not confirmed by my
MSS. ।

१ A C जडव्यावृत्तत्वेन प्रकाशधर्मत्वे प्रकाशरूपत्वं वा वक्तुं युक्तं ।
२ C नेत्युच्यते । ३ B एवात्मा । ४ C ० रूपं, B ० रूपचे ।
५ B तदादातुं । ६ A ० रूपं । ७ C लौकिक । ८ Corrected;
all three MSS. have व्यवहारादन्यथा ।

सिद्धेः । संप्रज्ञातावस्थायां तु वृत्तिज्ञानेनैव^१ 'चैतन्य-
मि'ति व्यपदेशः ॥ एवं दुःखनिवृत्तावानन्दरूपत्वमिति
प्रयोगः । यदि भावात्मकमानन्दरूपत्वं, तत्किं सुख-
मात्रे प्रयोगः । तथा सत्यज्ञातस्य सुखस्यादर्शनात्सुखं
तज्ज्ञानं ज्ञाता चेति कुतो ऽद्वैतम् । अथ सुखविशेषे^२
आनन्दव्यपदेशः । सुखं च चैतन्यरूपं चेति न दृष्टम् ।
^३अविवेचकानामेवैतत् । विवेचकास्त्वेवं मन्यन्ते,
^४'दृष्टेनैव व्यावृत्तिरूपत्वेनोपपत्तार्थदृष्टालौकिककल्पना
गुर्वीति ॥ यदि चैतन्यं न स्यात्, वस्तुसंवेदनमेव न
स्यात् । मैवम् । यथालाबुवेणुतन्तूनां तथाविधसंयोग-
विशेषः^५ शब्दकारणं, न तु चयाणां संयोगादतिरिक्तं
किञ्चिदस्ति, तथा पाञ्चभौतिकत्वाविशेषे^६ ऽपि जन्तु-
रूपेण परिणतानां पिण्डानां तथाविधात्संबन्धाच्चैत-
न्यमिति । प्रकाशत्वे चात्मनो ऽप्यंशत्वेन^७ जडत्वमिति ॥

एवं च स्वप्रकाशश्रुतिर्बाधिता स्यादित्यचाह ॥

जडव्यावृत्तत्वमेव चिद्रूपत्वं, न तु प्रकाशधर्मत्वम् । अत एव 'नेति
नेतौ'त्युच्यते, न विधिसुखेन । एवमानन्दताप्यनानन्दव्यावृत्तिरेव,

१ A ०ज्ञानेन । २ A ०विशेषः । ३ B सुविवे० । ४ B adds
एव । ५ B ०रूपेनैवो० । ६ B ०पत्तेर० । ७ B C ०विशेषाः ।
८ B ०त्वादिविशेषे । ९ B ऽप्यंशे, C ऽप्यंशेन ।

न तु भावरूपं सुखं, अज्ञायमानसुखस्यादर्शनेन ज्ञाचादीनामाव-
श्यकत्वेन मुक्तावपि द्वैतापत्तेः । अलौकिकं सुखं मुक्तौ स्वप्रकाशं च
तदित्यत्र मानाभावः ॥

नन्वानन्दरूपत्वे श्रुतिर्विद्यते । नेत्याह ॥

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

जडस्य त्रिगुणात्मकत्वेन^१ रागहेतुत्वात् प्रमाणादयश्च
त्रिगुणत्वेन हेया इति । रागोच्छित्तिश्च कर्तव्येति ।
तत्सिद्धेः स्वप्रकाशश्रुतेरन्यथासिद्धेः ॥

जगत्तो मिथ्यात्वात्कथमन्यथासिद्धिरित्यथाह^२ ॥

रागिणां हि सुखे रागः मुक्तौ च विरागः । ततश्च विषयवैराग्या-
यात्मनो ज्ञानानन्दस्यापि तत्सिद्धेरानन्दत्वकथनात् । श्रुताविति शेषः ।
वस्तुत आनन्दश्रुतिर्दुःखाभावे औपचारिकौति भावः ॥

जगत्सत्यत्वमाह ॥

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वादाधकाभावात् ॥ ५२ ॥

दुष्टकारणजन्यं यथा पीतशङ्खज्ञानम् । बाधकं च 'नेदं
रजतमि'ति ज्ञानम् । न चेदं तथा, प्रकृत्यादीनाम-
दुष्टत्वात् । 'नेदं जगदि'ति प्रत्ययाभावादाधकं च

नास्ति ॥ संक्षेपाज्जगदुच्यते । ऊर्ध्वं भूर्भुवः स्वर्महर्जन-
स्तपः सत्यमिति । अधो महातल्लरसातलतलातल-
पातालसुतलवितलातला इति । मध्ये जम्बुद्वीपः ।
तन्मध्ये सुमेरुः । तत्पूर्वादिचतुर्दिक्षु मन्दरगन्धमादन-
विपुलमुपाश्र्वनामानो विष्टम्भपर्वताः । मेरुदक्षिणे
भारतवर्षदिमालयपर्वतकिंपुरुषवर्षहेमकूटपर्वतहरि-
वर्षनिषधपर्वताः । मेरोरुत्तरे कुरुवर्षशृङ्गिपर्वतहरि-
ण्यकवर्षश्चेतपर्वतरम्यकवर्षनीलपर्वताः । मेरुपूर्वं भ-
द्राश्ववर्षमाल्यवत्पर्वतः^१ । मेरुपश्चिमे केतुमालवर्ष^२-
गन्धमादनपर्वतः । मेरोरध इलाष्टतैवर्षः । लक्ष्यो-
ज्जना जम्बुद्वीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्यो लवणसमुद्रः । तद्दे-
ष्टनेन तद्विगुणः^३ शाकद्वीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्य इक्षु-
रससमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः कुशद्वीपः । तद्देष्टनेन
तत्तुल्यः सुरासमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः क्रौञ्चद्वीपः ।
तद्देष्टनेन तत्तुल्यो घृतसमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः

१ A C transpose तपः सत्यं । २ Corrected ; the MSS.
महीतल० । ३ C omits पाताल, to reduce the number
of hells to seven । ४ A C जम्बू० । ५ A omits •वर्ष० ।
६ Corrected ; the MSS. •प्रद्वीपः० । ७ A C •चम्पक० in-
stead of •रम्यक० । ८ A •वर्षं । ९ Corrected ; B •मात्य-
वतपर्वतः, A C माल्यवान्पर्वतः । १० A •वर्षं । ११ A इलावर्तं० ।
१२ C जम्बू० । १३ A C always तद्विगुणः ।

शास्त्रलिङ्गीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्यो दधिसमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः क्षुद्रदीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्यो दुग्धसमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः पुष्करदीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्यः स्वादूदकसमुद्रः । लोकालोकपर्वतवेष्टनेन ब्रह्माण्डकटाहेन सर्वतः परिवृतं जगदिति ॥

पूर्वोक्तमपि शिष्यहिततया पुनः प्रतिपादयति ॥

दुष्टकारणजन्यं हि 'पीतः शङ्ख' इत्यादिज्ञानं, 'न पीतः शङ्ख' इत्यादिज्ञानबाध्यं च । तदिषयो ऽसत्यः, जगति तु' न तथेति भावः ॥

प्रकारान्तरासंभवात्सदृश्यत्तिः ॥ ५३ ॥

प्रकारान्तरं च पूर्वमेव दूषितम् ॥

अहं करोमीति प्रत्यक्षात् 'किमहंकारः कर्ता, अथाहंकारशब्देनात्मोच्यते, स एव कर्ते',त्यत्राह ॥

प्रकारान्तरं च पूर्वमेव निरस्तम् ॥

अहंकारः कर्ता, न पुरुषः ॥ ५४ ॥

पुरुषस्यापरिणामित्वात् । कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यं च 'दृष्टस्तिष्ठती'त्यादौ व्यभिचरति ॥

एककर्मक्षये' ऽपि यावद्देहभावित्वात्कर्मणो ऽपरा-
परकर्मात्पत्तावनिर्माण इत्यचाह ॥

अहंकारो बुद्धिः ॥

ननु सत्यामपि विवेकख्यातौ सुखादिभोगो दृश्यते, स कथम् ।
तचाह ॥

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मार्जितत्वात् ॥ ५५ ॥

अविवेकात्कर्मार्जनं, तेन च भुक्तिरिति । चिदवसाना
आत्मज्ञानावसाना' । 'विवेकोत्पत्तो कापरकर्मार्जनं,
तद्भावात्, कोपभोगः । कृतकर्मणो ज्ञानादेव नाशः ।
तथा च

ययैधांसि समिद्धो ऽग्निर्भस्मसात्कुरुते ऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति ॥

सातिशयत्वाच्चन्द्रादिलोकप्राप्तिरेव पुरुषार्थो भवि-
ष्यतीत्यचाह ॥

यित् देहादिज्ञानं अवसानं अवधिर्यस्याः । यावद्देहादिभानं, ताव-
द्भोग इत्यर्थः । तदिति प्रारम्भमुच्यते, बुद्धिस्थत्वात् । 'तस्य ताव-

१ A एककर्मापक्षेपे, C एककर्मापक्षे । २ B •ज्ञानादात्मज्ञा-
नविचारवत्तात् । ३ A अविवेको • । ४ B C अति • ।

देव^१ चिरं, यावन्न विमोक्षे^२ ऽथ संपत्त्ये^३ इत्यादिश्रुतेः^४ ज्ञानिनो
ऽपि प्रारब्धकर्मफलभोग आवश्यक इति भावः ॥

चन्द्रादिलोके ऽप्यावृत्तिर्निमित्तसंभवात्^५ ॥ ५६ ॥

आदिशब्दाद्ब्रह्मलोकादयो ग्राह्याः ॥

गुरुपसन्नस्य^६ शब्दश्रवणादेव मोक्षो भविष्यतीति,
किं मननादिनेत्यचाह ॥

निमित्तमविवेकादि ॥

लोकस्य नोपदेशात्तत्सिद्धिः^७ पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

पूर्वोक्तमेवोक्तम्^८ । मन्दानां न श्रवणमाचान्मुक्तिः, किं
तु मननादिना । अनेन यमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय उपलक्षणीयाः ॥

कथं तर्ह्युपदेशमाचान्मुक्तिः श्रूयत इत्यचाह ॥

लोकस्य मन्दाधिकारिणः उपदेशात् श्रवणमाचात् न मुक्तिः, किं
तु पूर्वं यद्योक्तं तथैतद्वोधम् । मनननिदिध्यासने अपेक्षिते इत्यर्थः ॥

१ a o omit एव । २ Corrected; the MSS. विमोक्षे ।
३ a •श्रुतिः । ४ So reads Aniruddha only, the others
•निमित्तब्रह्मावात्; cf. Aph.^३ 451, note 2 । ५ A गुरुपसंपन्नस्य,
B गुरुपसंपन्नस्य ! । ६ So reads Aniruddha only, the others
omit तद्; cf. Aph.^३ 452, note 1 । ७ A C पूर्वमेवोक्तं ।

तर्हि 'श्रुत्वा मुच्यत' इति कथमुपपद्यते । तथाह ॥

पारंपर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः' ॥ ५८ ॥

प्रथमभावित्वाच्छ्रवणस्य पारंपर्येण कारणत्वसिद्धौ वि-
मुक्तिश्रुतिः ॥

यथा च व्यापकत्वात्प्रकृतेर्जगत्कारणत्वं, एवं^१ व्याप-
कत्वादात्मनः सर्वदेश उपभोगप्रगङ्ग इत्यत्राह ॥

तत्सिद्धौ श्रवणमात्रसिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः^२ पारंपर्येण उत्तमाधि-
कारिविषया वा ॥

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वे ऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाल-
लाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥

यथा घटाद्युपाधियोगात् घटे गच्छति 'घटाकाशं
गच्छती'ति ज्ञानं, तथा देहावच्छेदेन तद्गत्यात्मगति-
रिति । कर्मवशाद्यत्र देशे उपभोगस्तत्र देहगमना-
दात्मनो भोगलाभः ॥ यद्यात्मा व्यापकश्चिद्रूपः, सर्वदा
सर्वत्र सर्वाद्यषु समकालं ज्ञानं प्रसज्येत, न चैवं दृ-
श्यते । तन्न । भवेदेवं, यद्यात्मा व्यापकस्वरूपेण वृत्ति-

१ C विमुक्तश्रुतिः । २ B omits च व्यापकत्वात् । ३ B C
omit एवं । ४ B भोगः । ५ C विमुक्तश्रुतिः । ६ C °कारः ।

ज्ञानं जनयति । न चैवं, किं तु देहादिपरिच्छिन्न एव ।
यथा सूर्यः प्रकाशस्वभावो ऽपि मेरोर्दक्षिणस्थो नोत्त-
रभागं प्रकाशयति, उत्तरस्थो न दक्षिणभागं, अव्याप-
कत्वात् ॥ यदा तु ज्ञानादिना दग्धकर्माशयत्वेन नष्ट-
देहादिसंघातो नीरजस्तमस्को व्यापको भवति, न
तदा वृत्तिज्ञानं जनयत्यविकारित्वात्, किं तु स्वयमेव
जगत्प्रकाशस्वरूपः^१ ॥ यथा चाकाशं व्यापकं प्रादेशि-
कधूमादिसंबन्धेन न मलिनं भवति, किं तु घटाद्यव-
च्छिन्नं सत् घटाद्युदरवर्ति सर्वं मलिनमित्यनुमन्यते^२ ।
तथापि^३ नाकाशं मलिनं, तस्य लेपाभावात्, किं त्व-
विवेचकानां^४ मिथ्याभिमानमात्रं, घटभङ्गे तथाऽदर्श-
नात् । तथात्मा व्यापको, नास्य धर्मादिसंबन्धो, नापि
ज्ञानं, किं तु शरीरावच्छेदेन मरुद्वह्नियोगवज्जीवसं-
बन्धेन मनोयोगात् जीवात्मेत्युच्यते । मनसाऽविना-
भूता प्रकृतिरिति प्राकृतधर्माधर्मज्ञानाज्ञानसुख-
दुःखाद्यहंकारेन्द्रियतद्विषयजन्मादिमानिव लक्ष्यते ।
सात्त्विकांशेन प्रकृतेः स्वच्छत्वात् तत्प्रतिबिम्बित आत्मा

१ B दृष्ट० । २ B •स्वभावः । ३ C •त्युच्यते । ४ A तथात्रापि ।
५ A C तु विवेचकानां । ६ A C मिथ्यैवा० । ७ C •योगाज्जीव०,
B •योगादोज० । ८ A प्रकृति० ।

प्रकृतिकर्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यते । मिथ्याभिमानो
ऽपि प्रकृतिप्रतिबिम्बिते आत्मनि, न त्वात्मनि, यथा
निष्कम्पो ऽपि चन्द्रो जलप्रतिबिम्बितो जलकम्पात्कम्पत
इति मिथ्याप्रत्ययः, यथा वा मुखं निर्मलमपि मलिन-
दर्पणे प्रतिबिम्बितं मलिनमित्यभिमन्यते ॥ विवेच-
कास्तु कैवल्यदर्शिन् 'आत्मनो ऽपरिणामादसंगत्वाच्च
कर्तृत्वादिकं मिथ्ये'ति पश्यन्ति । यदा तु ध्यानपरि-
पाकवशाद्वासनाह्रासक्रमेण^१ मनोऽलयाद्वासनानाशा-
हेहभङ्गे ऽन्यदेहानुत्पादः, तदा जीवात्मनो ऽपि पर-
मात्मना सहैकत्वेन व्यापकत्वात्^२ क्व धर्माधर्मयोगः
कर्तृत्वादिकं वा । किं त्ववागोचरत्वे^३ ऽपरोक्षबोधा-
नन्दरूपत्वमिति भण्यते, अन्यथा प्रतिपादयितुमश-
क्यत्वादिति ॥

देहेत्युक्तेः पूर्वं निराश्रयत्वाद्दधिष्ठानासंभवादुत्प-
त्त्यनन्तरमात्माधिष्ठानमित्यत्राह ॥

व्यापकत्वे ऽथात्मन उपाधियोगात् देशादियोगात् भोगदेशकाल-
योगः । यथा द्योम घटादौ गच्छति गच्छतीव, तथात्मापि देश-

१ B ध्यानपरिपाकरूपाद्वासनादाक्रमेण ! । २ C व्यापकत्वेन, A omits the word । ३ A C •चरत्वा । ४ B निराश्रयत्वाद० ।

वच्छिन्नो गच्छतीवेति विग्रिष्टदेशकालसंबन्धुपभोगभाग्यवति
कुतः । गतिश्रुतेः 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इत्यादेः ॥

अनधिष्ठितस्य पूतिभावयोगान्न^१ तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

व्यापकस्य नित्यस्य पूर्वपश्चाद्भावायोगाद्देहेत्यत्तिसम-
कालमेवाधिष्ठानान्न तत्सिद्धिः नानधिष्ठानसिद्धिः ।
ततश्च न^२ पूतिभाव इति ॥

अदृष्टवशादेव पूतिभावो न भविष्यतीत्यत्राह ॥

न तत्सिद्धिः नानधिष्ठानसिद्धिः ॥

अदृष्टवशादेव पूतिभावो न भविष्यतीत्यत्र आह ॥

अदृष्टद्वारा चेदसंबन्धस्य तदसंभवाज्जलादिवदङ्गुरे
॥ ६१ ॥

निराश्रयस्यादृष्टस्यासामर्थ्याद्देहसंबन्धत्वेन^३ न कार्य-
करणं,^४ यथा जलस्य नाङ्गुरजनकत्वम् । आदिशब्दा-
दग्नेर्ग्रहणम् ॥

किमाश्रया धर्मादयः कार्यजनका इत्यत्राह ॥

१ Thus only Aniruddha, the others पूतिभावप्रसङ्गात् ;
cf. Aph.^३ 453, note 3 । २ B omits न । ३ C •देहेऽ० ।
४ B C •संबन्धत्वेन । ५ B •कारणं ।

बीजावस्थामारम्भात्मा नाधितिष्ठति, किं तद्दृष्टद्वारेति चेत्, न,
असंबद्धस्यादृष्टस्य तदसंभवात् कारणत्वासंभवात् । अयमर्थः । अव-
श्यमदृष्टस्य तच्च संबन्धो वाच्यः, स च स्वाश्रयसंयोगविशेषादिरूप
एवेति । जलादिवदिति दृष्टान्तः, यथा जलादि अक्षुरजनकमपि
बीजासंबद्धमक्षुरं न जनयति^१ ॥

निर्गुणत्वात्तदसंभवादहंकारधर्मा ज्ञेते ॥ ६२ ॥

निर्गुणत्वादात्मनः तद्वर्तमानत्वासंभवादेते धर्मादयो ऽहं-
कारधर्माः । कार्यकारणयोरभेदादुद्विधर्मा एवाहंकार-
धर्मा इत्युक्तम् ॥

किमात्मनः स्वरूपेण जीवत्वमन्यथा वेत्यबाह ॥

निर्गुणत्वादात्मनः तदसंभवात् तस्मिन्नसंभवात् । एते धर्मादयो
ऽहंकारधर्माः । कार्यकारणयोरभेदादुद्विधर्मा एवाहंकारधर्मा इ-
त्युक्तम् ॥

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

स्वरूपेण^२ जीवत्वे कर्तृत्वाद्भोक्तृत्वात्कीटस्थहानिः ।

१ b c जीवा० । २ c adds तद्वत् । ३ B तद्वर्तमानं । ४ B
संभवात् । ५ C कर्तृभोक्तृत्वात् ।

अन्वयव्यतिरेकाच्च । देहावच्छेदेन वाय्वग्निसंयोगा-
दिन्द्रियसंयोगेन विशिष्टस्य जीवत्वम् ॥

ऐश्वर्यशालित्वाज्जीवात्मैवेश्वरः, स एव जगद्विर्मास्य-
ति । तथा च

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इत्युवाच^१ ॥

जीवलं कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टस्य देहादिविशिष्टस्य, न तु स्वरूपेण,
कौटस्थ्यद्वानेः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च, देहाभिमानिन एव कर्तृत्व-
भोक्तृत्वोपलम्भात् ॥

अहंकारकर्तृधीना कार्यसिद्धिर्नैश्वराधीना प्रमाणा-
भावात् ॥ ६४ ॥

प्रमाणाभावादिति जगदुपादानज्ञानाभावात् । अव्या-
पकत्वादनेकेश्वरकल्पनापि स्यात् ॥

कार्यत्वाच्चेतनं कार्यत्वमप्यनैकान्तिकमित्याह^२ ॥

‘प्रकृतेर्महान्, महतो ऽहंकार’ इत्युक्तो ऽहंकारः, तदभिन्नो यः

१ B वायुवक्तिः । २ इत्युवाच is missing in B । ३ A C
कार्यत्वाच्च चेतनः । ४ A नमित्याह ।

कर्ता,^१ तदधीना कार्यस्य^२ तन्मात्रादेः सिद्धिः, नेमराधीना, कार्य-
त्वस्य चेतनकार्यत्वव्याप्यत्वे प्रमाणाभावात् ॥

एतदेव स्पष्टयति ॥

अदृष्टोद्भूतिवत्समानत्वम् ॥ ६५ ॥

अदृष्टोद्भूतिवदकर्तृकत्वात्^३ । तस्यापि सकर्तृकत्वे^४
ऽदृष्टोद्भूत्यन्तरस्य सहकारित्वं, तस्यास्तस्या^५ अप्यन्यस्या
इत्यनवस्था । सादित्वाच्च संसारस्य नानादितापरि-
हारः ॥

अहंकारस्य कारणत्वे किं महान्तं प्रत्यपि कारणत्व-
मित्यत्राह ॥

न दृष्टः कर्तृ च स चित्यकुरादेस्तथोद्भूतिः उत्पत्तिः । तस्यामिव
समानत्वं चेतनकर्तृभावस्य । चित्यकुरादौ हि न चेतनः कर्तास्ति,
अनुपलब्धेः, तथा तन्मात्रेण्यपि ॥

महतो ऽन्यत् ॥ ६६ ॥

न स्वस्य कारणं कार्यं भवति ॥

१ a तदकर्ता । २ a कार्यत्वस्य । ३ A अदृष्टोद्भूतवत् । ४ A
C सकर्तृकत्वात् । ५ A C सकर्तृकत्वे । ६ A C तस्याः only
once ।

स्वीया प्रकृतिः, स्वामी पुरुषः । तयोः संबन्धः किं
स्वाभाविकः, अन्यनिमित्तको वा । स्वाभाविकत्वे स्व-
भावस्थानपायादनिर्मोक्ष इत्यत्राह ॥

अहंकारस्य कार्यं महतो ऽन्यत् । नहि स्वकारणं स्वकार्यं भवति ॥

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावो ऽप्यनादिर्विजा-
हृग्वत् ॥ ६७ ॥

प्रकृतेरित्युपलक्षणं, पुरुषस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । कर्मणश्च
स्वस्वामिसंबन्धकारणत्वे,^१ विवेकात्कर्मक्षये स्वस्वामि-
भावसंबन्धाभावान्मुक्तिः । अनित्यस्य सादित्वेन^२
नानादितापरिहारो, नित्यस्य पुनरस्तीति, अनादि-
रित्युक्तम् ॥

मतान्तरमाह ॥

पुरुषस्येति पूरणौघम् । स्पष्टमन्यत् ॥

अविवेकनिमित्तको^३ वा पञ्चशिक्षः ॥ ६८ ॥

स्वस्वामिभाव इत्यनुवर्तते ॥

१ B •कारत्वे । २ B स्वस्वामिसंबन्धान् । ३ B सादितात् ।

३ Thus Aniruddha only, the others •निमित्तो; cf. Aph.^३
459, note 2 ।

एकदेशिमतमाह ॥

अविवेकनिमित्त इति वज्रप्रोचिः ॥

एकदेशिमतमाह ॥

निद्राशरीरनिमित्तक इति मनन्दनाचार्यः ॥ ६६ ॥

लयनास्त्रिङ्गमिति सूक्ष्ममातिवाहिकशरीरम् । या-
वत्सूक्ष्मशरीरे सूक्ष्मशरीरस्य गमनमस्ति,^१ तावत्स्व-
स्वामिसंबन्धादह इत्युच्यते ॥

स्वमतमाह ॥

यावत्सूक्ष्मशरीरे सूक्ष्मशरीरमस्ति, तावत्प्रकृतिपुरुषयोः स्वस्वामि-
संबन्ध इति ॥

स्वमतमाह ॥

यदा तदा तदुच्छ्रितः पुरुषार्थस्तदुच्छ्रितः पुरुषार्थः

॥ ७० ॥

यदा तदेति कर्मक्षयादा ज्ञानादौन्यतो वेति, स्व-
स्वामिसंबन्धोच्छ्रित्या संसारोच्छ्रितः पुरुषार्थः ॥ तदु-
च्छ्रितः पुरुषार्थ इति वीष्ठाध्यायपरिसमाप्ती ॥

१ A C गमनागमनमस्ति । २ A C omit इति । ३ A C
ज्ञानादा० ।

एष सत्कार्यसिद्धान्तः पूर्वमेव निरूपितः ।

तन्वतः प्रतिपाद्यत्वान्न हि स्यात्पुनरुक्तता ॥

‘यत् तत्’ इत्यव्ययं^१ हेतौ । यतस्ततः स्वस्वामिभावो ऽस्तु प्रकृति-
पुरुषयोः, तस्य तु बन्धहेतुत्वात् तदुच्छिन्तिः पुरुषार्थ इति मम
मतम् । वीष्ठाध्यायसमाप्त्यर्था ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥

समाप्तश्चायं^२ ग्रन्थः ॥

वृत्तिः कृतानिरुद्धेन^३ सांख्यसूत्रस्य धीमता ।

मूढसत्त्वविवेकाय, आत्मनश्च विमुक्तये ॥

इति वेदान्तिमहादेवकृते सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तिशारे तन्वाध्यायः
षष्ठः ॥^४

१ ० इत्यव्यय । २ A omits कापिलः । ३ C सूत्रस्य । ४ A समाप्तो ऽयं । ५ B वृत्तिकृतानिरुद्धो ऽभूत् in spite of the following धीमता । ६ At the end of my MSS. of Mahâdeva, the 22 short Sâmkhya-Sûtras are subjoined (see F. E. Hall, Preface to the Sâmkhya-Sâra, 42 note) with the concluding remark इति सांख्यसूत्राणि कपिलप्रणीतानि च ।

INDICES.

I. INDEX OF THE SÂMKHYA SÛTRAS,

as read and numbered by Aniruddha.

अकतुरपि फलोपभोगे आस्यन् I.
105.

अकार्येऽपि तद्योगः पारवज्जात् III. 55.

अकसंभवात्प्राप्तिरस्य I. 161.

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभि-
रिव वज्रेः I. 60.

अचेतनत्वे ऽपि क्षीरवचेदितं प्रधानस्य
III. 59.

अक्षुपरिमाणं तत्कृतिवृत्तेः III. 14.

अतिप्रसन्निरन्यधर्मेऽपि I. 54.

अतीन्द्रियमिन्द्रियं, आत्मानामभिधाने II.
23.

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या क्षतकृत्यता VI. 5.

अथापि प्रतिनिवृत्तौ अन्यत्वेतिरेकात् VI.
15.

अथ विविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुण-
्यार्थः I. 1.

अदृष्टद्वारा चेदसंभवस्य तदसंभवाज्जलादि-
वद्वद्वारे VI. 61.

अदृष्टवशाच्चेत् I. 30.

अदृष्टोक्तवस्तुमानस्य VI. 65.

अधिकारिर्नैविध्यात् नियमः I. 70, VI.
22.

अधिकारिप्रभेदात् नियमः III. 76.

अधिष्ठानाच्चेति I. 142.

अध्यवसायो वृत्तिः II. 13.

अध्यवस्यै/पासनात्पारंपर्येण यज्ञोपासका-
नामिव IV. 21.

अनभिहितस्य पूतिभावयोगात् तत्पुत्रिः
VI. 60.

अनादिरविवेको ऽन्यथा दीपद्वयप्रसङ्गेः
VI. 12.

अनादावपि यावदभावाद्भवितव्येव I.
158.

अनारम्भे ऽपि परमृष्टे सुखी सर्ववत् IV.
12.

अनित्यत्वे ऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं
सामान्यस्य V. 91.

अनित्यतत्वे ऽपि नाद्यैस्तिकस्य संप्रसो,
ऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमस्य I. 26.

अनुपभोगे ऽपि पुनरर्थः कृत्तः प्रधानस्योद्भू-
तकृत्यमवयववत् VI. 40.

अनाःकरणधर्मं धर्मादीनाम् V. 25.

अनाःकरणस्य तदुत्पत्तिरन्तर्भाववदधि-
ष्ठातृत्वम् I. 99.

अन्यधर्मेऽपि नारीपातत्पुत्रिरेकत्वात्
I. 153.

अन्यपरममविवेकानां तत्र V. 64.

अन्ययोगे ऽपि तत्पुत्रिर्नैविध्यात्प्रसङ्गेनायोदाह-
रवत् II. 8.

अन्यदृष्टपरागे ऽपि न विरज्यते, प्रवृत्त-
रज्जुतत्त्वस्यैवोदगः III. 66.

अपवादमात्रमवयवानाम् I. 45.

अपुनरर्थत्वमन्यथा VI. 18.

अपुनरर्थत्वमन्यथा I. 47.

अवाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावयुक्तम्
I. 79.

अवाधे नेष्फस्य V. 17.

अभिसानो ऽङ्कारः II. 16.

अर्थेतिविशेषेत्मानमभवोः V. 24.

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् III. 41.

अविवेकनिमित्तको वा पञ्चशिक्षः VI. 68.

अविवेकाद्वा तत्पुत्रिः कर्तुः पञ्चावयवः
I. 106.

अविशेषसोभयोः I. 6.
 अविशेषाद्विशेषारम्भः III. 1.
 अविशेषापत्तिरसोभयोः VI. 19.
 अव्यक्तं विगुणाच्छिन्नात् I. 136.
 अव्यभिचारान् II. 41.
 अव्यक्तरहाविंशतिधा III. 38.
 असक्तो ज्यं पुरुष इति I. 15.
 असाधनानुचितकर्म बन्धाय भरतवत् IV. 8.
 अस्थ्यात्मा नास्तिनसाधनाभावात् VI. 1.
 अचंकारः कर्ता, न पुरुषः VI. 54.
 अचंकारकर्मधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना प्रमाणाभावात् VI. 64.
 अचिनिर्ज्ञेयनीवत् V. 6.

आञ्जल्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेशः.
 स्थितिः प्रधानव्यपदेशाद्वा I. 125.
 आत्मार्थत्वात्पुरुषैर्नैवात्मार्थं आरम्भः II. 11.
 आद्यहेतुना तद्वद्वारा पारंपर्येणावृत्तम् I. 74.
 आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिक्षः V. 32.
 आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समान-
 न्यायात् V. 36.
 आध्यात्मिकादिभेदाद्व्यवधा तुष्टिः III. 43.
 आधेयिको गुणप्रधानभावः, क्रियाविशेष-
 यात् II. 45.
 आतोपदेशः शब्दः I. 101.
 आत्रस्त्यसम्पत्त्यन्तं तत्तत्वे कष्टिरा विवे-
 कात् III. 47.
 आ विवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषात्वात् III. 4.
 आहतिरसक्तदुपदेशात् IV. 3.
 आहतिरस्यपि, उत्तरोत्तरयोगिनियोगाद्वेद्यः
 III. 52.
 आनयासिद्धेयः V. 128.
 आचंकारिकजन्यवर्गे भौतिकाणि II. 20.

इतर इतरव्यवहति तदोपात्त III. 64.
 इतरव्याप्यपरंपरा III. 81.
 इतरव्यापे ज्ञाहतिः पञ्चाधियोगतो जग-
 न्भुतेः IV. 22.
 इतरव्यापि नात्यन्तिकम् III. 27.
 इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तीत्येवः I. 159.
 इन्द्रियेषु साधकतममयोगात्कुठारवत् II. 39.
 इवकारवन्नैकचित्तस्य समाधिचानिः IV. 14.

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा III. 57.
 ईश्वरासिद्धेः I. 92.

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षभुतेः I. 5.
 उत्पत्तिवद्वादोऽयः I. 123.
 उपदेशोपदेष्टृजातस्थितिः III. 79.
 उपभोगादितरस्य III. 5.
 उपरागात्कर्मज्ञं चित्तानिध्याचित्तानिध्यात्
 I. 164.
 उपादाननियमात् I. 115.
 उपाधिभेदे ज्येष्ठस्य ज्ञानयोग आकाश-
 स्त्वेव घटादिभिः I. 150.
 उपाधिभिर्भुते, न तु तद्वान् I. 151.
 उपाधिचेतसिद्धौ पुनर्ज्ञेयम् VI. 46.
 उभयवाच्यन्यायसिद्धेः प्रत्यक्षमनुमानं वा
 V. 100.
 उभयवाच्येवम् V. 23.
 उभयवाच्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधादि-
 शेषः VI. 26.
 उभयवाच्यसत्कारणम् I. 94.
 उभयपक्षसमानसेनाद्यमपि I. 46.
 उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः I. 102.
 उभयात्मकं च मनः II. 26.
 उभयान्यत्मात्कार्यत्वं मन्त्रदादेवैवादिबत् I. 129.

ऊर्ध्वं सञ्जविश्राणा III. 48.

ऊष्णजातजरायुजोद्धिजसंक्षयजरा-
सिद्धिर्न चेति न नियमः V. 111.

ऊष्मादिभिः सिद्धिरदृष्टा III. 44.

एकः संस्कारः क्रियानिवर्तको, न तु
प्रतिश्रियं संस्कारभेदा वृत्तकल्पनाप्रसङ्गः
V. 120.

रक्षादशपञ्चतन्मात्रं तत्कार्यम् II. 17.

रवभितरस्याः III. 42.

रवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धभौ-
ध्यासः I. 152.

रवं इन्द्रियमपि V. 79.

ऐकभौतिकमपरे III. 19.

चौदासीन्यं चेति I. 163.

कर्णं त्रयोदशविधमन्तरभेदात् II. 38.

कर्मेनिमित्तः प्रकृतेः सत्ताभिभावेऽप्य-
नादिर्वीजादुपवत् VI. 67.

कर्मेनिमित्तयोमात्रं III. 67.

कर्मेवदुष्टहेतुं काशादेः III. 60.

कर्मेवैचिष्यान्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् III.
51.

कर्मेवैचिष्यात्पृष्टिवैचिष्यम् VI. 41.

कर्मादुष्टवैषाद्यनादितः III. 62.

कर्मेन्द्रियबुद्धिन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् II.
19.

काम्याकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् I. 85.

कारणभावाच्च I. 118.

कार्यतत्त्वसिद्धिः II. 6.

कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः I. 110.

कार्याकारणानुमानं तत्साधित्यात् I. 135.

कुत्रापि कोऽपि दुष्टो न VI. 7.

कुष्ठमवच सधिः II. 35.

कवस्यार्थं प्रकृतेः I. 144.

ज्जनशो ज्जनशचेन्द्रियदृष्टिः II. 32.

गतियोगेऽप्यासकारणताद्यानिरुपवत्
VI. 37.

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् I. 51.

गतिश्रुतेषु व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भौ-
देशकासत्ताभी कीमवत् VI. 59.

गुणपरिणामभेदाद्यानात्मनवस्थानवत् II.
27.

गुणयोगाद्व्याः शुक्लवत् IV. 26.

गुणादीनां नात्यन्तबाधः V. 26.

सृजन्मणवद्वतशरीरः III. 82.

सम्प्रदादिलोकेऽप्यादृष्टिर्निमित्तसंभवात् VI.
56.

चरमोऽसंकारः I. 72.

चातुर्भौतिकमित्यन्ये III. 18.

चिद्वसाना भुक्तिस्वात्कर्माजितत्वात् VI.
55.

चिद्वसानो भोगः I. 104.

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् II. 7.

क्षिप्रहस्तवदा IV. 7.

जगत्सत्यत्वेनदुष्टकारणजन्यत्वाद्वाधका-
भावात् VI. 52.

जडप्रकाशयोगात्प्रकाशः I. 145.

जडव्याप्तौ जडं प्रकाशयति चिद्रूपः VI.
50.

जन्मादिष्ववस्थानः पुरुषवृत्तत्वम् I. 149.

जपास्तिकयोरेव गोपरागः, किं जपि-
मानः VI. 28.

जीवन्मुक्तश्च III. 78.

ज्ञानात्प्राप्तिः III. 28.

ततः प्रकृतेः I. 65.

[46.

तत्कर्माजितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोकावत् II.

तत्कार्यतत्त्वसिद्धेर्नोपस्थापः I. 137.
 तत्कार्यत्वमन्येषाम् I. 73.
 तत्कार्यं धर्मादिः II. 14.
 तत्कार्यासाद्वेति नेतीति त्यागाद्विवेक-
 सिद्धिः III. 75.
 तत्र प्राप्तविवेकस्यानाद्विभक्तिः I. 83.
 तत्त्वविरोधः VI. 21.
 तत्त्वनिधानादधिष्ठातृत्वं मयिवत् I. 96.
 तत्त्वोपेक्षतरदृष्टान्यतरसिद्धेर्नोपस्थापः I.
 112.
 तत्त्वान्वेषसंस्काराधारत्वात् II. 42.
 तदधिष्ठानान्वये देहे तदादातद्वादः III.
 11.
 तद्वत्त्वमयत्वमुतेः III. 15.
 तदपि दुःखमवसृजति दुःखपक्षे निश्चि-
 यत्वे विवेचकाः VI. 8.
 तदभावे तदभावाच्चूयं तर्हि I. 43.
 तदुत्पत्तिमुत्तेः I. 77.
 तदुत्पत्तिः श्रूयते, विनाशदर्शनाच्च II. 22.
 तद्वाने प्रकृतिः पुत्रयो वा I. 133.
 तद्भावे तदयोमादुभयव्यभिचारादपि न I.
 40.
 तद्योगे तद्विभावान्योऽन्याश्रयत्वम् V. 14.
 तद्योगे ऽपि न नित्यमुक्तः V. 7.
 तद्योगे ऽप्यविवेकान्न समानत्वम् I. 55.
 तद्वपले सादित्वम् V. 19.
 तद्विस्तारणे ऽपि भेदोक्तः IV. 16.
 तद्विजात्यंशतिः III. 3.
 तद्विद्वत्तावुपपन्नान्नोपपन्नः स्वस्याः II. 34.
 तन्नोविशका मूलतः III. 49.
 तद्योरन्यत्वे तुल्यत्वम् I. 134.
 तत्त्वान्वयोरन्यत्वं III. 2.
 तुल्यत्वमपि III. 39.
 वेदान्तःकरवत्त्वम् I. 64.
 वेदान्तपि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रकृतिः V.
 49.
 यथावा साक्षात्त्वम् II. 30.

विमृष्टाचेतनत्वादि द्वयोः I. 126.
 विमृष्टादिविपर्ययात् I. 141.
 विधा यथावा व्यवस्था कर्मदेशोपभोगदेशो-
 भयदेशाः V. 125.
 विधिः संबन्धसिद्धेः V. 38.
 विविधं प्रमाणम् । तत्त्वित्यौ सर्वसिद्धेर्नाधि-
 क्यसिद्धिः I. 88.
 विविधविरोधापत्तेः I. 118.
 दार्ढ्यार्थमुत्तरेषाम् VI. 23.
 दिक्कासावाकाशादिभ्यः II. 12.
 दुःखमिदमेतैः V. 67.
 दुःखादुदुःखं जलान्निषेकवन्न आपविनोक्तः
 I. 84.
 दृष्टकयोरित्यस्य IV. 18.
 दृष्टान्तासिद्धेः I. 37.
 देवताकृत्यमुतेर्नारक्षकस्य II. 21.
 देशादिव्यतिरिक्तो ऽसौ वैचिण्यात् VI. 2.
 देशादिप्रभेदाः III. 46.
 दोषदर्शनादुभयोः IV. 28.
 दोषबोधे ऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य, कुल-
 वधूवत् III. 70.
 द्रष्टृत्वादिरात्मनः, करवत्त्वमिन्द्रियावात् II.
 29.
 द्वयोः प्रधानं मनो लोकवस्तुभ्यन्यवर्तेषु II.
 40.
 द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वात् तु द्वौ V.
 118.
 द्वयोरैकतरस्य चाप्यसंनिवृत्त्याद्येपरिच्छिन्नि-
 प्रमा । तत्प्राधक्यतमं यत् I. 87.
 द्वयोरैकतरस्य बोधाद्योन्यसपवर्गः III. 65.
 द्वयोरैकदेशस्योपपन्नान्न व्यवस्था I. 29.
 द्वयोः सर्वोत्पत्त्यन्यस्य तद्वतिः V. 117.
 द्वाभ्यामपि तथैव IV. 10.
 द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः VI. 47.
 द्वाभ्यामप्यविरोधात् पूर्वोत्पत्तरं च साधका-
 भावात् VI. 48.

धारणासनसकर्मणा तत्त्वविः III. 32.

धेनुवद्वत्साय II. 37.

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिरुन्निरोधः
VI. 29.

ध्यानं निर्विषयं मनः VI. 25.

न, अभिव्यक्तिनिवन्धनो व्यवहाराव्यवहारो
I. 120.

न कर्मण्य उपादानायोगात् I. 81.

न कर्मणान्यधर्मत्वादिप्रसङ्गेऽपि I. 16.

न कर्मणायतनवर्त्तनात् I. 52.

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्ट्या II. 25.

न कामचारितं रामोपपत्तये ग्राहकवत् IV.
25.

न कारवत्कथाकृतकतया मध्यवद्वत्त्वानात्
III. 54.

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् V. 39.

न काकनियमो वानदेववत् IV. 20.

न काकयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्व-
संबन्धात् I. 12.

न किंचिदप्यनुशयिनः V. 126.

न नितिविशेषात् I. 48.

न तज्जन्त्यापि तद्रूपता पञ्चजादिवत् IV.
31.

न तज्जान्तरं, बहुकल्पनाप्रसङ्गेः V. 30.

न तज्जान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपपत्त्योः V. 94.

न तदपकापकात् V. 92.

न तन्निर्भाजनं कार्यत्वात् V. 88.

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः I. 24.

न तेजोऽपसर्पचातैजसं चक्षुर्दृष्टितत्त्वविदेः
V. 105.

न विभिरपौरवेयत्वाद्देहस्य तदर्थेष्टाया-
नौन्द्रियत्वात् V. 41.

न दृष्टान्तविनिर्दिष्टेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् I.
2.

न देहभेदे ऽप्यन्योपादानताकादादिवन्नि-
यमः V. 109.

न देहयोगतो ऽप्येकात् I. 13.

न देहमात्रतः कर्मोपकारितं वैमिश्रानुतेः
V. 124.

न देहचारभक्त्या प्राप्तमभिद्वयशक्तितत्त्व-
त्वविदेः V. 113.

न द्वये नियमसंयोगात् V. 108.

न द्वयोरेककासायोगादुपकार्योपकारक-
भावः I. 31.

न धर्मोपकापः प्रकृतिकार्यवैविच्यत्वात् V.
20.

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वमुतेः V. 45.

न नित्यग्राहकवद्वत्त्वसंभावस्य तद्योगसंयो-
गाद्वते I. 19.

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छितिः VI.
13.

न नियमः, प्रमाणान्तरावकाशात् V. 22.

न निर्भाजनं, तद्योगाद्दृष्टादिवत् V. 71.

न परिमाणत्वात्तुर्विधं द्वाभ्यां तद्योगात् V.
90.

न पादभौतिकं शरीरं बहुभागपादाना-
योगात् V. 102.

न पौरवेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् V.
46.

न प्रत्यभिज्ञावाधात् I. 35.

न बाह्यवृत्तिनियमः V. 121.

न बाह्याभ्यन्तरयोः परस्परव्यतिरेकभावेऽपि
देहभेदात्, चक्षुःश्रोत्रादिवृत्त्यवधारितं
I. 28.

न बीजाक्षुरवत्यादिसंसारमुतेः V. 15.

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमात्रव्यतिरेके ऽपि वक्ति-
वत् V. 127.

न भागयोगो भागस्य V. 81.

न भागसाधो भागिनो निर्भाजनमतेः V.
73.

न भूतसैतन्यं प्रत्येकानुपपत्त्योः सादृश्ये च
सादृश्ये च V. 130.

न भूतप्रकृतिमिन्द्रियासामांकारिकल-
युतेः V. 84.
न भूतियोने कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिबुपा-
स्यसिद्धिवत् IV. 32.
न भोगाङ्गाग्राह्यनिर्मुक्तिवत् IV. 27.
न मलिनचेतस्युपदेशबौद्धप्ररोधो ऽजवत्
IV. 29.
न मुक्तस्य पुनर्वन्धयोगो ऽप्यबाह्यतियुतेः VI.
17.
न मुक्तानुक्तयोरयोऽप्यन्तात् V. 47.
न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मेण वैशिष्ट्यात् V.
42.
न राजाहते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात्
V. 6.
न रूपनिबन्धनात्प्रत्यक्षलनियमः V. 89.
नर्तकौवत्प्रवर्तकस्यापि निवृत्तिश्चारिता-
र्यात् III. 69.
न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्
I. 25.
न विज्ञानमात्रं बाष्पप्रतीतेः I. 42.
न विशेषगतिनिष्क्रियस्य V. 76.
न विशेषगुणोच्छिन्नसिद्धत्वं V. 75.
न ज्ञापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियजाहा
वास्यादिवचनचुरादिवच V. 69.
न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः V. 58.
न शिक्षापुत्रवर्त्तिपादकमानवाधात् VI.
4.
न चक्षुषमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवसनापदुल्लात्
II. 3.
न श्रुतिविरोधो रागिणा वैराग्याय तत्सिद्धेः
VI. 51.
न षट्पदार्थनियमकहोधात्कृत्तिः V. 85.
न सङ्गादुपपत्त्यात्संभवसिद्धिः V. 28.
न संज्ञासंज्ञिसंभवो ऽपि V. 96.
न सर्वो बाधदर्शनात् V. 53.
न समवायो ऽस्ति प्रमादाभावात् V. 99.
न संवन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् V. 97.

न सर्वोच्छिन्निरपुत्रवर्त्तिजादिरोषात् V. 78.
न सांसिद्धिः सैतन्यं प्रत्येकाहतेः III. 20.
न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् VI. 31.
न श्रुतिमिति नियम आतिवाचिकस्यापि
विद्यमानत्वात् V. 103.
न स्वभावतो बहस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः
I. 7.
न स्वरूपशक्तिनियमः, पुनर्वादप्रसङ्गेः V.
33.
न स्वातन्त्र्यात्तद्वेद्यावचिष्यवच III. 12.
माकारोपरामोच्छिन्निः चणिकमादिरोषात्
V. 77.
माजः संवन्धो धर्मिपादकप्रमादवाधात् V.
98.
नास्मिन्मादियोगो ऽप्यवशं भाविमानदुच्छिन्ने-
रितरविशेषगत् V. 82.
नाद्युनित्यता तत्कार्यत्वयुतेः V. 87.
नाकाविद्या मोक्षं जगदुपादानकारणं
निःसङ्गात् V. 65.
नाद्वैतमात्रोच्छिन्नानुद्देशप्रतीतेः V. 61.
नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् I. 154.
नान्दाभिजातिर्मुक्तिर्विधेर्मेकत्वात् V. 74.
नानात्वापि प्रत्यक्षवाधात् V. 62.
नानादिविचयोपरामर्शमितिो ऽप्यस्य I. 27.
नानिवैचनीयस्य, तदभावात् V. 54.
नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेद्विष्टस्य तत्तद्वैतो-
रेवापरोक्षप्रतीतेः V. 101.
नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनाह-
तियोगादपुत्रवर्त्तिवत् I. 82.
नात्माहृष्टा चक्षुस्तानमनुपलक्षः I. 156.
नान्यथाश्रुतिः स्ववचोवाधानात् V. 55.
नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः V. 93.
नान्योपसर्पणे ऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ता-
भावात् VI. 44.
नापोरपेयत्वात्प्रित्यक्तमचुरादिवत् V. 48.
नाप्राज्ञप्रकारकलमिन्द्रियासामप्राप्तेः सर्व-
प्राप्तेः V. 104.

भाषासमाचमयि मक्षिणदपेचवत् IV. 30.

बावकुनो वकुसिहिः I. 78.

बावव्यातो देवधर्मैलात्तस्याः I. 14.

बाविद्यातो ऽप्यवकुना वव्यावोनात् I. 20.

बाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य V. 13.

बाशः कारवलयः I. 121.

बाशवोपदेशविधिरपदिष्टे ऽप्यनुपदेशः I. 9.

बासतः प्लानं वप्रवत् V. 52.

बासदुत्यादो वप्रवत् I. 114.

बासि हि तत्र छिर एक चात्ता यो मर्भा-
भावादिकर्मवा संक्षिप्यते I. 33.

निजधर्मोभिन्नविर्भा वैशिष्ट्यात्तदुपक्रम्येः
V. 95.

निजमुक्तस्य ववध्वंसमाचं परं, न समान-
स्य I. 86.

निजमन्त्रित्युत्पत्त्या ववक्ष्यते V. 43.

निजमन्त्रित्यभिन्नैः सतः प्रमाप्यम् V. 51.

निजमन्त्रमुक्तवमित्याचार्याः V. 31.

मित्यले ऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् VI. 33.

मित्यमुक्तस्य I. 162.

निमित्तजनविशेषक्येति न दृष्टानिः III. 74.

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः V. 110.

नियतकारवत्तान्न समुच्चयविकल्पो III. 25.

नियतकारवत्तान्तदुष्प्रतिष्ठाप्यत्वं I. 56.

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व-
त्तिः V. 29.

निराशः कुक्षौ पित्रसावत् IV. 11.

निरोधवर्द्धिविधारवाभ्याम् III. 34.

निर्मुचलमात्मनो ऽवज्ञादिभूतेः VI. 10.

निर्मुचलानदसंभवादसंकारधर्मा ज्ञेये VI. 62.

निर्मुचलान्न चिद्वर्त्ता I. 146.

निर्मुचलान्ननिविरोधस्येति I. 53.

निष्कृतस्य तदसंभवात् I. 49.

निःसङ्गे ऽप्युपरागो ऽविवेकात् VI. 27.

नेतरादितरचानेन चिन्ता III. 45.

नेन्द्रादिपदयोर्नो ऽपि तद्वत् V. 83.

नेचराधिष्ठिते फलसंपत्तिः, कर्मैवा तत्स्थितेः
V. 2.

नैकस्यानन्वच्छिद्रूपले इयोर्भेदात् V. 66.

नैकान्तो ववमोक्षो पुत्रवत्ताविवेकादये
III. 71.

नैरपेक्षे ऽपि प्रकृत्युपकारे ऽविवेको निमि-
तस्य III. 68.

नोपदेशमवचे ऽपि कृतकतः परामर्शोदये
विरोचनवत् IV. 17.

नोभयं च तत्तात्त्व्याने I. 107.

नोभाषां तेनैव V. 63.

पञ्चावयवयोगाद्युत्पत्तिः V. 27.

परधर्मले ऽपि तत्स्थितिरविवेकात् VI. 11.

परिच्छिन्नत्वाच्च सर्वोपादानम् I. 76.

परिमाणात् I. 130.

पक्षवादिभ्यनुपपत्तेः V. 35.

पाक्षभौतिको देवः III. 17.

पारंपर्येता ऽप्येववाहोआकुरवत् I. 122.

पारंपर्येण तस्यैवो विमुक्तिभूतिः VI. 58.

पारंपर्ये ऽपि प्रधानानुवृत्तिरवत् VI. 35.

पारंपर्ये ऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्
I. 68.

पारिभाषिको वा V. 5.

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् IV. 4.

पिशाचवदन्यार्थोपदेशे ऽपि IV. 2.

पुत्रकर्मवदिति चेत् I. 32.

पुत्रवत्त्वं ववव्यातः VI. 45.

पुत्रवार्थं करवोक्तो ऽप्यद्वयोपादानम् II. 36.

पुत्रवार्थं संकृतिर्निष्ठानां रूपकारवत्ताः
III. 16.

- पूर्वभाविले द्वारेकतरराजैनाम्यतराजः
I. 75.
- पूर्वभाविसाधे न निधनः I. 41.
- पूर्वसिद्धसकलसाधिविनिर्दिष्टेन चटस्य V.
59.
- पूर्वापावे उत्तरायोगात् I. 39.
- पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्थं भोगादिकस्य नैतरस्य
III. 8.
- प्रकारान्तरासंभवात्तदुत्पत्तिः VI. 53.
- प्रकारान्तरासंभवादविवेक एव बन्धः VI.
16.
- प्रकाशतत्त्वविधौ कर्मकर्तृत्वविरोधः VI.
49.
- प्रकृतिनिवन्धना चेन्न तस्या अपि पार-
तन्त्र्यम् I. 18.
- प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्त्वेनमित्यम् V. 72.
- प्रकृतिवाक्ये च पुरुषस्याध्याससिद्धिः II.
5.
- प्रकृतेराज्ञास्यसङ्गत्वात्, यद्भवत् III.
72.
- प्रकृतेराधोपादानताम्येषां कार्थत्वमुतेः
VI. 32.
- प्रकृतिप्रत्यक्षयोपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्वै-
काल्यानद्वयम् IV. 19.
- प्रतिनियतकारणस्यात्यन्तस्य ध्यात्ववत्
VI. 14.
- प्रतिबन्धद्वयः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानम् I.
100.
- प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्वीकात्तकः शब्दः V.
57.
- प्रधानशक्तियोगावेच्छापत्तिः V. 8.
- प्रधानशक्तिः परार्थे स्वतो ज्योतीकृतादुद्-
कृष्टमवचनवत् III. 58.
- प्रधानातिवेकादव्याविवेकस्य तदानीं ज्ञानम्
I. 57.
- प्रपञ्चसाध्यभावश्च III. 21.
- प्रमादाभावाच्च तत्स्थितिः V. 10.
- प्रतिवाधिकां प्रधानस्य, न निवन्धः VI.
38.
- प्रात्यक्षिकतत्त्वप्रतीकारवत्तत्त्वप्रतीकारवेदना-
त्युत्पाद्यत्वम् I. 3.
- प्राज्ञार्थप्रकाशविज्ञानसिद्धिः V. 106.
- प्रतीत्यप्रतीतिविवादाद्यैर्गुणानामन्योऽर्थं वैध-
र्म्यम् I. 127.
- बन्धो विपर्ययात् III. 24.
- वक्तृभिर्योगविरोधो राजादिभिः कुमारी-
मङ्गलवत् IV. 9.
- वक्तृत्ववद्वा प्रत्येकम् II. 4.
- वक्तृशक्त्युत्पादने ऽपि सारादायं वद-
पदवत् IV. 13.
- वाधितानुद्वेगैश्चविवेकतो ज्योपभोगः III.
77.
- वाङ्मयान्तराभ्यां नैरसंकारस्य I. 63.
- भागगुणाभ्यां तन्मात्तरं इति, संवन्धाच्च
सर्पतीति V. 107.
- भावनोपचयानुसङ्गस्य सर्वं प्रकृतिवत् III.
29.
- भावे तद्योगेन तत्स्थितिरभावे तदभावात्तु-
तत्कारं तत्स्थितिः I. 80.
- भावे भावयोगेन चेन्न वाच्यम् I. 119.
- व्यत्यहारा साम्यविधितिरिक्तकामात् V.
115.
- भोक्तृरधिष्ठानाद्धोमायतननिर्भासमवस्था
पूतिभावप्रसङ्गे V. 114.
- भोक्तृभावात् I. 143.
- मङ्गलाचरणं शिवाचारानुसङ्गदर्शनात्तु-
तितयेति V. 1.
- मदशक्तियेषु प्रत्येकपरिच्छेदे सोऽप्यास्ता-
वत्ये तदुद्भवः III. 22.
- मध्ये रजोविशाला III. 50.
- मद्यतो ज्योत् V. 66.

- मन्त्रदाहमात्रं कार्यं, तन्मन्त्रः I. 71.
 मन्त्रदाहिक्रमेण पञ्चभूतानाम् II. 10.
 मन्त्रपरागाद्विपरीतम् II. 15.
 मातापितृजं ब्रह्मं प्राचक्षते, एतन्न तथा III. 7.
 मुक्तवन्धयोरन्यतराभावाच्च तत्त्वविधिः I. 93.
 मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासादिष्वस्य वा I. 95.
 मुक्तिरन्तराधक्षकेन परः VI. 20.
 मूर्तेर्मातृदादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः I. 50.
 मूर्तेर्लेऽपि न, संघातयोगात्तरत्नवत् III. 13.
 मूले मूलाभावाद्वृत्तं ब्रह्मम् I. 67.
 यत्संबन्धसिद्धं तदाकारोहेति विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् I. 89.
 यथा कुशातलोभः पुरुषस्य, न तथा कुशा-
 दभिक्षावः VI. 6.
 यथा तदा तदुच्छिन्निः पुरुषार्थेऽतदुच्छिन्निः
 पुरुषार्थः VI. 70.
 यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतवृत्तिरपजायते, तस्यो-
 चयेयम् V. 50.
 युक्तिनोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरो-
 चादृष्टे I. 59.
 युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावाः I. 38.
 योगसिद्धयोऽप्योपधादिसिद्धिब्रह्मापस्त्य-
 नीयाः V. 129.
 योगिनामवाङ्मयप्रत्यक्षमात्रं होषः I. 90.
 योग्यायोग्येव प्रतीतिजनकत्वान्त्वविधिः V. 44.
 रामविरामयोगीशः कृतिः II. 9.
 रामापस्त्यार्थानाम् III. 30.
 राजपुरुषवत्त्वोपदेशात् IV. 1.
 क्पादिरसमस्यान्त उभयोः II. 28.

रूपैः सप्रभिरात्मनं वर्धति प्रधानं कोऽ-
 कारवत्, विमोक्षयत्येकेन रूपेण III. 73.

सत्त्वादिधर्मैरन्योऽन्यं साधयति वैधर्म्यं
 गुणानाम् I. 128.

सत्त्वातिशययोगात् तद्वत् IV. 24.

सत्यविशेषयोर्बोद्धव्येत्याचार्यः VI. 30.

सिद्धयतीरनिमित्तक इति सम्यग्ज्ञाचार्यः
 VI. 69.

सौमवस्तुसत्त्वातिशयसंबन्धाच्च होषः I. 91.

सौमवस्तुसत्त्वस्य वेदाद्यप्रतीतिः V. 40.

सौमवस्तुस्य मोपदेशान्त्वविधिः पूर्ववत् VI. 57.

सौमिकेष्टरवदितरथा V. 4.

वस्तुत्वे सिद्धान्तानिः I. 21.

वाङ्मयं तु, न तत्त्वं, चित्तस्थितेः I. 58.

वाच्यवाचकसंबन्धः शब्दाद्ययोः V. 37.

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् I. 111.

वामदेवादिर्मुक्तो, जाद्वैतम् I. 157.

वासनयानर्थक्यापनं होषयोगेऽपि, न
 निमित्तस्य प्रधानबाधकत्वम् V. 119.

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे I. 17.

विजातौयद्वैतापत्तिश्च I. 22.

विदितवन्धकारणस्य इष्ट्या तद्रूपम् I. 155.

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गे V. 16.

विद्याबाधत्वे जगतोऽप्येवम् V. 18.

विपर्ययभेदाः पञ्च III. 37.

विमुक्तबोधाच्च कृतिः प्रधानस्य सौमवत्
 V. 43.

विमुक्तविमोक्षार्थं साधार्थं वा प्रधानस्य II. 1.

विमुक्तिप्रशंसा मन्त्रानाम् V. 68.

विरक्तस्य तत्त्वविधिः II. 2.

विरक्तस्य चेषदानमुपादेयोपादानं चं-
 चीरवत् IV. 23.
 विरहीभयरूपा चेत् I. 23.
 विविक्तबोधात्पुटिनिवृत्तिः प्रधानस्य छद्-
 वस्याक्ते III. 63.
 विवेकाग्निः शेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यो, ने-
 तराग्रेतरात् III. 84.
 विविगृहस्य जीवत्वमन्यव्यतिरेकात् VI.
 63.
 विशेषकार्ये ऽपि जीवानाम् I. 97.
 विशेषदानार्थक्यप्रसङ्गेः V. 34.
 विषयो ऽविषयो ऽप्यतिदूरादेशानोपादा-
 नाभ्यामिन्द्रियस्य I. 108.
 वृक्षमुल्लसतोपधिवनस्यतिष्ठवबौधभादी-
 नामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् V.
 122.
 वृत्तयः पञ्चतय्यः क्षिप्ता अक्षिप्ताश्च II.
 33.
 वृत्तिनिरोधानव्यतिः III. 31.
 वैराग्यादभ्यासाच्च III. 36.
 व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् III. 10.
 व्यावृत्तौ भयरूपः I. 160.
 व्रतनियमकृत्तनादानर्थक्यं लोकवत् IV.
 15.
 शक्तस्य शक्त्यकरणत्वात् I. 117.
 शक्तिन्येतत् I. 132.
 शक्तिभेदे ऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् II. 24.
 शक्त्युद्भवानुद्भवार्था नाशक्योपदेशः I. 11.
 शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् I. 139.
 शक्त्यपठवद्बोध्यवचेत् I. 10.
 शून्यं तन्त्रं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वा-
 दिनाशस्य I. 44.
 श्लेषवस्तुषुऽपि त्वानवियोगाभ्याम् IV. 5.
 श्रुतिव्याचविरोधाच्च I. 36.
 श्रुतिरपि प्रधानकार्यस्य V. 12.
 श्रुतिक्षिप्तादिभिः व्यतिः V. 21.

श्रुतिविरोधाच्च श्रुतवैयर्थ्यादव्याकृताभा
 VI. 34.
 श्रुतिश्च III. 80.
 श्रुत्या सिद्धस्य नापकापकत्वप्रत्यक्षवाधात् I.
 147.
 षष्ठीव्यपदेशादपि VI. 3.
 षोडशदिक्पथेवम् V. 86.
 संयोगाच्च विवोगान्ता इति न देशदि-
 क्षाभो ऽपि V. 80.
 संस्कारक्षेत्रतत्त्वव्यतिः III. 83.
 संवत्तपरार्थत्वात् I. 140.
 सन्नियमाङ्गतिश्रुतेः V. 70.
 संकल्पिते ऽप्येवम् III. 28.
 संघातपरार्थत्वात्पदवत् I. 66.
 सत्कार्यसिद्धान्तव्यतिष्ठवसाधनम् V. 60.
 सत्तामावाचेत्, सर्वैश्वर्यम् V. 9.
 सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृ-
 त्तेर्नैवात्म्यवतो ऽङ्कारो ऽङ्कारात्मकं त-
 न्मावाचि, उभयमिन्द्रियं श्रुतभूतानि,
 पुरुष इति पञ्चविंशतिनैवः I. 61.
 सत्त्वादीनामतत्त्वत्वेन तद्रूपत्वात् VI. 39.
 सदसत्त्व्यातिवैधावाधात् V. 56.
 सप्तदशैकं क्षिप्तम् III. 9.
 समन्वयात् I. 131.
 समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु प्रत्यक्षरूपता V. 116.
 समानः प्रकृतेर्द्वयोः I. 69.
 समानकर्मयोगे वृत्तेः प्राधान्यं लोकवद्योग-
 वत् II. 47.
 समानं करामरवादिनां दुःखम् III. 53.
 संप्रति परिच्यतो ह्यभ्याम् III. 6.
 संव्याभावाद्वास्तुमानम् V. 11.
 संभवेन कृतः II. 44.
 सर्वत्र कार्यदेशनादिभूतम् VI. 36.
 सर्वत्र सर्वदा सत्तासम्भवात् I. 116.
 सर्वसंभवात्संभवे ऽपि सत्तासंभवादेवः प्रमाद्य-
 कृत्तव्यः I. 4.

सर्वेषु इतिश्रुपादानमसाधारणतद्व्यपदेशः
पूर्ववत् V. 112.
स हि सर्ववित्तवैकर्ता III. 56.
साक्षिकमेकादशकं प्रवर्तते वैद्यनादर्शका-
रात् II. 18.
सामान्यकरवृत्तिः प्राचाया वायवः पश्च
II. 31.
सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः I. 103.
सामान्येन विवादाभावादर्जनवत् तत्साधनम्
I. 138.
साम्यवैचर्याभ्यां कार्यद्वयम् VI. 42.
सिद्धरूपवैकल्याद्वाक्याद्यौपदेशः I. 98.
सिद्धिरदृष्टा III. 40.
सुखसाभाभावादपुरुषार्थमिति चेन्नैव द्वै-
विध्यात् VI. 9.
सुपुत्राससाक्षिणम् I. 148.
सौख्यादनुपलब्धिः I. 109.
स्विकारार्थासिद्धेः सक्षिकत्वम् I. 34.

स्विकारसुखमासन्नम् III. 33.
स्विकारसुखमासन्नमिति न नियमः VI. 24.
सूत्रात्पञ्चतन्त्राचक्ष I. 62.
सूत्रेण V. 123.
सूत्रानुमानाच्च II. 43.
सकर्म साधनविहितकर्मानुष्ठानम् III.
35.
सप्रज्ञागराभ्यामिव साधिकासाधिकाभ्यां
नेमयोर्मुक्तिः पुरुषस्य III 26.
सभावस्यानपायित्वादननुष्ठानकचक्षसन्ना-
माद्यम् I. 8.
सभावाचेष्टितमनभिसंधानादुच्यते II.
61.
सोपकारादधिष्ठानं बोध्यम् V. 3.
हेतुमदनित्यं सन्निवर्तनेकमाश्रितं सि-
द्धम् I. 124.

II. INDEX OF WORDS,

containing philosophical terms and other rare or characteristic expressions.

A=Aniruddha.

M=Mahādeva.

A comma before A, M or AM indicates that the word occurs not only in the commentary but also in the Sūtra.

The introductions to the Sūtras are treated as part of the preceding commentary.

Nouns compounded with अ०, अन्० which are not found in this index, may be looked for under the non-compound form.

Verbal quotations from published texts have been omitted.

अकर्तृ I.105,A.

अकर्मक V.49M VI.65A.

अकर्मकता VI.19A.

अकाल adj. III.25A; cf. निष्काल.

अकाय I.85 III.73A.

अकार्य 'not a product' I.133A
134A 137A III.55.

अक्षिप्त II.33; cf. क्षिप्त.

अग्निहोत्र IV.22A.

अवाच्य I.60.

अवेतन I.95A 99M 126,A 141M
II.1A 87M III.55M 58A 59,
A 60AM 62A VI.50A.

अव न. pr. IV.29,AM.

अव III.66 V.42A.

अवज्ञान I.81A.

अज्ञान I.160A II.15A III.24A
M 73AM 79A VI.59A.

अज्ञानिन् III.66M 67M 81AM.

अद्विषन् 'a supernatural power' I.

95A III.41AM IV.31AM
V.81A 82, 129A.

अणु 'atom, atom-like' I.74, 109,A
III.14,AM 15A V.70A 87
VI.35, 37,M; cf. परमाणु.

अनद्रूप II.33A.

अनल VI.52A.

अतिप्रसक्ति I.16, 41A 54, 57A.

अतिप्रसक्त I.151A IV.21A.

अतिमय IV.24AM; cf. अन्वयमय.

अतीन्द्रिय I.42A II.23 V.39A
41,M 42M.

अत्यन्ताभाव I.56A.

अत्यन्ताभेद 'absolute identity' I.
118A.

अत्यन्तोच्छेद I. 159.

अदृष्ट 'the invisible power of Merit
and Demerit' only I.30,A 51
M 70A 81A II.36 III.60A
M 67AM 68AM 74A IV.

- 21A V.20M 22AM 23AM
105M 107A VI.60AM 61,A
M.
बहोदूति VI.65,A.
बहेन I.154, 157 V.54A 61, 63
AM 65A VI.47AM 48A 49
M 50A; cf. विजातीयहेन, स-
जातीयहेन.
बहेतिन् I.21A.
बधर्मे 'Demerit' I.54A 55A 81A
98A II.1A 15A 27A III.3A
6AM 21M 50M 62AM 73AM
VI.10AM 59A.
बधिकार II.7A III.76M IV.32
M V.123M.
बधिकारिन् I.70,A II.1A III.76
IV.4M V.42M 123A 124,A
M 125A VI.22,AM 57M 58
M.
बधिष्ठान् 'the superintending At-
man' I.95M 96,A 99,AM 142
AM III.55M.
बधिष्ठान 'superintendence' only I.
95A 142 II.26A 40A V.3
VI.59A 60AM.
बध्वसाय I.186A II.13,A 30A.
बध्व IV.21,AM.
बध्वाविद्य I.11.44M.
बध्वा I.42A 151A 152,M II.5,
A VI.28A.
बनधिकार IV.19A V.126A.
बनधिकारिन् IV.28A V.125A.
बनधिष्ठित VI.60.
बनभिन्न V.47AM.
बनभिन्न I.11.65AM.
बनवन्ता I.66A 68A 121A 123A
137A 140A V.100M VI.65
A.
बनवन्तान V.73M 99A.
बनवन्तित्व VI.19A.
बनात्मन् I.16A 22A III.41M 43
AM V.61A 62, 63M VI.49
M.
बनात्यन्तिकफल III.26M.
बनादि I.17A 21A 22A 23A
27,A 33A 104A 122A 157A
158,A II.3 III.62,AM V.
14AM 15A 19A VI.65A 67,
A.
बनादति I.83 IV.32A VI.17,
21AM.
बनादाय I.56A V.6A 41A.
बनियतपदार्थवादिन् I.45A 56A
V.85A 107M; cf. न.25A 26
V.107A VI.38A and नियत-
पदार्थे .
बनिर्वचनीय V.54,AM.
बनुत्तमाक्षस् name of a Tushṭi III.
43AM.
बनुपचरित I.99M.
बनुपूरण I.132A.
बनुभव II.1A V.66AM 101M
107M VI.50A.
बनुभवनीय V.66A.
बनुभविता V.66A.
बनुमान I.60,A 61AM 69A 87A
88A 89A 99A 100, 111M 112
A 135,AM 136A II.1A 33A
43 V.10AM 11, 21AM 27A
M 28A 45AM 70AM 100,M
118A VI.4M.
बनुमापक I.100A.
बनुमेय I.100A.

अनुद्योत I.159.
 अनुद्योतिन् V.16M.
 अनुदति I.2, 82A III.77,AM
 VI.35.
 अनुदय V.126M.
 अनुदयिन् V.126,AM.
 अनुकाक्षवादिन् I.154A; cf. रकाक्ष-
 वादिन् and नाकाक्षवादिन् .
 अनुकाक्षिक VI.64A.
 अनुक्ष (आक्षनाम् only) V.61M.
 अनुक्षये II.15A III.73AM.
 अनुःकरय I.64, 98A 99,M II.29
 A 38M V.25.
 अनुनेष्टु V.57A.
 अनुभवे I.88A 125A II.13A 14
 A III.46A VI.37A.
 अनुतामिष in the sense of अभि-
 निवेश KI.41AM.
 अनुपरंपरा III.81.
 अनुसय III.14M 15,A.
 अनुवाक्याति V.55.
 अन्योन्यजननहन्ति I.128AM.
 अन्योन्यमिद्युनभाव I.140A III.50A.
 अन्योन्यमिद्युनहन्ति I.128AM.
 अन्योन्याभाव I.56A.
 अन्योन्याभिभवहन्ति I.128AM.
 अन्योन्याग्रयण V.14,AM.
 अन्य (1) I.41A 131A III.77
 M; cf. निरन्यय.
 (2) together with अनिरिक्त I.
 45A 56A 75A 88A V.36M
 VI.15, 63,AM.
 अन्ययनतिरेकिन् I.100A.
 अन्ययिन् I.100A.
 अपरिचाय VI.59A.
 अपरिचायिन् I.14A 97A,M's in-
 trod. to II. VI.54A.

अपरोक्ष I.58A 59 V.54A 101
 VI.59A.
 अपर्युदय V.124M.
 अपर्याय I.112,A 137, 147 V.20.
 अपवर्गे III.65.
 अपवाद I.45.
 अपसद् VI.34.
 अपसद्दृष्ट् VI.34M.
 अपसिद्धान्त I.50.
 अपुनराहति VI.5A.
 अपोरुचय I.101A V.41,M 47A
 48,M.
 अप्रपत IV.19 A.
 अप्रतिष्ठ II.33A.
 अप्राप्तप्रकाशक V.103A 104,A.
 अवाधितविषयत्व V.27A.
 अवाद्य I.90,A.
 अवज्ञावादिन् IV.19A.
 अभाव (1) 'non-entity' in the
 technical sense only I.45A
 47A 56A 78A 79A 80,A
 104A 134A V.93A VI.8A
 17A; cf. अत्यन्ताभाव, अन्योऽ-
 न्याभाव, प्रध्वंसाभाव, प्रागभाव. (2)
 'a kind of proof alleged by the
 Mimāṃsakas' I.88A.
 अभिषेष्टा II.46.
 अभिषेय V.29M.
 अभिनिवेश II.34A III.37A 41A
 M.
 अभिज्ञान I.19A 55A 58A 61A
 96A 98A 99A 106A 164A
 II.8A 16,A 30A III.10A
 11A 37A 56A 71A V.23A
 84AM 105A VI.4M 11A 27A
 28,AM 59A 63M.

अभिमानिन् III.41M.
 अभिज्ञाप VI.3M.
 अभिज्ञान V.95AM.
 अभिज्ञप्ति I.120,A 122A 123A V.
 51,AM 59, 60AM 73AM 74,A
 95.
 अभिर्ज्ञान 'intention' I.36A III.
 60A 61,A.
 अभिर्ज्ञप्ति the same I.138A V.16A.
 अभ्युत्थान II.1A.
 अभ्यास I.95A III.36, 43M 64M
 75,AM IV.16A 18A VI.29.
 अभ्युपनयन V.19M VI.38A 39M.
 अभ्यास I.89A IV.4M.
 अभ्यासिक III.26,AM 27M.
 अभ्युत्थ II.7M V.47,AM.
 अभ्युत्थ II.39M III.44M.
 अभ्युत्थ V.66A.
 अभ्युत्थ name of a Tushti III.48A
 M.
 अभ्युत्थिक I.26.
 अभ्युत्थिका I.37A 38A 120A 121A
 V.52AM.
 अभ्युत्थिकाकारिण I.84A 40A.
 अभ्युत्थि V.39A.
 अभ्युत्थिपति I.88A.
 अभ्युत्थ 'no definition' I.91A.
 अभ्युत्थभूमिकाल VI.19A.
 अभ्युत्थिक I.89A V.56AM VI.50
 AM.
 अभ्युत्थ I.51M 68A 106 V.15M
 87M 123M.
 अभ्युत्थ III.3M V.42M 51M
 VI.59AM.
 अभ्युत्थ I.51A 150A III.14A VI.
 59A 63A.
 अभ्युत्थ II.32A.

अभ्युत्थ I.20,A 78,A 79,A V.66A.
 अभ्युत्थ I.13A 14,A 61 II.27,M
 V.66A; cf. तद्वत्, तद्वत्.
 अभ्युत्थ III.70A.
 अभ्युत्थ 'inexpressible' VI.59A.
 अभ्युत्थ I.75A VI.59A.
 अभ्युत्थ I.19A 20,AM 21A 22A
 23M 70A II.1A 34A III.37A
 41AM V.12AM 13, 14AM 15
 AM 16AM 17A 18,AM 19AM
 65,AM 66AM.
 अभ्युत्थ I.100A 134A V.6A.
 अभ्युत्थ I.112A.
 अभ्युत्थ VI.59A.
 अभ्युत्थ VI.37M.
 अभ्युत्थ VI.19A.
 अभ्युत्थ I.19A 55,A 56A 57,A
 86A 106,M II.6A III.68,AM
 70M 71,A 74,AM V.64 VI.
 11,A 12,AM 13A 14M 15M
 16,M 27,A 44M 55A 56M 68.
 अभ्युत्थ III.4AM 5AM 72A
 77M.
 अभ्युत्थ VI.50A 59A.
 अभ्युत्थ adj. only (in the sense of
 तद्वत्) III.1,4.
 अभ्युत्थ II.15A III.73AM.
 अभ्युत्थ I.136 III.41M.
 अभ्युत्थ III.54AM.
 अभ्युत्थ V.29A.
 अभ्युत्थ II.41 V.30AM 101A
 VI.15A.
 अभ्युत्थ I.89A 90A 91A 138A
 VI.37A 59A 64A.
 अभ्युत्थ I.151A III.14A.
 अभ्युत्थ V.32A.
 अभ्युत्थ in the technical sense III.

३७A ३८, ४१AM ४२AM ४४AM
 ४५AM.
 अक्षरान्तर V.४२A.
 अक्षरान्तर I.६६A १०३A १४०A.
 अक्षर I.१५ V.६६M VI.१०,AM ५९
 A ; cf. अक्ष and अक्षर.
 अक्षरान्तर I.१५४A.
 अक्षरान्तर I.९४.
 अक्षरान्तरान्तर V.२७A.
 अक्षरान्तरान्तरान्तर VI.५०A.
 अक्षरान्तरान्तरान्तर VI.५०A.
 अक्षरान्तरान्तर I.३९A.
 अक्षरान्तर II.३४A III.३७A ४१AM.
 अक्षरान्तर I.६१, A ६३, ६४A ७२, ७३A
 II.१५A १६, १८, A २२A २६A ३०A
 ३२A ३६AM ३९M ४०M III.९A
 M ४१AM ४३M ६७A V.७१AM
 ८४M VI.२८A ३१A ३२A ५३A ५४,
 M ५९A ६२,AM ६४, M ६५A ६६M.
 अक्षरान्तरान्तर I.१८८M.
 अक्षरान्तरान्तर III.१२M.
 अक्षरान्तर III.११M.
 अक्षरान्तर VI.३०A.
 अक्षरान्तरान्तरान्तर IV.६.
 अक्षर V.५१M.
 अक्षर I.११८A III.१९M V.७७, A
 M.
 अक्षरान्तर I.८९, A.
 अक्षर I.५१, A ६१A ११४A १५०, A
 १५१A १५३M II.१२, AM III.१८
 A V.८९AM १०२M VI.५९A.
 अक्षरान्तर I.५M ६M.
 अक्षर 'veda' III.४४M V.५४A ११८
 M.
 अक्षर III.४१AM ४२M IV.२४ V.
 ३१, M VI.३०.

अक्षरान्तर I.१२५ III.१७२.
 अक्षरान्तरान्तर (अक्षर) V.१०८, AM VI.
 ६९A.
 अक्षर I.१४A १६A १८A १९A २०A
 २२A २७A २८A ३३, A ४७A ५१AM
 ५२A ५३A ५४A ५५A ५७A ५८, ६१,
 ९५, AM ९६A ९७A १०३A १०४A
 १०५A १३९A १४३A १४४A १४५A
 १४६A १४८A १४९A १५०A १५२M
 १५३A १५४A १५६A १५७A १५९A
 १६०A १६१A १६३A १६४A II.१A
 ४A ७A ११, १४A २८A २९, ४३A
 ४४A III.६A १०A ११AM १२AM
 १८AM १४M १५A २१M २७A
 ४१AM ४३AM ५४A ५५A ५७A
 ६४A ६५AM ७५M IV.१M २A
 २०AM २१AM २६M २८AM
 ३०A V.५A ९AM १२A २४AM
 २५A ६०A ६१, AM ६२AM ६३M
 ६५, AM ६६AM ७४M ७५AM ७६
 AM ७७M ७९A ८५A ९८A ११३A
 १२८A VI.१A २A ४M १०, ११A
 १३, A १५A २६A २७A २८AM
 ३३, AM ३४, M ४४A ४८AM ४९M
 ५०A ५१M ५३A ५५A ५८A ५९AM
 ६१M ६२AM ७०A ; cf. अक्षरान्तर,
 अक्षरान्तरान्तर, अक्षरान्तर,
 अक्षर, अक्षरान्तरान्तर, अक्षरान्तर,
 अक्षरान्तर, अक्षरान्तर, अक्षरान्तर,
 अक्षरान्तर, अक्षरान्तर, अक्षरान्तर,
 अक्षरान्तर, अक्षरान्तर.
 अक्षरान्तर V.२५M.
 अक्षर III.४१AM.
 अक्षरान्तर I.९९M.
 अक्षरान्तरान्तर VI.३७, A.
 अक्षरान्तरान्तर VI.३७.
 अक्षरान्तर I.१AM III.४४AM.
 अक्षरान्तर I.१AM III.४४AM.

वाच्य in the sense of the Nyāya philosophy only V.29M 32,AM 35M 36,AM.

वाच्यार्थ I.1AM III.43,AM 44 AM.

वाच्यम् V.65AM 66,AM VI.50A M 51M 59A.

वाच्यव्यक्ति I.82,A.

वाच्यर II.19,A.

वाच्यव्यक्ति II.45.

वाच्य 'competent' I.101,A. V.88A M 41AM 51M.

वाच्यकाल V.2M 4M.

वाच्यार्थ I.26A.

वाच्यार्थव्यपदेशम् III.47,58A.

वाच्य I.92A 101A IV.29AM 30,A 12A.

वाच्यव्यक्ति II.1A III.54A.

वाच्य II.11,A III.1, 2M 8A 6A 8A.

वाच्यक II.21,A III.3AM 4AM 5AM.

वाच्य I.152A 158,AM.

वाच्यव्यक्ति V.55AM.

वाच्यर III.12AM.

वाच्य 'new stage of existence' only I.82 III.52,AM IV.22, 32M VI.56; cf. वाच्यव्यक्ति and उपवाच्य.

वाच्य IV.11M; cf. निराच्य, निराच्य.

वाच्य I.124.

वाच्य with वाच्य II.1A VI.48AM.

वाच्य III.41M.

वाच्य in the technical sense of the Yoga-philosophy only III. 32,AM 33A VI.23A 24,A 57A.

वाच्यार्थ II.20 V.84, 107AM. 109AM.

वाच्यव्यक्ति IV.6AM.

वाच्यव्यक्ति VI.52A.

वाच्य IV.17A 18,AM 19A V.84.

वाच्य I.45A 61,A 63A 73A 87A 88A 108, 138A 149M 161A

II.1A 17A 18A 19A 21A 22A

23,A 24M 26AM 27A 28AM

29, 32,A 38A 39,AM 42A 43A

III.9AM 14A 42AM 64A 76M

V.28M 41M 69, 88AM 84,AM

103AM 104,M 108AM 109AM

113,AM VI.59A 63A; cf.

वाच्यव्यक्ति, वाच्यव्यक्ति, वाच्यव्यक्ति,

कर्मव्यक्ति, कर्मव्यक्ति, कर्मव्यक्ति.

वाच्यव्यक्ति III.54A.

वाच्यव्यक्ति VI.52A.

वाच्यव्यक्ति IV.14.

वाच्यव्यक्ति V.23M 24M.

वाच्य 'a supernatural power' V. 82A.

वाच्य 'God' I.91A 92,A 93A 94M

95A 105A III.58AM 57,A V.

1AM 2,AM 3M 4M 5A 9A 10

M 11M 12A. 41AM 46AM 128

AM VI.63A 64,AM; cf. वाच्यव्यक्ति.

वाच्यव्यक्ति III.43M.

वाच्यव्यक्ति III.43AM.

वाच्यव्यक्ति V.89A.

वाच्यव्यक्ति n. I.95A.

वाच्यव्यक्ति 'in reality' V.39A 101A.

वाच्यव्यक्ति V.51A.

- उद्गीथ I.89A.
 उपकार I.61M.
 उपकार II.28M.
 उपकारोपकारकभाव I.31.
 उपकार I.101A VI.16M.
 उपमान 'condition' III.41A V. 66A.
 उपनय V.27A.
 उपभोगदेव V.125.
 उपमान I.98A.
 उपरज्योपरज्यकभाव I.28, A.
 उपरज III.43AM.
 उपरज I.27, A 28A 29, A 41A 164, A II.15, 34, 66, M VI.26, AM 27, AM 28, AM 29M 33M.
 उपसङ्घ I.14A 61A III.34AM V.96A, VI.13A 67A.
 उपसङ्घर्ष VI.57A.
 उपसङ्घित III.32A 37A.
 उपसङ्घि I.108A 109, 110, 121A V.94, 95, A 108A 130.
 उपसङ्घ I.23M 123A 156 V.94M 95M 101A 103A 109A VI.63 M.
 उपसङ्घ I.127A V.102A.
 उपसर्ग IV.19.
 उपसादन 1) 'material' I.61M 76, A 81, 115 V.47A 102, M 109, M 110AM 112 VI.31A 33M 35 AM 37M 41A 64A ; cf. आसो-पादानता.
 2) name of a Tushṭi III.43 AM.
 उपादानकार I.80A 81A 116A V.64AM 65 VI.38A.
 उपाधि I.12A 51, A 150, AM 151, 153M 157A 159A II.12AM 23A 24A III.14A 41M VI.45 A 46, A 47M 48AM 59, AM ; cf. निरुपाधि.
 उपासन IV.13, 21, A 22M ; cf. यज्ञोपासन.
 उपासना I.95A II.4A 5M IV.32A.
 उपासनासिद्ध I.95M.
 उपासनासिद्धि I.95M.
 उपासनासिद्ध I.95.
 उपासनासिद्धि IV.32.
 उभयकोटीविनिर्मेत 'not falling under the alternative in question' I.183A.
 उभयकोटिस्युम् VI.19A ; cf. उभय-स्युम्.
 उभयदेव V.125.
 उभयस्युम् II.38A.
 उद्भुतमुपवचनम् III.58 VI.40.
 उर्ध्वगति V.76A.
 ऊर्ध्वगमन V.75M 76M.
 ऊर्ध्व III.44, AM.
 एकचित्त IV.14.
 एकल (आत्मनः only) I.152, 153 V. 62AM 64M VI.48AM.
 एकदेशिन् V.31A VI.29A 63AM.
 एकापता IV.13M VI.24A.
 एकाग्रमनस् IV.14A.
 एकाग्रपक्ष I.150A 151A 155A 157 A ; cf. आनात्मपक्ष.
 एकाग्रवाद V.60M.
 एकाग्रवादिन् I 21A V.64AM ; cf. अनेकाग्रवादिन् and आनात्मवादिन्.
 एकाग्रतत्त्व III.71.
 एकार्थमनवेन V.39A.

रवेन्द्रियसंज्ञा II.1A.

ऐकभौतिक III.19.

रेख (बालनः only) I.148M V.61M
63M 64M VI.48M; cf. अनेक.

रेतिज्ञ I.88A.

रेन्द्रिय II.22A.

रेचर्य I.95M II.1A 14A III.41
AM 73AM V.9,M 82 VI.63
A; cf. अनेचर्य.

ओच name of a Tushṭi III.43
AM.

औत्सर्गिक V.51A.

औदासीन्य I.163 III.65,AM 66A
M.

औपचारिक VI.51M.

औपाधिक I.51M 144A 153M VI.
48M.

कण IV.27A.

कदम्बमुकुटन्याय V.103M.

कदलीकाय II.15A

कपि A's and M's introd. to I.

कर with अधि pass. V.126A.

कर n. 'organ' II.29, 31,A 35A
36,A 37A 38,AM 39AM 44A
47M V.69, 113M; cf. अक-
कर.

करकजलि V.96A.

कर्तृ I.92A 93A 94M 95A 96A
97A 104A 105A 106,AM 107A
152A 153A 163A 164,A II.1
A III.56A IV.30M V.2A 5A
7A 8AM 12AM 14M 41M 46,

AM 47AM 48A 49AM 50AM
51M VI.38M 34M 53A 54,
59A 63,AM 64,M 65M; cf.

अकर्तृ, अकर्तृक, अकर्तृक.

कर्तृकर्मविरोध I.43A V.60M.

कर्मकर्तृविरोध V.66A VI.49.

कर्मेज IV.22A.

कर्मेद V.125.

कर्मेन् I.1A 15A 16,A 17A 18A
33, 36A 51AM 52,A 80A 81,
83M 84A 85A 104A 124A
159A II.46,A 47,M III.3M
5M 10, 24AM 25AM 26AM
27M 32A 35 III.46A 51,AM
60,AM 62,A 67,AM 73AM 74
M 77AM 82A 84AM V.2,AM
19A 25M 36M 79A 80A 98A
101A 119A 122AM 124,A 125
AM 126M VI.41, 54A 55,AM
59A 67,A 70A; cf. अकर्मेन्.

कर्मोद्योग VI.59A.

कर्मेन् V.125M.

कर्मेन्द्रिय I.61A II.19,A 26AM 28
A 40A.

कर्मापभोगदेह V.125A.

कस्य with सम् caus. II.32A; cf.
संकस्य and संकल्पित.

कस्य n. V.49M.

कस्यमा I.80A 89A 123A 138A II.
24AM 25 III. 56A V.30,A.

कस्यमापोह I.89A.

कामचारिण IV.25.

काव्य I.84A 85,A III.25M 73A
VI.7M; cf. अकाव्य.

कायबुद्ध 'a supernatural power' V.
129A.

कारण M's introd. to I.1,30A

38,A 40A 42A 45A 58,A 61A
 66A 67A 68A 69A 70A 74A
 75A 76A 77A 78A 79,A 80A
 91A 101A 103A 110AM 111M
 112AM 113M 115A 116A 118,
 AM 119A 121,A 124A 125A
 126A 132A 135,AM 136A 137
 A 138A 140A 155,A II.1A
 11A 14A 17A 21A III.2M 3A
 25,A 27A 28M 29AM 53A
 54,M 56M 67M 69A 74AM
 IV.29M 30A 31A V.1M 2AM
 6,M V.6AM 19AM 21AM 22
 AM 23A 24M 26A 51A 65AM
 70A 71AM 73AM 81A 84AM
 87A 90AM 95A 103M 119M
 VI.14, 15A 16M 32A 33A 34A
 50A 52,AM 58A 61M 62AM
 65A 66AM 67A ; cf. आचकार-
 चना, उवादाचकारच, विमिलकारच,
 मूलकारच, उकारचक, समवायिकारच.
 काच I.17A 23M 34, 38,A 40A
 42A 45A 61AM 62A 63A 64A
 65A 66A 70A 71,A 72A 73,A
 74A 78A 80A 82A 84A 92A
 97, 99M 101A 103A 110,AM
 111M 112A 113AM 115A 118
 AM 119AM 121A 123A 125A
 126A 128AM 129, 132A 133A
 134A 135,AM 137,A 138A
 140A, A's introd. to II. 6,A
 14,A 15A 16A 17, 21A 39A,
 AM's introd. to III. 8, 29AM
 44M 61AM 67A IV.29M 30A
 31A V.1M 6M 11M 12, 20,A
 M 25A 26A 38AM 39,AM
 43M 45, 48AM 49M 50A 58,A

60M 73M 74AM 82A 84M
 87,AM 88,AM 90AM 95M
 107AM VI.16AM 17AM 32,
 34A 35AM 36, 37AM 42,
 61A 62AM 64,AM 66AM ; cf.

मूलकारच and लकारच .

काच 1) 'Time' I.11A 12,A 91A
 II.11AM 12,AM III.43AM
 60,AM IV.19A 20, 26A V.21
 AM 42AM 72A 79A 80A.

2) name of a Tushṭi III.
 48AM.

काच with च med. I.145A, caus.
 I.145A VI.50,A 59A ; cf.

प्रकाच, प्रकाचक, प्रकाच.

विंशुचवच VI.52A.

कुतच 'sophist' VI.34,M.

कुमारोचवच IV.9.

कुतच m. n. III.34AM.

कुवच VI.52A.

कुवचवच III.70.

कुवचोच VI.52A.

कुवच I.57A 143A 148A II.4A
 5M 44A V.65AM VI.20AM.

कुवचनित्य VI.13AM.

कुतच V.29A 45AM.

कुतचत III.51A 58AM 54, 84,AM
 IV.1M 16M 17, 18M 21AM
 31A 32,AM V.117A 118A
 VI.4A 5,A.

कुतचत I.83M.

कुतच VI.43A.

कुति III.14 V.126M VI.54A.

केतुनाचवच VI.52A.

केवचत I.95M.

केवच I.45A 144,A 155A V. 79A.

केवचवच VI.59A.

कीटिह्व 'alternative' I. 188 A.
 कोपनीय III.41M.
 कोटकारवत् III.73.
 कोटस्थ VI.63AM.
 क्रिया I.53A 96A II.6M 45, 47A
 M III.14AM 82M V.98A
 100AM 101,AM 107A 108AM
 119M 120,M 121M 122A VI.
 37AM; cf. चर्चेक्रिया, चर्चेक्रिया-
 कारिण, निष्क्रिय, सक्रिय.
 क्रियावन् I.50A V.101AM.
 क्रोडदीप VI.52A.
 क्रिड II.38; cf. चक्रिड.
 क्रोड II.83A.
 चरित्रपत्र I.46A; cf. I.34.
 चपवत् I.47A.
 ख्यान V.52.
 गतिमत्त VI.37A.
 नानादत्त VI.52A.
 तत् with चक्षुष VI.20A.
 नमनिका V.29A.
 नमानन III.6A.
 नम्य I.4A VI.50A.
 नरिमन् 'a supernatural power' V.
 82A.
 नर्मेदात् III.51,AM 61AM.
 नर्मेदात् IV.28AM.
 नर्मोपाय I.38.
 नृत्त 1) 'quality' I.19A 56A 61M
 69A 80A 103A 125,A 127,
 181A 144A 146M 147 A II.
 39M 47M III.72 IV.26,AM
 V.25M 26,A 51AM 75A 94M
 106A 107,M; cf. निर्मुच, विमोच-
 नृत्त, वामान्नृत्त.

2) 'constituent of primitive
 Matter' I.61M 118A 128,
 140A II.27,AM III.80AM
 50A IV.26,AM VI.38AM;
 cf. पिनुत्त and पैनुत्त.
 नृत्तप्रधानभाव II.44A 45.
 नृत्तवत् VI.33AM.
 नृत्तवन् V.25M.
 नृत्त 'teacher' II.2A III.44AM
 IV.1M 2M 3M 4AM 18,M 16
 M 19A 21AM 32A VI.56A.
 नोक्त II.23A.
 नोत्त III.8A 57A V.23A 48AM
 67, 118A VI.3A 4AM.
 नोत्त 'superfluous complication'
 I.68A V.120A; cf. VI.50A.
 पद्म I.106A III.72M, V.11A 37
 M 43M 53AM 127M VI.4M.
 पद्म I.42A 56A 61A 108A 148A
 V.28,M 36A 38A 53AM 66A
 69AM 94A 98A 104A VI.29
 A 50A.
 पादवत् V.22M 28M 51A 98 VI.
 4,M.
 पादवन् VI.47M.
 घृतसमुद्र VI.52.A.
 घोर in connection with ज्ञान and
 मूढ I.62A.
 चक्रभ्रमणवत् III.82.
 चन्द्रलोक VI.55A 56.
 चर with चक्षुष V.109AM VI.54
 A; cf. चक्षुषार and चक्षुषिचार.
 चाक्षुष II.27M V.37AM.
 चाक्षुष V.124A.
 चातुर्भौतिक III.18.

चारिणार्थ III.69.

चिकीर्षा I.93A.

चित् caus. चेतयते III.21M.

चित् f. I.145A 146, 164 V.65
AM 66,AM VI.50,AM 55M
59A.

चिति V.26A 66A VI.50A.

चित I.1A 58,A III.26M 74M
VI.31,AM.

चितधारण III 82AM.

चितिकापला IV.14M.

चिद्वचन I.104 VI.55.

चिद्रूप see under चित्.

चिन्मात्र II.5M.

चेतन I.95A 96A 99AM 142A II.
7,AM III.21A 55M 58AM
60A V.130A VI.50A 64AM
65M.

चेतनात् I.99M.

चेतर् VI.83A.

चेतन्य I.99A III.19AM 20,A 21
M 22A V.129AM 130,AM
VI.50A 54A.

छद्दि III.34.

छाया III.12,AM.

छायापति I.99A 143A II.5A 8A
V.5A 26A VI.11A.

छिन्नकर्म II.23A.

छिन्नवचनत् IV.7.

जगत् I.41A 42A 69A 73A 77A
78A 79A 80A 110AM 113AM
135A 145A 159A II.1A V.
2A 6AM 11M 18,AM 19AM
64AM 65 VI.51AM 52,AM
58A 59A 63A 64A.

जग I.142A 145,A 148A II.17A
V.115A VI.33A 39A 49M 50,
AM 51A.

जगत् VI.50A.

जगत् A's introd. to I.1,AM 36A
50A 58A 114A 149,M 150A
153A III.52AM IV.8M 20M
22,M V.1M. VI.59A.

जया VI.28.

जयाकुसुम II.35A.

जम्बुद्वीप VI.52A.

जाति 'genus' I.89A 164 III.40M
V.92M ; cf. भिन्नजातीय, विजा-
तीयार्थेन and सजातीयार्थेन.

जिह्वावा V.51A.

जीव 'empirical soul' I.97,A II.
1A V.41M 80M 81M 126M
VI.59A 62A 63,AM.

जीवभूत I.93A III.78,M 79AM
82A.

जीवभूति III.83A.

जीवात्मन्—जीव V.80A 81A 122A
VI.59A 63A.

ज्ञप्ति V.39A.

ज्ञानर् I.148A VI.50AM.

ज्ञान M's introd. to I.1,M 2M 5M
29A 30A 42A 43A 45A 51A
58A 62A 63A 64A 65A 66A
79A 83A 85A 93A 97A 100,A
101A 102A 104A 107A 110A
112A 124A 155A II.1A 4A
14A 23A II.26M 27M 38A
III.4AM 11M 14A 23, 24AM
25AM 26AM 27M 36A 37A
43A 44AM 47AM 56M 57M
63AM 64M 70M 73AM 74A
77A 81A IV.1M 2A 4AM

14M 15AM 16M 17A 18A
19A 20AM 21AM 22M 26A
29AM 30A 32A V.16M 27M
32A 44A 51AM 52AM 53AM
54A 66AM 69AM 77A 84AM
85A 93A 94A 95A 96A 99A
101A 107AM 119M 126M 127
M VI.3AM 19A 34M 50A 52
AM 55AM 59A 64A 70A ; cf.

मिथ्याज्ञान, विपरीतज्ञान, सम्यग्ज्ञान
ज्ञानिन् III.66M 67M 81M V.126
M VI.55M ; cf. चक्षानिन्.
ज्ञानेन्द्रिय II.26M.

तटस्थ I.59A ; cf. ताटस्थ.
तत्त्व I.1M 2M 5M 20A 44,A 45A
48A 58, 61AM 65, 71A 106A
107A 125A 135A 136A II.1A
III.8A 64M 66,A 75,AM IV.
1,M 4A 14M 15AM 16AM 17A
20A 21M 22M 32A V.29A
30,AM 54A 56A 94,A 95A
107,AM ; cf. पञ्चविंशतितत्त्व.

तत्त्वकोमुदी I.118M.

तत्त्वज्ञान I.107.

तदवस्था I.117A.

'तन्मात्र I.61,A 62,A 63A 73A II.
17,A 18A III.41AM V.84AM
VI.34A 64M 65 ; cf. भूततन्मात्र

तन्मस् only in the following two
meanings : 1) 'one of the
three constituents of primitive
Matter' I.61, 62A 113A 127A
II.15A 18A 33A III.49, 50M
IV.26A VI.39M ; cf. नीरज-
समस्त.

2)=चक्षिन्, III.41AM.

तर्क III.44AM ; cf. कुतर्क.

तस्मात्तत्त्व VI.52A.

ताटस्थ I.135M.

तात्त्विक I.21A 55A 58A 153A 155
A II.5A III.56A.

तादवस्थ I.45A V.35A.

तादात्म्य V.36AM 37AM 52AM
100AM VI.4M 39AM.

तामस I.69A V.68AM.

तामिस=देव III.41AM.

तार name of a Siddhi III.44AM.

तारतार name of a Siddhi III.44
AM.

तिथैक III.46A.

तौत्रविवेकिन् III.79A.

तौत्रवैराग्य IV.3AM.

तुच्छत्व I.134.

तुडि in the technical sense III.
38A 39, 42AM 43,AM 44AM
45AM

दृष्ट्या II.1A.

विगुण I.66A 69A 103A 110A
126,A 136, 141, 144A VI.51A.

वैगुण I.69A.

दधिसमुद्र VI.52A.

दर्शन 'philosophical system' only
I.5A 138A.

दान in the sense of दानि III.44M.

दायी VI.23.

दिग् II.11AM 12,AM V.72A.

दुग्धसमुद्र VI.52A.

दुःखत्व I.109A III.7A.

दूषण I.6M 16A 21A 30A 35A
36A 46A 147A III.20A 21A
25A V.4A 6M 13A 15M 38M
69A 127A VI.18A 46A 49A.

ब्रह्मवाच V.49.
 ब्रह्मवाचि III.73A 74,A.
 ब्रह्मन् I.37,A 42M 93A 35, 36A
 III.11A 58M 59AM 66M
 68AM IV.4M V.27A VI.50A
 देवतास्य II.21. [61M.
 देवलोका III.48A.
 देवधारण III.82A.
 देवपात V.66A.
 ब्रह्म II.29.
 दैत I.22,AM 23M 65M 66A VI.
 46,A 47A 48A 50M ; cf. अदैत.
 दैतवादिन् I 21A.
 द्वावयव V.27A.

धर्म 1) 'quality, attribute' I.
 14, 16;A 17,A 42A 44, 50,A
 52,A 53A 54,A 55A 56A 89A
 91A 128,M 141A 145A 146A
 151A 152,M 153,M II.1A 14
 A III.19M 20M V.24AM 25,
 26A 29,M 41AM 66A 74A
 77A 95, 128A VI.11A 19AM
 20AM 21A 38AM 39, 50AM
 59A 62,AM; cf. निर्धर्म, निर्धे-
 र्मेक, वैधर्म्य, साधर्म्य.

2) 'merit' I.1AM 36A 54
 A 55A 56A 81A 93A 138,A
 II.1A 13A 14,A 15A 27A
 III.3A 6AM 21M 28A 50M
 62AM 73AM 78A IV.21AM
 V.19M 20,AM 21A 24AM 25,
 A 26A 41M 42,AM 47M VI.
 10AM 16M 59A 61A 62A.

धर्मेन् I.146,M.

धर्मेन् V.74A 98 VI.4.

धारण n. 'a Yoga duty' III.32M.

धारणा the same III.32 VI.29, 57A.
 धृतमतीर III.82.
 ध्यान I.159A 160A III.29AM 30,
 A 31AM 36A 43M 64A 73M
 IV.20AM 21M VI.24A 25,A
 M 29,M 30AM 31AM 57 59A.
 ध्येय-I.41A 86,A V.45A.
 ध्यान् VI.14,AM.

नम् with परि med. I.118A III.
 19M 60A V.129M VI.50A.

नरकपात IV.28AM.

नर्तकीवत् III.69.

नागलोक III.48A.

नागाक्षपण I.150A 155A 157A 159
 A ; cf. एकाक्षपण.

नागाक्षवादिन् I.29A 156A ; cf.
 एकाक्षवादिन् and अनेकाक्षवादिन्.

नागान् (आक्षमाश्) VI.45A 47A
 48M.

नाशिन VI.1.

निग्रमण V.27A.

निजमुक्त I.86.

निदिध्यासन IV.18A VI.21AM 23
 M 57M.

निमित्त I.1M 27,A 155A III.67,
 AM 68, 74 V.39A 102A 110,A
 M 112M 119,AM VI.3A 41A
 44,AM 56,M 66A 67, 68,M 69.

निमित्तकारण I.81A.

नियतपदार्थ adj. V.86AM ; cf.
 अनियतपदार्थवादिन्.

नियम 1) 'rule' I.2A 18A 41,A 70,
 A 115 II.7,AM III.76,A V.
 15,M 19A 20 V.22,AM 33,M
 38A 39,M 61A 85,A 86A 89,A
 102M 103,M 108,AM 109,M

111,AM 121,A VI.17M 21M
 22, 24,M 30M 31,M 38,M.
 2) 'a Yoga duty' III.32A
 VI.57A.
 निषामक I.17A.
 निरन्वय I.41A.
 निरभिधेय II.45A.
 निराद्य adj. IV.11.
 निराद्या f. IV.11M.
 निरावय VI.59A 61A.
 निरुपचित (आत्मन्) V.79A.
 निरुपाधि III.14A.
 निरोध I.1A III.31,AM 33AM
 34, 35AM.
 निरुध I.16A 52A 53, 146, 147M
 44A III.54AM V.66A 76A
 VI. 10, 62,AM.
 निरुधै V.98A.
 निरुधैक I.152M V.74, 76A.
 निर्वीज V.118M.
 निर्वीज V.71 ; cf. सभान.
 निर्वीज I.21A 29A 44A 103A 146
 A 159A 160A III.3A V.19M
 74AM 75A 79A VI.34M 54
 A 66A.
 निर्वीज III.43M.
 निर्विकल्पक I.89A ; cf. सविकल्पक.
 निर्विषय I.42A VI.24A 25.
 निरुपपन्न VI.52A.
 निरुपपन्न III.22A ; cf. विधिसुच.
 निष्काम I.84A 85A ; cf. अकाम.
 निष्क्रिय I.49,A 99A V.76,AM ;
 cf. क्रिया, अर्थक्रिया, सक्रिय.
 निःसङ्ग V.13, 25A 47AM 65, 66A
 VI.26A 27.
 नीतिमात्र I.1AM.
 नीरजसम्पत् VI.59A.

नील name of a mountain VI.52
 A.
 न्यस्त I.114,A V.52,M ; cf. न्यस्त-
 शब्द.
 नैमित्तिक V.110M.
 नैयायिक I.25M V.54M 84M.
 नैरपेक्ष III.68,AM.
 न्याय 'logical school' only III.56A
 57A V.54A.
 पञ्चधर्मत्व V.27A.
 पञ्चादिवत् IV.31.
 पञ्चतय II.33.
 पञ्चविंशतितन्त्र I.25A 68A 124A
 II.9A ; cf. I.61, 86A.
 पञ्चमिह V.32 VI.68.
 पञ्चाग्नि IV.22,M.
 पञ्चावयव V.27.
 पतञ्जलि A's introd. to I. III.44M
 VI.19AM.
 परतन्त्र III.55A.
 परपुरप्रवेश 'a supernatural power'
 V.129A.
 परमसुक्ति III.83A.
 परमाणु I.42A 69A 74A 75A 110
 AM 113M V.71A 86AM 87A
 M 88M VI.35AM 37A.
 परमात्मन VI.59A.
 परमार्थतत्त्व II.9A.
 परसुक्ति III.84A.
 परंपरा I.1AM III.74A IV.21M ;
 cf. अन्तर्परंपरा.
 परलोका V.23M 24M.
 पराक्रान्त V.1M VI.37M.
 परामर्श III.11M IV.17.
 परार्थ I.66,A 103A 126A 140,A
 II.1,A 10A III.13AM 16A

- 55M 57A 58,AM V.2AM ;
 cf. II.45A and स्तार्ये.
 परिच्छिन्ति I.87,A.
 परिच्छिन्न I.51M 76,A 87A VI.59
 A.
 परिच्छेद V.16M.
 परिणति IV.28AM.
 परिणाम I.121A 142M II.26M 27,
 AM III.43M 56M V.120,A
 VI.42AM; cf. अपरिणाम.
 परिणामिन् I.146A III.56M 62A
 V.76A 128A ; cf. अपरिणामिन्.
 परिणामिनित्य VI.13AM.
 परिनिष्ठा I.68.
 परिपाक III.44M VI.59A.
 परिभाषा V.5A.
 परिशुद्ध in the sense of बद्ध III.6M.
 परिश्रम III.6.
 परिश्रमिन् III.6A.
 परीक्ष्य III.44M.
 पर्येक्ष्योक्त V.89A.
 पाञ्चभौतिक III.17 V.102,AM
 109AM 110AM 121A 122A
 VI.50A.
 पादकक्षयश्च II.23A.
 पादक्षिपुर्ण I.28.
 पाप्माञ्च III.49A VI.52A.
 पान्तर I.138M.
 पार name of a Tushṭi III.43AM.
 पारतन्त्र्य III.6A.
 पारपार name of a Tushṭi III.43
 AM.
 पारंपर्ये I.68, 73A 74, 85A 121, 125
 A III.22A IV.21,A V.39A
 VI.35AM 58,AM.
 पारवर्ण्य III.55.
 पारिभाषिक V.4M 5,M.
 पित्रस्तावत् IV.11.
 पिच्छ VI.50A.
 पितापुत्रवत् IV.4.
 पिशाचवत् IV.2.
 पीतमङ्गल VI.52AM.
 पुंस् in the philosophical sense only
 I.139 II.5M III.62A IV.26A
 VI.40.
 पुनर्कर्मण् I.32,M.
 पुनेहि I.32A.
 पुनरावर्तन I.86A.
 पुनरावृत्ति III.54AM IV.22A 32A.
 पुनरुक्त 'tautology' III.22A 62A
 V.33A 130A VI.70A.
 पुनरुक्ति the same V.33M 65M.
 पुनर्वाद् the same V.33.
 पुनर्ये VI.9M ; cf. पुनर्याये.
 पुराण the well known class of my-
 thological writings only I.157
 A.
 पुरुष in the philosophical sense
 only I.1M 15, 17A 18A 36A 45
 A 61,AM 66,A 74A 75A 81A
 83A 85A 98A 99, 101A 102A
 104A 106AM 124A 129A 133,
 A 137A 138M 141A 143A 149,
 M 152AM 153AM 155A,M's
 introd. to II.1A 4A 5,AM 6A
 7M 8A 11A 36, 46A III.15A
 M 16, 26, 47A 54AM 58M
 59A 63A 65AM 69A 70AM
 71,A 72M V.46, 58A 60A
 72, 87AM 90AM 103AM 114
 M 115M VI.10AM 11A 27A
 32A 43A 44M 45, 54,A 66A
 67AM 69M 70M.
 पुद्वार्ये I.1,AM 2A 3,AM 4AM

5A 47,A 82,A 128A II.39M
 47A III.51A V.78, 79AM
 118M VI.5A 6A 8AM 9, 18,
 A 55A 70,AM; cf. पुनये.
 पुरोवर्तिन् V.53A 56AM.
 पुष्करदीप VI.52A.
 पुतिभाव VI.60,AM.
 पूरक III.34AM.
 पूर्ववत् (अनुमान) I.100A.
 पूर्वोत्पत्ति adj. III.8.
 पौनरुक्त्य V.61A.
 पौनरेय V.40A 45AM 46, 49A 50,
 M; cf. अपौनरेय.
 पौर्वापर्य III.7M.
 प्रकरण IV.23A.
 प्रकाश I.1A 56A 145,A 146M
 II.17A III.13AM V.106 VI.
 14AM 49, 50AM 59A; cf.
 सप्रकाश.
 प्रकाशक I.127A V.104A 105A
 -VI.49M; cf. प्राज्ञप्रकाशक and
 सप्राज्ञप्रकाशक.
 प्रकाश VI.49M.
 प्रकृति 1) 'primitive matter' I.17
 A 18,A 19A 24A 45A 51M
 59A 60A 61,AM 65, 66A 67A
 68A 69,A 71A 74A 81A 83A
 85A 96A 101A 102A 103A
 104A 105A 106A 108A 109A
 110AM 111M 112AM 123A
 125A 126A 129A 132A 133,A
 134A 136A 137A 140A 141A
 142A 143A 144A 152A 155A
 164A, M's introd. to II. 1,A
 4A 5,A 6A 7M 8A 10M 11A
 III.29,AM 41A 43AM 46AM
 47AM 50AM 53AM 54AM

55AM 56AM 58A 60AM 61A
 63A 64A 65AM 67A 68,AM
 69A 70A 71AM 72,AM 82M
 IV.30M 31M V.5A 20,AM
 58A 60A 72,M 73M 84,AM
 87AM 90AM 123A VI.11A
 13AM 27A 31A 32,A 33AM
 34A 35A 37A 38AM 40,A 42
 AM 43A 52A 58A 59A 66A
 67, 69M 70M; cf. मूलप्रकृति.
 2) name of a Tushṭi III.
 43AM.
 प्रपत्ति IV.19.
 प्रतिज्ञा V.27A.
 प्रतिनियत V.6 VI.14.
 प्रतिनियत VI.15.
 प्रतिविम्ब I.99M III.56A.
 प्रतिभाज V.59A.
 प्रतिभाजन I.148A.
 प्रतियोगिन् V.16M 93AM.
 प्रतिवादिन् I.69A 85A.
 प्रतीति I.24, 42,AM 51A 56A
 89A III.14A 54M IV.22M
 V.27M 40 V.44, 57,AM 58,A
 M 61, 93,M 95M 98M 100M
 101, 103M VI.4A; cf. सच-
 प्रतीति.
 प्रत्यक्ष I.46A 60A 68A 69A 87A
 88A 89,A 90,A 91A 92A 103A
 136A 147 II.33A III.13M
 V.10AM 11A 21AM 27AM 45
 AM 49A 54A 57A 58A 62,
 63M 88AM 89,AM 92AM 94
 AM 100,M 101AM 102M 105
 A 118M VI.4AM 7A 47M
 48M 53A.
 प्रत्यभिज्ञा I.35,A 46A V.91M 93A.

प्रत्यभिज्ञान V.91, A 92A.

प्रत्यय I.42A 56A III.12AM 26A
27A 36AM V.34A 43M 45A
68AM 120A 121A VI.3A 52
A; cf. चक्षुप्रत्यय, मिथ्याप्रत्यय.

प्रत्ययाय I.89A.

प्रत्याहार 'a Yoga duty' III.32A
VI.57A.

प्रत्युपभोग VI.3A.

प्रधान I.57, A 73A 75A 77A 80A
91A 104A 111A 125, A 131A
135A 136A, A's introd. to II.
40, A 47AM. AM's introd. to
III.15M 50, A 54A 57AM 58,
59, A 60M 62AM 63, 64A 69
M 70, 73 IV.30A V.2A 7A
8, AM 94M 11M 12, 73AM 86
A 87A 98A 111A 114AM 115
AM 119, AM VI.33A 35, M
36M 38, A 40, 43, AM 44A.

प्रध्वंस I.56A 86A.

प्रध्वंसनाय I.20A 56A 104A.

प्रपञ्च III.21M V.54A.

प्रपञ्चल III.21, A.

प्रज्ञा I.87, A 89A V.51M.

प्रज्ञात् I.4, 51M 60A 86A 87A 88,
A 89A 92A 101A 102, A 107A
128AM 138M 158A II.5A
25, 33A III.13M 31AM 57A
M 78M 79AM V.10, AM 11A
12A 20A 21A 22, AM 26M 27
AM 51A 54A 66AM 75M 98,
A 99, M 100M 102A 108AM
117M 122M VI.8A 47, M 48A
51A 64.

प्रज्ञिति I.87A V.66A.

प्रज्ञेय I.88A 107A V.29M 66A

105A.

प्रज्ञोद् name of a Siddhi III.44A
M.

प्रज्ञल I.93A.

प्रज्ञय III.5M 6AM V.15AM
VI.41A 42AM; cf. नन्दाप्रज्ञय.

प्रज्ञात् I.159A V.15A 77AM.

प्रज्ञ्या III. 43M.

प्रज्ञया V.68 VI.48A.

प्रज्ञानप्रवृत्ति V.130A.

प्रज्ञय I.104A 105A.

प्रज्ञाद्भाज् II.4A.

प्राकृत्य 'a supernatural power' V.
82A.

प्राकृत I.56A III.43M VI.59A.

प्राकृताय I.20A 23A 45A 56A 77A
104A 114A VI.12A.

प्राकृत्याय III.29M 32A 34M VI.
57A.

प्राद्विष्ट VI.59A.

प्राधान्य II.46A 47, M III.44A.

प्राप्तप्रकाशक V.104A.

प्राप्ति 'a supernatural power' V.
82A.

प्रायश्चित् V.103M.

प्राभाकर V.52AM 53M.

प्रासादिक I.4A 110M III.21M
V.66A.

प्रासाद I.8, 89A V.39A 40M 41
AM 42A 50A 51, AM 54A.

प्राज्ञ III.77M 84M V.126M VI.
55M.

प्रीत्यायन V.68AM.

प्रीतिदाह VI. 20M.

प्रज्ञदीप VI.52A.

प्रज्ञ I.6A 7, 11A 12A 13A 15A

16A 27A 54A 93,A 159A 160
A III.6M 15M 69A.
बन्ध I.5M 6M 7A 8A 16A 17A
18A 19A 20,A 27A 41A 51M
54A 55A 57A 86,A: 149M 151
A 154A 155,A II.1A 4A 6A
7A 8A III.3M 23M 24, 54A
55A 70AM 71,A 72AM IV.
5A 8, 25AM 26,A V.79A 81
A 118AM 119AM VI.12AM
15A 16,AM 17, 19A 43AM
44M 70M.
बन्ध्यापुत्रवत् V.65M.
बाधक VI.52,A.
बाह्याख्येति III.79A.
बिम्ब with प्रति I.96A 98A 106A
II.46A III.56A IV.30A VI.
59A.
बीजाक्षुरवत् I.122 V.14A 15 VI.
67.
बुध I.19, 33A.
बुद्धि 1) 'notion' I.89A II.1A
III.41AM 43A V.50,M 92A
120AM 121,AM 126A 127,
128A.
2) 'judging organ' or 'inter-
nal organ' I.61A 64A 71A
72A 97A 99AM 143A 146M
152M 153M II.12A 13, 32A
38AM 39M 40M 46A 47,AM
III.9AM 42AM 67A V.25A
VI. 20M 54M 62AM.
बुद्धिश्च III.23M IV.16M VI.55
M.
बुद्धीन्द्रिय I.61A II.19,A 26A 28
A 40A.
बोद्ध I.98A.

बोध I.60 III.63, 64A IV.3M
18A V.51A 85,A 86A VI.43,
M 59A ; cf. बहिर्बोध.
बोधक V.43M.
बौद्ध 1) 'Buddhist' I.26A 27A
89A V.51AM 76AM 77A 79
A.
2) = बुद्ध्यापचक III.54A.
ब्रह्मचर्य IV.19.
ब्रह्मचारिन् III.44A.
ब्रह्मन् n. I.110AM 113M V.15M
16,AM 54A 80AM 81AM 115
A 116,AM VI.44A ; cf. आत्मा-
ब्रह्मत्वपर्यन्तम्.
m. IV.17A 18A 19A.
ब्रह्मलोक I.83M IV.17A 21AM
22AM VI.56A. •
ब्रह्माण्ड I.159A.
ब्रह्माण्डकटाक्ष VI.52A.
भगवन्त् II.1A.
भद्राक्षर्ये VI.52A.
भरतवत् IV.8.
भाग्य name of a Tushti III.43A
M.
भान V.54A VI.55M.
भारतवर्ष VI.52A.
भाव 'positive, reality' I.45A 47A
56A 69A 78A 79A 80,A 104A
119AM 121A III.3A V.27A
93,M VI.17AM 50AM.
भावना III.29,AM IV.21A.
भिन्नजातीय V.102A.
भूत 'gross element' I.62A 73A
II.10, 21A III.3A 19M 20A
21M 22A IV.30M V.84,AM
94AM 109M 111A 112M

121A 129AM 130AM; cf.
 मयाभूत, कृत्तभूत, व्यूहभूत; रेक-
 भौतिक, चातुर्भौतिक, पाञ्चभौतिक.
 भूततन्मात्र III.4A.
 भूतकाल III.1A 3M 4M 15M
 16M; cf. कृत्तभूत.
 भूति 'glorification' IV.32 V.1.
 भुभुवः स्वर्ग etc. VI.52A.
 भेदीवत् IV.16.
 भोक्तृ I.31A 96A 104A 106A
 107A 138M 143A V.114,
 122 VI.33AM 63AM.
 भोगिन् V.125AM.
 भौतिक 1) adj. 'material, consist-
 ing of the gross elements' II.
 19A 20 III.46M IV.30M V.
 83AM 108AM 113A; cf. रेक-
 भौतिक, चातुर्भौतिक, पाञ्चभौतिक.
 2) subst.—भूतोपासक III.54A.
 भन I.70A III.11M 66A V.51
 M 113A.
 भान्न I.153A II.23 V.66A.
 भान्नद्वि V.60A.
 भान्ति I.96A V.41AM 101A 103
 M.
 भान्तिदर्शन VI.19A.
 भङ्गलाचरण V.1.
 भवि (स्थितिक) II.35.
 भदाक्षरापत्य III.43M.
 भव्यविवेकिन् III.77M 79AM.
 भव् with अभि I.96A II.21A 32A
 III.41A 43M 56M 57A V.66A
 VI.59A; cf. अभिमान, अभिमानिन्.
 भवन I.71A III.44AM IV.16M
 17AM 18A VI.21AM 23M 56
 A 57AM.

भवत् II.19A 25A 26AM 30A
 32A 38AM 40AM 43A 47A
 III.9AM 13AM 14AM 15A
 V.27M 68AM 69AM 71AM
 84A 108AM VI.19A 24A 25,
 59A.
 भगवद्भक्त V.52A; cf. चण्डक.
 भगोऽनवस्थान I.108.
 भग्न IV.1A 3AM V.68.
 भग्नर VI.52A.
 भग्नविवेकि III.80A.
 भग्नविवेकिन् III.79AM.
 भग्न IV.5M 6A.
 भर्त्यलोक III.49A.
 भस्मिन्नेतत् IV.29AM.
 भस्मिन्नेतत् IV.30.
 भवत् (नक्षत्र) = बुध 2) I.59A 65A
 71A 98A 106A 110M 128AM
 129, 132A 133A 134A 135A
 136A II.6A 10M 11A 12AM
 II.15A 18A 30A III.15A 29
 AM 41AM 43M V.98A 128A
 VI.32M 42AM 66M.
 भवान् masc. the same I.61A IV.
 30A VI.65A.
 भवान् VI.52A.
 भवापातकिन् V.42A.
 भवाप्रलय III.4AM 5A; cf. प्रलय.
 भवाभूत III.1A V.86A VI.34A.
 भवामोक्ष in the sense of राम III.
 41AM.
 भवेत् II.1A; cf. ईश्वर.
 भा with भव् II.43A; cf. भवमान.
 भातापिच्छ III.7M.
 भाव in the sense of प्रमाद V.20M
 54A 70M 81M VI.4, 50M.
 भाव IV.22M.

मानस I.1AM 4M V.27AM.
 मानसिक I.1A.
 माया I.148A.
 मायामय V.54A. [यिक.
 मायिक III.26,AM 27M; cf. चमा-
 मायवन् name of a mountain VI.
 52A.
 मिथ्या I.79A III.28A VI.59A.
 मिथ्याज्ञान II.33A III.37A VI.
 19A.
 मिथ्यात्व III.26AM 27AM 28M
 V.66A VI.46A 51A.
 मिथ्याप्रत्यय VI.59A.
 मिथ्याभिमान VI.59A.
 मुक्त I.7A 16A 19, 54A 82A 86A
 93,A 95,A 157A 159A 160A
 162 II.7M III.78AM 84M
 IV.2A V.6A 7, 47,AM 48A
 VI.12AM 19A 34M 43AM
 44; cf. चमुक्त, जीवमुक्त, निजमुक्त,
 विमुक्त.
 मुक्ति I.54A 56A 57A 69A 81A
 157A 158A 159A II.3A 9A
 33A III.6AM 21A 22AM 23,
 24A 25AM 26,M 43AM 46AM
 54M 63AM 64A 65AM 73AM
 74AM 75A 76A 78A 82A 84M
 IV.1M 2A 3M 8AM 17A 19A
 20A 21M 24A 25AM V.66AM
 73AM 74,AM 75AM 76A 77
 AM 78A 80AM 81A 82A 84
 AM 85,A 86A 119A VI.9A
 10M 12AM 16AM 17M 19AM
 20,M 21A 22AM 26A 50M 51
 M 57AM 67A; cf. जीवमुक्ति,
 विदेवमुक्ति, परममुक्ति, परमुक्ति.
 मुक्त I.99M II.39M III.44M

65AM V.23A 43AM 119A
 VI.4AM; cf. चमुक्त.
 मुक्ति name of a Siddhi III.44A
 M.
 मुक्तिवत् IV.27.
 मूढ in connection with ज्ञान and
 चोर, I.62A.
 मूर्ते III.13, AM; cf. चमूर्ते.
 मूलकारण I.74A V.73A.
 मूलकार्य I.137A.
 मूलप्रकृति I.61M 67A.
 मेघ VI.52A.
 मोक्ष I.1AM 5,AM 6AM 7, 36A
 47A 57A 82A 84A 85A 143A
 149M 151A 154A 157A 159A
 II.1A 2A 3A 5A 7,M III.47
 A 51AM 53A 64AM 70AM
 71,A 72AM 75AM 81A IV.
 3A 8A 13A 20A 23AM 24A
 30M V.74AM 77A 79A 115M
 116,M 117AM 118AM 119M
 VI.12AM 39M 43AM 44A
 56A.
 मोक्षज्ञान A's introd. to I. 1,18A.
 मोक्षज्ञान name of a Siddhi III.44
 AM.
 मोक्ष in the sense of चक्षिता III.
 41AM.
 मोक्ष V.42A.
 यज्ञ IV.21M 42,A.
 यज्ञोपासक IV.21.
 यज्ञोपासन IV.21A.
 यत्नमात्रसंज्ञा II.1A.
 यत्नमात्रावसायिक 'a supernatural
 power' V.82A. [57A.
 यत्न 'a Yoga duty' III. 32A VI.

धान V.41AM 42M.
 धावद्भुभाविल V.66A VI.54A.
 धीन 'concentration' I.91A II.1A
 III 28A IV.9 V.128AM 129,
 A VI.19A.
 धीनिन् I.89A 90,A 91A 95A III.
 27AM 29AM V.21AM 89A
 126A VI.50A.
 दृज् with वि II.2 III.66. IV 22
 AM 23, 24M; cf. विराज, वैराज्य.
 रजस् 'one of the three constitu-
 ents of primitive Matter' I.61,
 62A 113A 127A II.33A III.
 30AM 50,M IV.26M VI.39
 M; cf. नीरजस्मत्.
 रम्यक name of a Siddhi III.44A
 M.
 रम्यकवर्ष VI.52A.
 रसमल II.23,A.
 रसानल VI.52A.
 राशिन् VI.51,A.
 राजपुत्रवत् IV.1.
 राजस I.69A V.68M.
 रेशक m. n. III.34AM.
 खल्लण I. 8, 61M 87A 88A 89A
 90A 99A 100A 125A II.12A
 15A 25A 30A VI.24M; cf.
 खल्लव and खल्लवत्.
 खल्लव II.37M.
 क्षयिन् 'a supernatural power' V.
 82A.
 क्षयानिमय I 91, 95A IV.24,A.
 क्षय I.121,A 124A 136A II.11
 A 21 III.53A 54 VI.30,AM
 59A; cf. श्वनाक्षय.

क्षयन VI.69A.
 क्षयसमुद्र VI.52A.
 क्षयव 'simple and natural appre-
 hension' I 76A 145A 148M
 V.121M.
 क्षिण् 1) 'characteristic sign' I.87
 A 100A 134A 136 V.21, 61,A
 V.106 VI.50A.
 2)=क्षिण्यतौर III.9,AM 16
 VI.69A.
 3)=क्षयं गच्छत् I.124, 136A.
 क्षिण्यतौर III.8M VI.69.
 क्षिण् I.136A.
 क्षीन I.91,A III.54AM.
 क्षीकाक्षीक name of a mountain VI.
 52A.
 क्षीयक्षीय V.27M.
 वरणक I.127A.
 वशिल 'a supernatural power' V.
 82A.
 वशीकारसंज्ञा II.1A.
 वसिष्ठ n. pr. IV.29AM.
 वक्षुक्षिति I.7A.
 वक्षिरासभो V.27M 28A.
 वाङ्मात्र I.45A 58.
 वाच्यवाचकसंबन्ध V. 37.
 वादिन् I.69A 85A 100A 111, 112
 A 138M V.25M.
 वानदेव I.157,A IV.20,AM.
 वायु I 97A II.31,A.
 वायना I 27A 28A 42A II.3 III.
 44M 77A V.77A 100M 118
 AM 119,AM VI.26AM 59A.
 विकल्प 1) 'error' I.7A.
 2) 'doubt' II.33A.
 3) 'alternativeness' III.
 25,AM.

विकल्पित VI.44A.
 विकार II.18A; cf. अविकारिन्.
 विशेष VI.30,AM.
 विजातीयद्वैत V.61A 62A.
 विज्ञान I.41A 42A 45A 46A 89
 III.70A.
 विज्ञानवादिन् I.41A.
 विज्ञानपक्ष I.46A.
 वित्त VI.52A.
 विद् with निष् III.16A IV.11A.
 विदेशसुप्ति III.77M 83M.
 विद्या II.1A III.43M V.16,AM
 17AM 18; cf. अविद्या and अप्या-
 त्तविद्या.
 विधानर् II.1A.
 विधारण III.34.
 विधिसुख I.56A III.22A V.93A
 VI.50AM; cf. निषेधसुख.
 विनिमयक I.38M.
 विपक्ष I.83A 112A III.80M V.
 27A 29A VI.17AM 36AM.
 विपरीतज्ञान II.1A.
 विपर्यय 'error' only II.33A III.
 24, 37, 40AM 41AM 44AM
 45AM.
 विपर्यय III.44M 64M.
 विपुल name of a mountain VI.
 52A.
 विप्रतिपत्ति I.111, 112A 138A III.
 16A 17A VI.1A.
 विभु I.109A V 66A 69AM; cf.
 अभिभु and वैभव.
 विमुक्त II 1,A VI.43,M.
 विमुक्ति V.68 VI 58, 70A.
 विमीक I.84
 विमीक I.84A II.1,A.
 विरसन IV.28AM.

विराम I.36A II.9 VI.51M.
 विरोचन IV.17,AM 18M.
 विविक्त III.63.
 विवेक I.56A 57A 58A 69A 81A
 83,A 85A 101A 102A 104A
 106A 107A 155A 160A 161A
 II.1A 4A 6A 7M III.4,AM
 43AM 44M 47,AM 63AM 64
 M 69A 70AM 72M 74AM 75,
 M 76A 77,AM 84 VI.15A 18A
 55A 67A 70A; cf. मन्दविवेक.
 विवेकख्याति III.43M 73M 74M
 VI.15M 17M 54M.
 विवेकिन् II.7M III.65AM 66A
 67A 72A III.76A 77AM 82
 AM 83M; cf. अविवेकिन्, नीम-
 विवेकिन्, मध्यविवेकिन्, अमन्दविवेकिन्.
 विवेक I.121A VI.8, 50A 59A.
 विवेचन IV.24M.
 विशेष in the sense of 'gross ele-
 ments' only III.1.
 विशेषण V.74AM 75 VI.9A
 10AM; cf. सामान्यण.
 विशेषण I.151M II.12M IV.22M
 V.34.M 98M 100M.
 विशेषवादिन्=वैशेषिक, I.92A.
 विशेष्य II.12M V.98M 100M.
 विश्वसाक्षिक V.29AM.
 विशयिन् IV.27A.
 विश्वपर्वत VI.52A.
 बोधोत्तरङ्गन्यायेन V.103M.
 बोधोत्तराग IV.25AM V.125AM VI.
 9AM.
 दृष्टि in the technical sense only
 II.27M 31,A 32,A 33,A 34A
 III.14A 31,AM 32A 34M
 35AM 36A 56M V 66A 104

- AM 105, AM 106, AM 107, AM 108AM 113M 117A VI.25A 26M 50A 59A.
- एव 'expert' V.38AM; plur. 'the old authorities of the Sāṃkhya system' I.110A.
- इति name of a Tushṭi III.43AM.
- ऐषदीय, ऐषादुर II.15A.
- ऐद् I.81A 82A 101A V.39AM 40AM 41AM 42A 44A 45, A 51M 57A.
- ऐदामिन् I 148A V.53AM.
- ऐदार्च V.39A 40, 41M.
- ऐदार्यवाद्य IV.15A
- ऐक्य II.18.
- ऐदिक् V.40AM 44AM.
- ऐष्यो I.56A 126A 127, A 128, AM II.28A 29A.
- ऐभव V.68AM.
- ऐराय्य A's introd. to I. II.1A 2A 9A 14A, AM's introd. to III. 22A 36 III. 45A 73AM, AM's introd. to IV. 26AM 27A VI. 29, 51, M; cf. अऐराय्य and लौह-ऐराय्य
- ऐमिद् V.42, AM 95.
- ऐनेपिक् I.25 V.84M VI.38A.
- ऐपचिक् IV.5M.
- ऐषादय III.9M.
- अक्ष 'developed' only, A's introd. to I. 124M 136A; cf. अक्षत.
- अक्षि 'individual' III.10 V.91M.
- अक्षिमेद् II.32A.
- अक्षिरैक् 1) I.106A 132A 138M III.23A.
- 2) together with अक्षय, see under that word.
- अक्षिरैक्यं II.1A.
- अक्षिरैकिन् I.100A; cf. अक्षिरैकिन्.
- अक्षिचार I.40, 56A V.6A 27M 28M 48M 89A 96A 109AM 115M 127A; cf. अक्षिचार and अक्ष with अक्षि.
- अक्ष्या I.29, A 54A 88A 104A 107A 109A 149, M 150A 153 M III.7M 24M V.66A 125 VI.45, 47A.
- अक्ष्यापक् VI.47M.
- अक्ष्यति I.118A.
- अक्ष्यार I.40A 45A 105A 106, 119M 120, 151A II.11M 12 M II.27M V.38AM 90A 109 M VI.50A.
- आपक् 1) 'penetrating, omnipresent' I.138A III.14AM V.69, 76M 98A VI.24A 35A 43A 58A 59, AM 60A; cf. आआपक्.
- 2) 'constant accompanier' I. 100A 112A.
- आपिन् = आपक् 1) I.12, A 13A 18A 28A 53A.
- आप्न 1) = आपक् 1) V.104M.
- 2) 'constantly accompanied' I.34 A.
- आप्ति I.100M V.11AM 27AM 28AM 29, AM 30M 31A 33A 48M 49A 66A 109AM 127AM VI.50A; cf. विपक्षआप्तिक् and समआप्तिक्.
- आप्य I.100A 112A III.13M V. 49A VI.64M.
- आप्यार्थिक V.54A.
- आप्य VI. 50AM.
- आप्यति V.27A VI.30, AM 50, AM.

वाच n. pr. IV.25A.

वृत्तसि V.38A 39A 40A 42AM
43,AM 44A 103M; cf. करच-
वृत्तसि.

वृत्तसि V.40; cf. चवृत्तसि.

वृत्तसि 'Space' VI.59M.

वृत्त IV.14A 15A.

वृत्त I.117,A V.32AM 33AM
34A.

वृत्ति I.11, 117A 132,A 148A
II.22A 24,A III.76A IV.
24AM V.2A 7A 8,M 12M 13,
31,AM 32,AM 33,AM 35M
36,AM 37M 38M 39AM 43,M
44M 51,AM 95AM.

वृत्ति 'authoritative testimony'
only I.87A 88A 89A 100A
101,A II.33A VI.4M.

वृत्ति V.36M 37, 96AM 97A.

वृत्ति II.1A IV.13M.

वृत्ति VI.52A.

वृत्ति I 101A.

वृत्ति in connection with वृत्ति and
वृत्ति, I.62A.

वृत्ति V.11A 21A.

वृत्ति VI.52A.

वृत्ति the lexicographer V.126A.

वृत्ति A's introd. to I.1,AM 4A
19A 45A 69A 101A, M's in-
trod. to II. IV.12A 13,M V.
36M 118M; cf. वृत्तिवृत्ति and
वृत्तिवृत्ति.

वृत्तिवृत्ति VI.4.

वृत्तिवृत्ति VI.3A 4M.

वृत्ति III.81A, AM's introd. to
IV.2AM 4M.

वृत्ति n. pr. I.157A IV.25.

वृत्तिवृत्ति n. pr. IV.25M.

वृत्तिवृत्ति IV.25, 26.

वृत्तिवृत्ति V.52AM; cf. I. 79A
V.55AM.

वृत्ति n. I.43,A 44, 47A 48A 159
A V.78A 79.

वृत्ति I. 157A 158A 159A.

वृत्तिवृत्ति I.46A.

वृत्तिवृत्ति I.46A.

वृत्तिवृत्ति I.42A 47A.

वृत्ति name of a mountain VI.
52A.

वृत्तिवृत्ति (वृत्तिवृत्ति) I.100A.

वृत्तिवृत्ति IV.5.

वृत्ति I.58A 69A 70A II.2A 3,A
III.14M IV.3M 16M 17,A
V.58A 87M VI.21AM 22A
M 56A 57AM 58AM.

वृत्ति A's introd. to I.1,A 5, 15A
36,A 48A 50A 51,M 53,A 75
A 76A 77,A 83,AM 84A 85A
94A 95M 145A 146A 147,A
149M 153A 154, 157A 160M
164A II.2A 5M 20,AM 21, 26
M III.14,AM 15,AM 24A 25
A 54A 56M 67AM 75AM 78
A 80,M 82A IV.3A 22,M V.
1M 8M 11M 12,A 15,AM 21,
25AM 45,AM 63AM 64AM 66
AM 70, 73,AM 76A 84, 87,A
103A 112A 113A 118A 122A
124 VI.2A 10,AM 17,A 21M
23A 32, 34, 47A 48AM 50AM
51, AM 55M 58, 59,M.

वृत्ति I. 163A II.21A 22,A III.
25A IV.20M V.84M VI.57A.

- शीत II.27M III. 44M.
 शेत name of a mountain VI.52A.
 शट्पदवत् IV.13.
 शब्द पदार्थाः I.24A 25, 26A V.84
 AM 85.
 शीतल पदार्थाः I.25M V.84M 85A
 86.
 संवित्ति V.27, 53A 54A.
 संविद् I.89A V.55A 77AM 79A.
 संवेदन VI.8A 50A.
 संसरण III.3A.
 संसर्गिण VI.33AM.
 ससार I.17A 82A 85A 86A 157A
 158A 159A II.1A III.46A
 52AM 63AM 74AM IV.23
 AM 24A 30M 31M V.15,AM
 22A 66AM 74AM 77M 80A
 81A VI.16M 19M 65A 70A.
 संसारिण V.77A VI.19A.
 संसृति III.3,M 15A 16,A.
 संस्कार in the sense of वासना only
 I.89A II.1A 42,A 43A III.
 82AM 83,M IV.1A V.117AM
 118M 119AM 120,AM 121M.
 संस्थान III.46M.
 संसृत I.103A 140,A III.13M.
 संसृजन I.61M.
 संसर्गक I.92A V.48AM 49M 50
 AM VI.65A.
 संस्कारक II.1A.
 संसृज्य I.124 III.13M V.70,M;
 cf. निष्क्रिय.
 संसृज्य I.95A 99M II.30A III.
 27AM 28A 29M.
 संसृज्यज V.111.
 संकल्पित III.28.
 सत्त्व III.72A IV.8A 28AM V.
 8,AM; cf. असत्त्व and सत्त्व.
 संघात I.66,A 149M III.13AM.
 सज्जानीयादितः V.61A 62A.
 संज्ञा in the technical sense only
 I.89A V.95A 96,A.
 संज्ञिन् I.89A V.95A 96,A.
 संज्ञाय I.11A 45A 91A 114A
 121A V.60 VI.70A.
 सत्त्व 'one of the three constitu-
 ents of primitive Matter' only
 I.1M 61,M 62A 113A 127A
 II.15A 18A 27AM 33A III.
 48, 50M IV.14A 26M VI.38
 M 39,M.
 सदसत्त्वज्ञानि V.56.
 सदासुदित name of a Siddhi III.
 44AM.
 सनन्दनाचार्य VI.69.
 संज्ञान I.27A 28A 41A V.79A.
 संज्ञानिन् I.28A.
 संन्यास III.75M.
 सपञ्चसत्त्व V.27A.
 सप्रपञ्च II.9A.
 सवीज V.117, 118AM.
 सन्नसत्त्वारिण III.44M.
 सभा VI.34M.
 सभाग V.71A; cf. निभोज.
 समन्वय I.131.
 समन्वय V.98AM 99,A 100M VI.
 38A 50A.
 समवायिकारण VI.32A.
 समवेत V.102M; cf. रक्षासमवेत.
 समवायिक V.29AM.
 समाधि IV.13A 14 V.66A 89A
 116, 117A 118AM VI.18M

19A 24M 25AM 26AM 29AM
57A.

समाचारद्वन्द्व III.9M.

समुच्चय 'association' III.25,AM
26AM 36A.

संपातायात I.12A II.12A (and
Sāṃkhyapravachanabhāṣya p.
89. l. 18).

संप्रज्ञातयोगिन् VI.50A.

संप्रज्ञातावस्था VI.50A.

संप्रतिभास V.99A.

संभव 'a kind of proof alleged by
the Mīmāṃsakas' only I.88A.

सम्यग्ज्ञान V.53A.

सरान IV.24A 25A. [सर्गे.

सर्गे III.45A 46M 69A ; cf. आदि-
सर्पवत् IV.12.

सर्वगत I.148A.

ससिख name of a Tushṭi III.43AM.

सविकल्पक I.89A ; cf. निर्विकल्पक.

ससङ्ग III.72 ; cf. सङ्ग and असङ्ग.

सत्कारिन् I.35A 70A 89A II.
15A 27A III.67A 68A IV.

15M V.2A 22A VI.16M 65A.

सत्परित V.27M.

सत्पार V.27M 28M.

सत्त्व V.31M 35M 43M. [वसाय.

सा with अथर्व II.32A ; cf. अथर्व-

सांसारिक IV.4M.

सांख्यिक III.20 V.111.

सांख्य III.22,AM.

साक्षात्कार II.7M III.43M 44M
75M IV.18A V.66A.

साक्षात्कारिन् I.89A.

साधिन् I.148, 160A 161.

सांकर्य I.152M.

सांकर्यिक V.111M.

सांकेतिक I.61A.

सांख्य V.85A 107M.

सांख्यिक I.69A II.18 V.84M VI.
59A.

सादि V.15,AM 19,AM VI.65A
67A.

सादृश्य 'the notion likeness' only
V.93AM 94, 95AM 96A.

साधक 'proof' only I.118M V.
69M.

साधन the same only I.138, A VI.
1 ; cf. सिद्धसाधन.

साधर्म्य I.123A 125A 127A 123,
AM II.30A.

सामग्री I.89A IV.15M V.51A.

सामानाधिकरण V.38AM 100A VI.
3A 54A.

सामान्य 'genus, the notion of a
thing in general' I.61M 87A
103A 124A 125, A 134 II.1A
V.40A 45A 64A 90AM 91,
AM 92AM 121A VI.1A 48A.

सामान्यगुण V.75AM VI.10AM ;
cf. विशेषगुण [103.

सामान्यतो दृष्ट (अनुमान) I. 60A 100A

सावयव I.50A.

सिद्ध 'possessed of supernatural
power' only III.28A IV.31A
32A.

सिद्धरूप I.98.

सिद्धसाधन V.60.

सिद्धि only in the following two
meanings: 1) 'supernatural
power' IV.31M V.81A 128AM
129, A.

2) 'perfection' in the tech-
nical sense of the Sāṃkhya

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

P. VII, l. 11. I have overlooked two passages of the Sāṃkhya-pravachanabhāṣya where Vijñānabhikṣu refers to Aniruddha, the former of them on account of a misprint in Hall's edition. Vijñāna controverts, in his commentary to II. 32 (p. 124, l. 13), the explanation which a कश्चित् has given of Sāṃkhyakārika 28, pointing to Vāchaspatimiśra by this expression, and goes on saying according to the edition (l. 16): **एवमप्यनेनोक्तं वाचस्पतेः** "The same explains, too, our Sūtra in the like manner." Now, this is impossible, because Vāchaspatimiśra has never commented on the Sāṃkhyasūtra nor could have commented on them, as they did not yet exist at his time. Fortunately, a MS. of the Sāṃkhyaprabhāṣya which the late Dr. Bhagvanlāl Indraji has been kind enough to place in my hands, offers the correct reading **एवमप्यनेन** "A similar (commentator)" etc. That this similar commentator is Aniruddha, we learn from the following three lines in which Vijñāna quotes, though not verbally, Aniruddha's exposition of II. 32.

The second passage, above alluded to, where Vijñāna takes evidently notice of Aniruddha's commentary, is III. 9 (p. 132, l. 15): **अतु सप्तदशमेव चेत्यहमनया वाचस्पतेः**.

P. VIII, l. 15. The following two references of the Aniruddha-vṛitti to the Sāṃkhyatattvakaumudī are to be added:

The Śloka, ending Aniruddha's commentary to I. 89 (p. 48, l. 15), is taken from Tattvak. to Kārikā 27, and the latter half of Aniruddha's commentary to II. 32 from the first lines of Tattvak. to Kārikā 30.

- P. VIII, 19, 23. read Sāyapa instead of Sāyana.
 „ IX, 5. अनुवाद is damaged.
 „ 11 15 read •धनये instead of •धनये.
 „ 29, 10 „ कर्मेवायेनव० „ „ कर्मेवायेनव०.
 „ 15 „ अर्धं „ „ अर्धं.
 „ 51, 21 „ 'missing' in „ „ 'missing is.'
 „ 57, 13 „ 'अविशेकाहे'ति „ „ 'अविशेकाहेति.
 „ 59, 16 „ शीघ्रमद० „ „ शीघ्रमद०.
 „ 61, 10 „ परमावृत्ता „ „ परमावृत्ता.
 „ 66, 14 „ श्वेत्वाही० „ „ श्वेत्वाही०.
 „ 76, 4 „ नृवाक्य „ „ नृवाक्य.
 „ 96, 18 अतिविशेषादि० is damaged.
 „ 98, 9 add the following note to this Sūtra: Nāgeśa has
 प्रमाददृष्ट्या; cf. Aph.³ 205, note 3.
 „ 115, 13 अनुवाद is damaged.
 „ 126, 15 read 'two' instead of 'three.'
 „ 152, 7 अथर्था does not appear clearly.
 „ 156, 14 कर्मेवा is damaged.
 „ 164, 17 diajcin 'B omits.'
 „ 188, 17 read •दि० instead of •दि०.
 „ 189, 7 join अन्वेषामपि.
 „ 229, 21 read •शीपमवृत्त० instead of •शीपमवृत्त०.
 „ 288 „ २२८ instead of २२८ at the top.

15986

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author *Sāṃkhya.*

Title *Sāṃkhya Sūtra Viti.*

Call No. *8187 a. G.*

Date of Issue	Issued to	Date of Return

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 1814/5.187 a. G.
Accession No. 15986.....